અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૩૭ | કારતક-માગશર : ૨૦૦૦ | અંક ૧-૨

૧ કવિ ધર્મ (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૧
૨ આશ્રમ-પ્રાર્થના	સ્વામી આનંદ	૨
૩ હિન્દનો ખોરાકીનો પ્રશ્ન		૭
૪ વતનના શહીદોને ! (કાવ્ય)	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૬
૫ પુષ્પા (વાર્તા)	"ભદ્ર"	૧૭
૬ એક અનામી સુંદરીને (કાવ્ય)	ભારદ્વાજ	૩૦
૭ પ્રાગતિક નાટક	ઉમાશંકર જોષી	૩૧
૮ ચીની નવલકથા	અનુ: નગીનદાસ પારેખ	૩૭
૯ જૂનાં કપડાં	નટવરલાલ મ. બૂચ	૪૪
૧૦ લીલાં શાક કેમ રાંધવાં		૪૭

તમે વાંચ્યું ? તમે વાંચ્યું ?

આંડાની ધાર

લેખક : રામનારાયણ ના૦ પાઠક

આજના-યુગની, સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો રજૂ કરતી, તેજસ્વી અને પ્રાસાદયુક્ત કલમથી લખાયેલી સામાજિક નવલકથા. આજના લગ્નજીવનના પ્રશ્નો આમાં માર્મિક અને મનોવિશ્લેષણયુક્ત વિચારણાથી રજૂ કર્યા છે.

દરેક ગુજરાતીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાકું પૂંઠું | કિં. રૂપિયા અઢી.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બર્મા તથા પરદેશમાં રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૧-૦-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૪-૧૦-૪૩

સ્વદેશી..........સસ્તા..........સરસ

નેરોલની લંગર છાપ શાહી

ફાઉન્ટન પેનના તથા બ્લ્યુ બ્લેક બાટલા વાપરો

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટેટોમાં તેમજ આપણી દરેકે દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:–

ધી નેરોલ એજન્સી

નવું દરવાજા :: અમદાવાદ

શાખાઃ–કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઈનમાં

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

પ્રસ્થાન માસિક	૫–૮–૦
કિશોર માસિક	૪–૦–૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨–૦–૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬–૦–૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬–૦–૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

—પ્રસ્થાન—

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

સ્ત્રીવર્ગને ખાસ ઉપયોગી

પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વાંચો

પ્રસૂતિવિજ્ઞાન

લેખક, સંપાદક અને પ્રકાશક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી.

જેમાં સ્ત્રીશરીર અવયવોનું વર્ણન, સગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો, સગર્ભાવસ્થામાં થતા રોગો અને તેના ઉપાયો, ગર્ભિણીની માવજત, દાયણનું કર્તવ્ય, પ્રસવની અવસ્થાઓ, પ્રસૂતાને થતા રોગો અને તેના ઉપાયો, પ્રસવ વખતે આવતી અડચણો વિષેની સૂચનાઓ, બાળઉછેર અને માવજત, બાળકની પીડાનાં પ્રથમનાં લક્ષણો, બાળકોનાં દરદો અને તેના ઉપાયો વિ. વિષયો ૨૯ પ્રકરણોમાં આપવામાં આવેલ છે. આ એક જ પુસ્તકના જ્ઞાનથી પ્રસૂતાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે છે અને શરીર નિરોગી રાખી શકે છે.

આ પુસ્તક "વૈદ્યકલ્પતરુ" માસિકના ગ્રાહકોને ભેટ આપવામાં આવે છે.

માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૩ ભેટની કિં. રૂા. ૧–૪–૦

લખોઃ—**ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી**

ગાંધીરોડ—અમદાવાદ. કાલબાદેવી—મુંબઈ. ચૌટાપુલ—સૂરત.

Advertise

in

The PRASTHAN

is to successfully develope your business in Gujarati–reading public.

*

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

*

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

: લવાજમ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સાસ્વતી ગ્રંથમાળા	૧-૦-૦
દેલસ્ટોય ગ્રંથાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

: પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

'પ્રસ્થાન' માં

જાહેર ખબરના ભાવ

જાહેર ખબર વિભાગમાં

		૧ પાનું	½ પાનું	¼ પાનું
૧૨	માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬	માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩	માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧	માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડીંગ મેટરમાં

ચાલુ કાગળ–૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આર્ટપેપર–૧ વખત રૂ. ૪૦; „ ૪૦૦

પૂંઠા ઉપર

પૂંઠા પૃષ્ઠ નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
„ ૩ „ ૪૦ „ ૪૦૦
„ ૪ „ ૫૦ „ ૫૦૦
(જાહેર ખબર સ્ટીરીઓ માટે પુછાવવું)

પ્રસ્થાનમાં સારી જાતની જ જા. ખ. લેવામાં આવે છે.

રીડીંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની જ જા. ખ. અને તે પણ બહુ જ થોડી સંખ્યામાં લેવામાં આવશે

લાંબા કોન્ટ્રાક્ટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો

વ્યવસ્થાપક : 'પ્ર:
પ્રસ્થાન કાર

"કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં"

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર   તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧   હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર   જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬   **રૂા ૪૫**

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧½ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો
પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા લખોઃ—

ઓફિસોઃ—
મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મુંબઈ ઇલાકાના બ્રાન્ચ મેનેજર્સ
મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.
બુરાનપુરી ભાગોળ, સુરત

અત્યુત્તમ વૈદ્યક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરીજીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઋતુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, જીર્ણજ્વર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

હાથીની છાપ

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂ. ૧-૨-૦

ઊંઝા ફાર્મસી ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

મુંબઈ નં. ૨, પુના સીટી, તથા ઊંઝા.

દરેક સ્થળે એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્સીના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર મફત

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને

'કિશોર'ના આવતા અંકમાં, શ્રી. અનન્તરાય મ. રાવળે, અમદાવાદના મોડર્ન મેટ્રિક ક્લાસના સંચાલકની વિનંતિથી, તેમના મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલા એક વ્યાખ્યાનનો સાર—

ભાષાજ્ઞાનની ભૂમિકા અને મેટ્રિકનું ગુજરાતી

એ લેખદ્વારા આપવામાં આવશે.

'કિશોર'નો એ અંક (આવતો) તા. ૧૦–૧૦–૪૩ ના રોજ પ્રસિદ્ધ થશે. એ અંકની છૂટક કિં. ૦–૧૨–૦ રહેશે તો નકલ મંગાવનારે તેટલી ટપાલની ટિકિટ બીડવી. હાઈસ્કૂલોને વિનંતિ છે કે તેઓ વાર્ષિક ગ્રાહક બની જાય.

: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર :

કિશોર કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને

મેટ્રિકમાં પાસ થવામાં સહેજ પણ શંકા હોય તો ડીસેમ્બરમાં
કેમ્બ્રિજ સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા આપવાનું ચૂકશો નહિ.
મેટ્રિક સુધી નહિ પહોંચેલો પણ આ પરીક્ષા આપી શકે છે.

અનેક વિષયોમાંથી તમને ફાવે તે વિષયો લઈ શકો છો.

તમારા નિવૃત્તિના સમયમાં, ઘેરબેઠાં, ટપાલ મારફતે શીખી શકો છો.

ઓછા, ઘેરબેઠાં અભ્યાસ કરીને, બનારસ, નાગપુર અને પંજાબ યુનિવર્સિટીની
બી. એ. ડિગ્રી સુધી અભ્યાસ કરી શકે છે.

—: આ બધી પરીક્ષાઓની વીગતવાર માહિતી માટે લખો :—

સતીશચંદ્ર ગ. દેસાઈ એમ. એસસી. (લંડન); બાર-એટ-લૉ.

પ્રિન્સીપાલ, બોમ્બે ટ્યુટોરિયલ કોલેજ

કાનાબખુ બિલ્ડીંગ, ધોબીતળાવ, મુંબઈ-૨

'સેન્ટીનલ'નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી 'સેન્ટીનલ'નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના દાવાઓનો ત્વરિત નિકાલ, તબીબી તપાસ વિના વીમો ઉતરાવવાની અનુકૂળતા કે જે આમ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના થઈ પડી છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

☆

વધુ વિગત માટે પ્રોસ્પેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કું. લી૦

હેડ ઑફિસ:- કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:- રીલીફ રોડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો જોઈએ છે.

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

ચ્યવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથીજ

સૌ કોઈ અજમાવવા માંડો

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [જીવનં]

સીતાં અબળાં સાથે બીજાં પાચક
અને લોહી વધારનાર ઔષધો
મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની
નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર
સાત્વિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી૦ઃમુંબ

અમદાવાદના એજન્ટ :
ભોગીલાલ બ્રધર્સ—ગાંધી રો
અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૩૭ કારતક–માગશર : ૨૦૦૦ અંક ૧–૨

કવિધર્મ

ઉમાશંકર જોશી

કરી પ્રલય ભૂમિકંપ મયદાનવી ખેલતો
સ્થલે જલ જલે સ્થલી રચત જે પ્રદેશે ઘુમ્યો,
નહીં શું સ્ફુરશે વસંત તહીં વેલીશું ગેલતો
થયે સમય દક્ષિણ પ્રમદ દિગ્વધૂથી ચુમ્યો?

કુટુંબ અથવા વડું સભર ઝાઈલાંડુ ભર્યું
વિંખાય સહસા પડ્યે અશનિ, થાય ઉદ્ધ્વસ્તશું;
કુંવારિ ફુલવેલ,—યૌવન રગેરગે પાંગર્યું
ક્ષણાર્ધ પણ થંભશે? ઉછળશે ન એ મસ્ત શું?

કહીંક જનલોક તે ય કવિ! ખૂબ માઝા તજી
ચગે કલહ તાંડવે, વિવશ આત્મઘાતે મચે;
દબાવ ઉર ઊભરા જરી થતું ન, વીણા સજી
પદે મનુ ઉરોર્મિનાં અમૃત સારવ્યાં છો રચે.

વસંતરસ યૌવનપ્રસંગ જેમ, ઢૂકશે બની
મહા જનવિમર્દમાં ય કવિશબ્દ સંજીવની.

શરત્પૂર્ણિમા ૧૯૯૯

★

આશ્રમ-પ્રાર્થના

સ્વામી આનંદ

પ્રાસ્તાવિક

ગાંધીજીના આગમન જોડે આપણા દેશમાં સામુદાયિક નિત્યપ્રાર્થનાની સંસ્થા ધર્મમંદિરોની બહાર શરૂ થઈ. પ્રાર્થનાને ગાંધીજીએ શરીરના જેવો જ આત્માનો રોજેરોજનો ખોરાક કહીને ઓળખાવી છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને દેશભર કામ કરનારાં સેંકડો આશ્રમોમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના એ આશ્રમવાસીઓના નિત્યક્રમનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે.

ગાંધીજીની પાવન અસર તળે દેશના રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમ સામાજિક જીવનમાં પણ ધરમૂળનો પલટો થઈ ગયો છે. કાવ્ય, કળા, સાહિત્ય, સંગીત, રહેણીકરણી, સંસારવહેવાર બધાંમાં દેખાઈ આવે એવા ફેરફારો થઈ ગયા છે. પરિણામે નિત્યપ્રાર્થનાની સંસ્થા પણ પ્રજાના જીવનમાં વધુ અને વધુ વ્યાપકપણે પ્રવેશ કરતી જાય છે. પ્રાર્થનાએ આશ્રમોના દાયરાને ઓળંગીને જાહેર સમારંભો, કાર્યક્રમો અને ઉત્સવમેળાવડાઓમાં પણ માનભર્યું સ્થાન લેવા માંડ્યું છે. ગાંધીજીનાં પરિભ્રમણો, તેમ જ કોંગ્રેસનાં અધિવેશનો દરમ્યાન આમ-જનતા હજારો લાખોની સંખ્યામાં લાઉડ સ્પીકરોની મદદ સાથે સમૂહપ્રાર્થનામાં ભાગ લેતી થઈ ગઈ છે. તે જ પ્રમાણે આશ્રમમાં ચાલતી નિત્યપ્રાર્થનાઓનું ઓછુંવત્તું કે આકરું અનુસરણ કરીને કૈંક હિંદી કુટુંબો આજે સવારસાંજ અગર તો ઓછામાં ઓછું એકવાર સાંજની પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ ચીવટપૂર્વક પાળતા જોવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ આશ્રમોમાં ચાલતી પ્રાર્થના, તેની ધરતી તેમ જ ભાવના અને તેના ક્રમ અગર વિધિનો ખ્યાલ આપવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. સવારસાંજની પ્રાર્થનાઓ, ભજનો, ધૂનો, ઉપનિષત્‌પાઠ ઇત્યાદિ સ્વ૦ ખરે સંપાદિત 'આશ્રમભજનાવલિ'માં આપેલું હોવાથી અને 'આશ્રમભજનાવલિ' ગુજરાતમાં તેમ જ દેશઆખામાં ઘરની વસ્તુ થઈ પડેલી હોવાથી એ શ્લોકો વગેરે આ લેખમાં આપ્યા નથી.

પ્રાતઃકાલ

પ્રાતઃકાળે વહેલાં જાગેલાં કોઈ પણ ભાઈબહેને પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાં સુધી બનતા સુધી કશું બોલવું કે અવાજ કરવો ન જોઈએ. હાલવું ચાલવું, બારણાં ઉઘાડવાં, દીવાબત્તીઓ લઈને ફરવું કે બત્તીઓ કરવી, ખાટલા કે પથારીઓ ઉપાડવી મૂકવી, કોગળા કરવા, દાતણ કરવું, ઉધરસ ખાવી, અગર એવો કોઈ પણ વહેવાર કરવો જ પડે તો 'ઊંઘતા ઘરના ચોર'ની પેઠે કરવો જોઈએ. બલ્કે, પ્રભુનામ લેવું, પ્રભાતિયાં ગાવાં, રામનામ, હરિસ્મરણ સર્વ કંઈ એટલું ધીમે સાદે કરવું ઘટે કે મકાનના કોઈ પણ ભાગમાં કે જોડાજોડ સૂતેલ સાથી પણ ઠેઠ ઘંટના ટકોરા પડે તે મિનિટ સુધી ઊંઘી રહેવા માગતો હોય તો પોતાની પહેલાં જાગેલાના એવા કોઈ પણ વહેવારથી એની ઊંઘમાં કે આરામમાં લેશ પણ ખલેલ ન થવી જોઈએ.

એ જણ વહેલા જાગ્યા હોય કે બધા જાગ્યા હોય, પ્રાર્થના થઈ રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ આશ્રમવાસીએ એકબીજાની સાથે વાત ન કરવી જોઈએ, દાતણ લેવાં દેવાં, સંડાસ કે સ્નાનગૃહ કોઈને બતાવવું, કે બીજા જે કંઈ જરૂરી વહેવાર કરવા પડે તે મૂંગે મોઢે કરવા જોઈએ, મતલબ એ કે પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને આત્મચિંતન અને પ્રાર્થના એ આશ્રમવાસીનો પ્રથમ વહેવાર હોય, અને એ પૂરો થાય તે દરમ્યાન કુદરતી કે જરૂરી જે કંઈ વહેવાર કરવા પડે તે બધા આત્મચિંતન કરી રહેલ વ્યક્તિ મૂંગે મોઢે માત્ર શરીરથી કર્યે જાય અને મન આત્મચિંતનમાં લીન હોય, એ રીતે થવા જોઈએ.

આ વિચારસરણી અનુસાર પ્રાર્થના થઈ રહેતાં સુધી બીજા કોઈ પણ દુન્યવી વહેવારને સારુ અવકાશ નથી રહેતો.

આશ્રમવાસીઓમાં વહેલા ઊઠીને (પ્રાર્થના પહેલાં) વાંચવું લખવું ઇ૦ વહેવાર જેને કરવા હોય તે સંચાલક કે મંત્રીની પરવાનગીથી તેમ કરી શકે, પણ બનતા લગી તેણે તે બધું આશ્રમના મુખ્ય મકાનથી દૂર બીજા મકાનમાં અગર તો મકાનના એવા જ કોઈ ભાગમાં કરવું જોઈએ. સામાન્ય નિયમ તરીકે ખાસ પ્રયોજન સિવાય સવારે ૪–૪૦* વાગ્યાથી વહેલા ઊઠીને કોઈ આશ્રમવાસીએ વાંચવા લખવાના વ્યવસાયમાં રોકાવું એ ઉત્તેજનને પાત્ર ન ગણાવું જોઈએ.

સવારની પ્રાર્થના

૪–૪૦ વાગે પ્રાર્થનાનો પ્રથમ ઘંટ વાગે ત્યારથી ૪–૫૫ વાગે બે ટકોરા વાગે ત્યાં સુધીમાં દરેક આશ્રમવાસીએ બિછાનાનો ત્યાગ કરી બિછાનું વ્યવસ્થિતપણે બાંધી સંકેલી, ખાટલો (હોય તો) ઉપાડી મૂકી, નીમેલે ઠેકાણે મૂકી દેવાં જોઈએ, પછી મુખમાર્જન અને બને તો શૌચ આટોપી લઈ પ્રાર્થનાને સારુ તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.

પ્રાર્થનાની જગાએ સામાન્ય રીતે પાંચના ટકોરા ઘડિયાળમાં પડે તે અગાઉ બે મિનિટથી વધુ વહેલા ન આવવું જોઈએ. જેણે પોતાના પ્રાતર્વિધિ વહેલા આટોપી લીધા હોય, તેમણે પ્રાર્થનાને સ્થાને પોતાના આસન પર વહેલા આવી ટટાર બેસી આંખો મીંચી ઈશ્વર-ચિંતન—આત્મચિંતન—કરવું અને ટકોરા પડે ને પ્રાર્થના શરૂ થાય ત્યાં સુધી મૌનપણે સાવ શાંત બેસી રહેવું જોઈએ.

પ્રાર્થનાની જગાએ પ્રાર્થના શરૂ થાય તે અગાઉ અગર તો પ્રાર્થના ચાલુ હોય તે દરમ્યાન બગાસાં ખાવાં, આળસ મરડવી, છીંકો કે ઉધરસ ખાવી, ઝોલાં ખાવાં, ઇ૦ ન કરવું જોઈએ. જો બગાસાં છીંક વગેરે આવે જ તો તે મોંઆડે હાથ કે લૂગડું રાખીને એટલી બધી ચૂપકીદીપૂર્વક કરવાં જોઈએ કે જોડે બેઠેલા સાથીને પણ તેની દખલ કે જાણ થવા પામે નહિ. ઝોલાં આવે તેણે બોલ્યા વિના પોતાને સ્થાને જ ઊભા થઈ જવું ને ઊભા રહેવું.

---

* અહીં હાલ લડાઈ અંગે દાખલ થયેલો અગર જૂનો ચાલુ થયેલો સ્ટાન્ડર્ડ કે એવો કોઈ ટાઇમ નહિ પણ દરેક પ્રાંતનો સ્થાનિક ટાઇમ અભિપ્રેત છે. એવો સ્થાનિક ૪ વાગ્યાનો સમય, દરેક જગાએ જૂના ધર્મગ્રંથોમાં કહેલો 'બ્રાહ્મમુહૂર્ત'નો સમય ગણાય.

પ્રાર્થના દરમ્યાન દરેક જણે પોતાના આસન પર પલાંઠી વાળીને અને ડોક પીઠ સીધી લીટીએ રાખીને ટટાર બેસવું જોઈએ. વચમાં આસન બદલવું કે ઊંચાનીચા થવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થના બરાબર પાંચના ટકોરા પડે તે સાથે જ શરૂ કરવી જોઈએ. પ્રાર્થના શરૂ થતા પહેલાં પ્રાર્થનામાં ભાગ લેનાર એકેએક આશ્રમવાસીએ પોતાને સ્થાને બેસી જવું જોઈએ. મોડા પડનારે અંદર આવીને ન બેસતાં પ્રાર્થનાસ્થાનની બહાર એક કોરાણે ઊભા રહેવું જોઈએ, અને ઊભાં ઊભાં જ પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાં સુધી તેમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

પ્રાર્થના ચલાવનાર વ્યક્તિએ વગલા આસન પર બેસવું અને બાકીના સૌએ તેની ડાબીજમણી બાજુએ સીધી હારોમાં અથવા સામે ગોળ આડી કતારોમાં બેસવું. દરેક જણે દર્ભ, ઊન, ખાદી કે એવા જ કશા આસન પર બેસવું. લીલા ઘાસથી ઉગેલી જમીન સિવાય બીજે ઉઘાડી જમીન ઉપર કોઈએ બેસવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થનામાં બેસવામાં મોટાનાના, ઊંચનીચ, આગળપાછળ, એવો કોઈ પણ જાતનો ભેદ કોઈએ માનવો નહિ. નાનાં બાળકો પ્રાર્થનામાં નિયમિતપણે બેસે, ધાંધલ ગરબડ કરે નહિ, પણ ધીમેધીમે ધૂન, ભજન, પ્રાર્થનાના શબ્દો વગેરે સૌ જોડે બોલતાં શીખે એવી ટેવ પાડવી. બચ્ચાં હોય તે જો પ્રાર્થના દરમ્યાન રડવા લાગે તો તેની માતાએ તત્ક્ષણ ઊઠી જઈ એમને લઈને અવાજ ન આવે એટલે છેટ આશ્રમના બીજા ભાગમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ.

સવારની પ્રાર્થનામાં બોલવામાં આવનારું ભજન, ધૂન, ગીતાપાઠનો અધ્યાય, તથા એમાંનું દરેક ચલાવનાર વ્યક્તિ, એ બધું આગલી સાંજની પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ ગૃહપતિએ જાહેર કરવાનો નિયમ રાખવો, અને જે ભજન, ધૂન, ગીતાધ્યાય વગેરે બોલવાનું હોય તે ચલાવનાર વ્યક્તિઓ ઉપરાંત પ્રાર્થનામાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિએ બને તો તે જોઈ વાંચી કે મોઢે કરી રાખવું જોઈએ. અને સવારમાં જાગે ત્યારથી પ્રાર્થના શરૂ થાય ત્યાં સુધી બીજું આત્મચિંતન કે ઈશ્વરસ્મરણ કરવામાં ચિત્ત એકાગ્ર ન થઈ શકતું હોય તેમણે એ ભજન, ધૂન કે ગીતાધ્યાયના શ્લોક કે તેમાં આવતા વિષયનું ચિંતન અગર તો રટણ કરવામાં મનને રોકવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાર્થના શરૂ થતાં પ્રાર્થના ચલાવનાર વ્યક્તિ બોલે તેની પાછળ અગર સાથે જેવો ક્રમ નક્કી થયેલો હોય તે મુજબ શ્લોક, ભજન, ધૂન વગેરે સૌએ બોલવાં જોઈએ. બોલાવ-નાર વ્યક્તિના અવાજ કરતાં પાછળ કે સાથે બોલનાર કોઈ વ્યક્તિનો અવાજ વધારે ઊંચો જવો ન જોઈએ. એટલે કે સમૂહના ઘેરા ગંભીર ઘોષ વચ્ચે બોલાવનાર એક જ વ્યક્તિનો અવાજ જુદો ઓળખી શકાય એમ સંભળાય, બીજા કોઈનો અવાજ જુદો પડીને ઓળખાય કે સંભળાય નહિ પણ સૌનો રણકો જ એક ધીરગંભીર ઘોષ પ્રાર્થનાસ્થાનમાંથી ઊઠે, એ પ્રમાણે પ્રાર્થના ચાલવી જોઈએ.

ભજન બોલાય તે નક્કી થયેલ વ્યક્તિ બોલે અને બીજા સૌ સાંભળે, ઝીલે નહિ—એવો નિયમ સામાન્યપણે રાખવો જોઈએ.

ભજન બોલાય ત્યાં બોલનાર શુદ્ધ ઉચ્ચારપૂર્વક અને બને ત્યાં સુધી સંગીતશુદ્ધ ઢબે પણ ઉસ્તાદી રીત અખત્યાર ન કરતાં શાંત જલપ્રવાહની જેમ ગાય, બીજા સૌ શાંત

ગંભીર વાતાવરણ વચ્ચે તે સાંભળે, અને તેમાં રહેલું ઉદ્બોધન કે આત્મચિંતન અંતરમાં ઊંડું ઊતરી જાય, એ પ્રમાણે થવું જોઈએ. જ્યાં ઝીલવાનું કે પાછળ બોલવાનું હોય ત્યાં પણ બોલાવનારના કરતાં વધુ ઝડપે કોઈ ન ઝીલે, અગર તો ઝીલતાં કે બોલતાં ગતિ વધારી ન મૂકે, એની દરેકે સંભાળ રાખવી જોઈએ. ગીતા શ્લોકો ઘ૦ સૌ સાથે બોલવામાં પણ બોલાવનારના કરતાં પાછળ બોલનાર કોઈએ વધુ ઝડપે બોલવું ન જોઈએ, તેમ બોલતા દરમ્યાન પણ પાઠની ગતિ વધારી ન મૂકવી જોઈએ.

પ્રાર્થનાનો છેલ્લો શ્લોક બોલાઈ રહે અને પ્રાર્થના પૂરી થાય તે પછી એકાદ મિનિટ શાંતિ જાળવી ઈશ્વરચિંતનમાં લીન થવું અને પ્રાર્થના ચલાવનાર વ્યક્તિ ઊઠે તે પછી પોતપોતાનું આસન વીંટી લઈ દરેકે ઊઠી જવું અને અવાજ કર્યા વિના વિખરાવું.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના સાંગોપાંગ પૂરી થયા બાદ આશ્રમનો રોજનો નિયત કાર્યક્રમ શરૂ થાય.

પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના આશ્રમની કલ્પના અનુસાર શુદ્ધ આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એમાં સામાજિક સ્વરૂપનો અંશ નથી. તેથી આ સવારની પ્રાર્થનામાં એકબીજાએ હળવુંમળવું, અનુકરણ કરવું, વિવેકને ખાતર પોતે કે એકબીજાએ કશું કરવું, એક બીજાને કોઈ પણ જાતનો આગ્રહ કરવો, ઇ૦ને સારુ અવકાશ નથી.

વિશેષતા-સર્વધર્મસમભાવ

આશ્રમની પ્રાર્થનામાં ધર્મોના ભેદ કે કોમી તત્ત્વ મુદ્દલ કલ્પ્યાં નથી. ગાંધીજીનો સર્વધર્મસમભાવ એ મુખ્ય માન્યો છે. તેથી પ્રાર્થનાનું વસ્તુ મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મગ્રંથોનું હોય છતાં હિંદુ ધર્મવિચાર કે દેવદેવીઓની ઉપાસના પ્રાર્થનામાં અભિપ્રેત નથી; પણ કેવળ અધ્યાત્મભાવે આત્મતત્ત્વ જોડે જીવતું અનુસંધાન જ અભિપ્રેત છે. એટલે હિંદુ ગ્રંથવચન કે હિંદુ વિચારણાની ધૂન કે ભજન ઉચ્ચારતો છતો પ્રાર્થનામાં બેઠેલ આશ્રમવાસી એ અધ્યાત્મતત્ત્વને જ ચિંતવે છે, જે આદિકાળથી માનવમાત્રની અંતરખોજનો વિષય રહ્યું છે અને જે સંસારના તમામ મહાધર્મોના મૂળમાં પડેલું છે. આથી હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, જૈન, શીખ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ કોઈ પણ પ્રાર્થના, ભજન, ધૂન કે પ્રાર્થનાસરણી આશ્રમવાસીને અમાન્ય નથી. બલ્કે ચોક્કસ ઘડીએ ગમે તે સરણીને અનુસરતો છતો આશ્રમવાસી પોતાના જ ઇષ્ટ આરાધ્ય તત્ત્વનું ચિંતન, રટણ કે આત્મનિવેદન દ્વારા અનુસંધાન કરી રહ્યો છે, કે કરવા મથી રહ્યો છે, એવી એની ભાવના છે. તેથી જેમ એક જ કુટુંબનાં સર્વ ભાઈબહેનો જુદાજુદા ધર્મ કે સંપ્રદાયની પદ્ધતિને અનુસરતાં હોય છતાં સાથે વસે, બેસે અને પ્રાર્થના કરે અને છતાં પોતપોતાના આરાધ્ય તત્ત્વને નિશાવંત રહે, તેમ ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, હિંદુ, શીખ, જૈન કે જુદાજુદા સંપ્રદાયના એક જ સ્થાનમાં કે જુદાજુદા વસતા આશ્રમવાસીઓ એકસાથે બેસી એક જ વખતે સામાન્ય પ્રાર્થના કરે, તેમાં ભળે કે પોતપોતાને રુચતાં ભજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ધૂન વગેરે બોલે કે ઝીલે-ઝિલાવે તેમાં કશો બાધ [illegible] ભેદ કલ્પેલ નથી. બલ્કે આશ્રમવાસીએ મન એ જ આશ્રમપ્રાર્થનાની વિશેષતા છે એ [illegible] છે.

હિન્દનો ખોરાકીનો પ્રશ્ન

"ક્યાં ભૂખ ને ભોજન રહે વિખૂટાં ?
ક્યાં બે ય સ્હેજે જ મળી શકે ના ?"

(ઉમાશંકર)

૧

આપણી પ્રજા અત્યંત ગરીબ છે, આપણી માથાદીઠ આવક બીજા દેશોની સરખામણીમાં ઘણી ઓછી છે, આપણા જૂના હુન્નરઉદ્યોગો નષ્ટ થયા છે, જે થોડા છે તે પણ ઘસાતા ચાલ્યા છે, નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, આપણી ખેતીમાંથી પૂરું વળતર મળતું નથી, વગેરે આપણા અર્થશાસ્ત્રની સામાન્ય વાતો તો બધા જાણે છે. આ વીસમી સદીમાં બીજા દેશોમાં વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગની મદદથી ગમે તેટલો વૈભવ સાધી શકાયો હોય, પણ આપણે ત્યાં આ ઉપરની વસ્તુસ્થિતિથી આપણે એટલા ટેવાઈ ગયા છીએ કે આપણને તેમાં કશું અસામાન્ય લાગતું નથી. ગરીબી તો જાણે આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે ! છતાં આજથી ત્રણચાર વર્ષ પહેલાં કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે આપણા આ ખેતીપ્રધાન અને ખાસ કરીને અનાજ પકવનારા દેશમાં અન્નને અભાવે માણસોએ ટળવળતું પડશે અને મરતું પણ પડશે તો આપણે તે કદી ન માનત. આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી ભલે આપણે આપણું ઉત્પન્ન બમણું કે ચોગણું ન કરી શકીએ, પણ છેક ભૂખમરાની હદે પહોંચીએ એવું તો કોઈએ કલ્પ્યું નહિ હોય. ત્યારે, બંગાળમાં આજે જે કરુણ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે તે કેમ થવા પામી ? બિજાપુરમાં વરસોવરસ દુકાળ શા માટે ? મલબાર તરફ અનાજની આટલી તંગી કેમ ? આપણને શીખવવામાં આવ્યું નથી કે રેલવે આવ્યા પછી હિંદમાં દુકાળ રહ્યો નથી, જે છે તે માત્ર પૈસાની તંગી છે !

૨

આ વિગ્રહ પહેલાંના આંકડા તપાસીશું તો જણાશે કે છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી આ બાબતમાં આપણી પરિસ્થિતિ સર્વથા સંતોષકારક તો નહોતી જ. ૧૯૩૧થી ૧૯૪૧ દરમ્યાન, એટલે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં, આપણી વસ્તીમાં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે, જ્યારે ૧૯૨૯-૩૦થી ૧૯૩૯-૧૯૪૦ દરમ્યાન અનાજના વાવેતર નીચેની જમીનમાં ૧.૫ ટકા વધારો થયો છે અને અનાજના ઉત્પન્નમાં ૪ ટકાનો ઘટાડો થયો છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં અનાજની આયાતનિકાસના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :

	નિકાસ (હજાર ટનમાં)	આયાત
૧૯૩૬-૩૭	૬૨૧	૧,૬૮૩
૧૯૩૭-૩૮	૮૫૮	૧,૩૩૬
૧૯૩૮-૩૯	૭૪૨	૧,૬૦૩

વળી જણાયું છે કે છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન હલકા પ્રકારનાં એટલે ઓછાં સત્ત્વવાળાં અનાજનું ઉત્પન્ન વિશેષ વધ્યું છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં પોષક ખોરાકની અછત વધી છે. એટલે એકંદરે આ વિગ્રહની શરૂઆત પહેલાં પણ આપણી વસ્તીની આવશ્યક જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં અનાજનું ઉત્પન્ન વધ્યું ન હતું એ પુરવાર થાય છે. આનો અર્થ એમ નથી કે જો વસ્તીના વધારાની સાથે અનાજનું ઉત્પન્ન વધ્યું હોત તો ખોરાકીનો પ્રશ્ન જેવું કશું જ ન હોત. આપણે ત્યાં જે ખોરાક સામાન્ય જનતાને મળે છે, જેને સામાન્ય જનતા ટેવાયેલી છે, તે આવશ્યક પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ ઓછો જ છે, અને તેને પરિણામે આપણે ત્યાં અનેક વ્યાધિઓનું જોર રહે છે, મરણ-પ્રમાણ બીજા દેશો કરતાં ઘણું વધારે છે, અને પ્રજાનો સારો મોટો ભાગ શિથિલ, કમજોર અને નિરુત્સાહી જીવન જીવે છે. આપણા ખોરાકમાં પ્રોટીન અને વિટામિન ઓછાં છે, અને પ્રજા પ્રમાણમાં સસ્તા મળતા કાર્બોહાઈડ્રેટ પર શરીર નિભાવે છે વગેરે જાણીતું છે. પરિણામે, ઉપર કહ્યું તેમ, આપણું મરણપ્રમાણ વધારે, આયુષ્યમર્યાદા ટૂંકી, બાળમરણનું પ્રમાણ કોઈ પણ સુધરેલા કહેવાતા દેશ માટે શરમભરેલું, અને પ્રજાનો મોટો ભાગ અર્ધ ભૂખમરાના દર્દોથી પીડાતો, એ સ્થિતિ ઘર કરી ગયેલી છે. આ બધું જોતાં કહી શકાય કે અત્યારનો આ ભૂખમરો કેવળ વિગ્રહને અંગે ઉપસ્થિત થયેલી આકસ્મિક મુશ્કેલીઓને જ આભારી નથી, પણ છેલ્લા બેત્રણ દશકાઓથી જે વસ્તુસ્થિતિ એક કે બીજી રીતે ઢાંકી રહી હતી, તે માત્ર ઉત્કટ રૂપે હમણાં હમણાં બહાર આવી છે. જે પ્રજાનો મોટો ભાગ મુશ્કેલીથી પેટપૂરતું મેળવી શકતો હોય, તેના પર સહેજ પણ વિશેષ તંગી આવી પડે તો આવું થવા પામે એમાં નવાઈ નથી.

૩

વિગ્રહ પહેલાં આપણી ખોરાકવિષયક પરિસ્થિતિમાં જે ન્યૂનતા હતી તેમાં વિગ્રહે ઉમેરો કર્યો. હિંદુસ્તાનનું પોતાનું લશ્કર આજે ૨૦ લાખનું છે. લશ્કરમાં માથાદીઠ ખોરાકનું પ્રમાણ હંમેશાં વધારે હોય જ, એટલે આ લોકો વિગ્રહ પહેલાં જે ખાતા હતા તેના કરતાં હવે તેમની જરૂરિયાત વિશેષ થઈ. લશ્કરને માટે સંગ્રહ પણ જોઈએ. વળી, આજે આપણી ભૂમિ પર અંગ્રેજ અને અમેરિકન લશ્કરો પણ સારી સંખ્યામાં છે, તેમને પણ ખોરાક પૂરો પાડવાનો. એમ, થોડે થોડે પણ એકંદરે ઠીક પ્રમાણમાં દેશની જરૂરિયાતમાં વધારો થયો છે. બીજી બાજુથી, બ્રહ્મદેશ જાપાનના હાથમાં ગયું એટલે ત્યાંથી ચોખાની આયાત બંધ થઈ. રેલવે દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં માલ લઈ જવામાં અસમર્થ નીવડી, એટલે અનાજની તંગીમાં વધારો થયો. આ રીતે, જો બીજી કશી મુશ્કેલીઓ ન હોત, તો-પણ યુદ્ધ શરૂ થયા પછી આપણા અનાજના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવાની જરૂર તો હતી જ. છતાં, આ મુશ્કેલીઓમાંથી અત્યારની કટોકટી ઊભી થવા પામે એમ ન જ કહી શકાય. કટોકટી ઊભી થવા પામે એમ ન જ કહી શકાય. બ્રહ્મદેશમાંથી ચોખાની આયાત બંધ થવાથી આપણી ચોખાની એકંદર ખપતમાં ૫ ટકા જેટલો અને બધાં અનાજની ખપતમાં ૨½ ટકા જેટલો ખાડો પડ્યો. લશ્કર માટે કેટલી જરૂરિયાત વધી, અને ઉત્તર આફ્રિકા તરફનાં રણક્ષેત્રો માટે આપણે ત્યાંથી કેટલા અનાજની નિકાસ થઈ તેના આંકડા

મળતા નથી, પણ આ બધી જ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં દેશમાં એકંદર ૫ ટકાથી વધારેની તંગી નથી એમ સામાન્ય ગણતરી છે. છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષોમાં ઘઉં અને ચોખાની પેદાશમાં ફેરફારો થયા છે તે સમગ્ર ઉત્પન્નની નજરે મહત્ત્વના નથી, એમ નીચેના આંકડા પરથી જણાશેઃ

	ઘઉંનું ઉત્પન્ન (ટન)	ચોખાનું ઉત્પન્ન (ટન)
૧૯૩૮–૩૯	૯,૯૬૩,૦૦૦	૨૩,૯૬૨,૦૦૦
૧૯૩૯–૪૦	૧૦,૭૬૭,૦૦૦	૨૫,૭૩૪,૦૦૦
૧૯૪૦–૪૧	૧૦,૦૦૫,૦૦૦	૨૨,૧૯૧,૦૦૦
૧૯૪૧–૪૨	૧૦,૦૩૭,૦૦૦	૨૫,૩૫૧,૦૦૦
૧૯૪૨–૪૩	૧૦,૯૭૧,૦૦૦	૨૪,૫૩૩,૦૦૦

આ આંકડામાં થોડાઘણા ફેરફારો છે તે વિષે બહુ ઝીણવટમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. હિંદમાં ખેતીને લગતા, અને ખાસ કરીને ખોરાકના ઉત્પન્નને લગતા જે આંકડા સરકાર બહાર પાડે છે તેમાં અનેક ત્રુટિઓ છે, અને તે બહુ વિશ્વસનીય નથી એમ સરકારી નિષ્ણાતોએ જાતે જ વારંવાર કહેલું છે. ખરું જોતાં, હિંદની વસ્તીના વધારાની સાથે ખોરાકના ઉત્પન્નમાં એકસરખો વધારો થતો રહ્યો છે કે નહિ, તે નક્કી કરવા માટે સપ્રમાણ આંકડા આપણી પાસે નથી; કારણ કે કેટલી જમીન અનાજનાં ખેડાણ નીચે છે, અને દરેક ખેતરની પેદાશ કેટલી એની દર વર્ષે જે ગણતરી થાય છે, તે આસરા પરથી કરવામાં આવે છે. આ આસરા ગામડાંના નાના અમલદારો કરે છે અને ઉપરી અમલદારોને મોકલે છે. સ્વાભાવિક છે કે આવા અડસટ્ટામાં ચોકસાઈનું માપ ઢીલું જ હોય. કેટલાક દેશી રાજ્યો વિષે માહિતી મળતી જ નથી, તેમને એવી 'ઝીણી' બાબતોની ચિંતા કરવાની ફુરસદ જ ક્યાં છે? જે દેશમાં નાના નાના લાખો જમીનના ટુકડા પર અનાજની ઉત્પત્તિ થતી હોય, ત્યાં પ્રમાણભૂત આંકડા મેળવવા મુશ્કેલ તો છે જ. વળી, આપણા ખેડૂતો વેચાણ માટે નહિ પણ મુખ્યત્વે નિભાવ માટે ખેતી કરે છે, એટલે ઉત્પન્નનો થોડો જ ભાગ બજારમાં આવે છે. આ મુશ્કેલીમાં વધારો થાય છે અત્યારના આંકડા મેળવવાની સરકારની રીતથી. સરકારી તંત્ર વ્યવસ્થા જાળવવા માટે યોજાયેલું છે, મહેસૂલ ઉઘરાવવા માટે યોજાયેલું છે, શાસ્ત્રીય હકીકતો એકઠી કરવા માટે નહિ. આ બધું અહીં કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ કે આજે જ્યારે કટોકટીના સંજોગો ઊભા થયા છે, ત્યારે ચોક્કસ માહિતીને અભાવે સરકાર પોતે જ ભારે વિમાસણમાં પડી છે, અને જુદાજુદા પ્રાંતોની ઊપજ અને તેમની જરૂરિયાત વિષે નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ભારે વિકટ થઈ પડ્યું છે.

૪

જે આંકડા મળે છે તે પ્રમાણે જો અનાજની તંગી ૫ ટકા જેટલી જ હોય, તો આજે આવી વિષમ સ્થિતિ કેમ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે વાંક લોકોનો જ છે. તેઓ પુષ્કળ સંઘરો કરે છે, પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વિશેષ અનાજ ભરી મૂકે છે, એટલે બધાને અનાજ પૂરું પડતું નથી. આ દલીલ તપાસવા જેવી છે. જ્યારે ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બર પછી બજારના ભાવોમાં ઉછાળો આવ્યો ત્યારે સરકાર સમક્ષ પ્રશ્ન એ હતો કે ભાવનિયમનની યોજના કરવી કે કેમ? હા, ના, કરતાં ઠીક સમય નીકળી ગયો, અને

ઉપરાંત ખોરાકના ભાવો પર અંકુશ મૂકવો એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. હિંદી સરકારે ઘઉં અને ખાંડનું નિયમન હાથમાં લીધું અને બીજી ખોરાકોની વસ્તુઓના ભાવો નક્કી કરવાનું કામ પ્રાંતિક સરકારોને સોંપાયું. આ ભાવનિયમનની નીતિમાં આજ સુધી જે અનેક ફેરફારો થયા છે તેની ચર્ચા અહીં નહિ કરીએ. દરેક પ્રાંતિક સરકારે પોતાની સમજ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે ભાવનિયમનનું કામ હાથમાં લીધું. અને પરિણામે? જે માલ સોંઘોમોંઘો પણ મળતો હતો તે એકાએક ખુલ્લાં બજારોમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો, છૂપી લેવડદેવડ (Black markets)નો દોર શરૂ થયો, અને તવંગર વર્ગ સિવાયનાને પોતાની આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવવાની પણ મુશ્કેલી ઊભી થઈ. લોકોને સરકારી દુકાનો પાસે હારબંધ તપશ્ચર્યા કરવાનું પ્રાપ્ત થયું. માલનું વહેણ ફરી શરૂ કરવા સરકારે ભાવો વધાર્યા. લોકોને "વિશેષ ખોરાક ઉત્પન્ન કરો" એવો બોધ આપ્યો, અનાજ ન સંઘરવા સલાહ આપી, અને થોડા વખત તો એમ પણ વિચાર કર્યો કે ભાવનિયમન પડતું મૂકવું. દેખીતું છે કે આવા અચોક્કસ સંજોગોમાં જેમનાથી શક્ય હોય તેમણે સંઘરવાનો રસ્તો લીધો. સંઘરવાની વૃત્તિ (hoarding) અને ભાવનિયમનના અખતરાઓને સીધો સંબંધ છે એ ભૂલાવું જોઈએ નહિ. ભાવનિયમનને નિષ્ફળ બનાવવા લોકો સંઘરતા નથી, પણ ભાવનિયમનની સફળતા વિષે સાશંક હોવાથી તે સંઘરવા દોરાય છે. વળી, કોણ સંઘરે છે અને સંઘરી શકે છે તે પણ વિચારવું જોઈએ. સંઘરનારામાં પહેલો વર્ગ વેપારીઓનો. પણ એમનો શો દોષ? "બજાર તેજી હોય ત્યારે વેચવાની ઉતાવળ ન કરવી, અને મંદી હોય ત્યારે ખરીદવાની ઉતાવળ ન કરવી" એ મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાનો આરંભ આપણે જ એમને શીખવ્યો છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ એમની શી ફરજ છે તેની વાત અહીં નથી, પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એમનું વર્તન નિન્દ્ય નહિ કહી શકાય. વળી, વેપારીઓને તો પહોંચી પણ શકાય. તેમની પાસે કેટલો માલ છે તેનાં ભરતિયાં સરકાર તેમની પાસે માગી શકે અને માગે છે, અને કાપડ વિષે જેમ કર્યું છે તેમ એ માલ અમુક મુદ્દત સુધીમાં વેચી નાખવાની ફરજ પણ તેમના પર પાડી શકાય. બીજો સંઘરનારો વર્ગ માલ ખરીદનારાઓનો (consumers) પણ આવા વપરાશ માટે ખરીદનારાઓ પાસે સંઘરો કેટલો હોઈ શકે? તવંગર વર્ગ સારી પેઠે સંઘરો કરી શકે, ઉપરના મધ્યમ વર્ગમાં પણ સંઘરાનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક હોઈ શકે, પણ સામાન્ય જનતા પુષ્કળ સંઘરો કરી શકે એ તરત નહિ માની શકાય. આખા વર્ષ માટે એકસામટું અનાજ ભરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી છે. તેથી એવો સંઘરો અપવાદરૂપે ન ગણાય. ત્યારે એકંદરે દેખીતું છે કે ખરો સંઘરો ઉત્પત્તિકેન્દ્રોમાં જ થઈ શકે. ખેડૂત અનાજ ઉત્પન્ન કરે ને બજારમાં વેચવાને તૈયાર ન થાય એમ બને, અને એ વસ્તુસ્થિતિને પહોંચી વળવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન નાનાં નાનાં ખેતરોમાં, લાખો નાના નાના ખેડૂતો મારફતે થાય છે. જો દરેક ખેડૂત પોતાના પાકમાંથી પચીસ ટકા પણ પોતા માટે વિશેષ રાખી મૂકે, તો એકંદરે ભારે તંગી જણાય. આમ ખરેખર બન્યું છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગામડે ગામડે તપાસ કર્યા પછી જ વસ્તુસ્થિતિ જાણી શકાય અને ચોક્કસ અનુમાન બાંધી શકાય. અત્યારે આવી ચોક્કસ માહિતી આપણી પાસે નથી. પણ આવું હોય તોપણ એ પરિસ્થિતિનાં મૂળ શોધવાં જોઈએ. ખેડૂતને મહેસૂલ માટે અને બીજી જરૂરિયાતો માટે રોકડ નાણાની જરૂર હોય છે.

તે અનાજ વેચે નહિ તો તેમાં ખામી વ્યવસ્થાની જ હોવી જોઈએ. ૧૯૨૯ પછી જે વિશ્વવ્યાપી મંદી આવી તેને પરિણામે ખેતીપ્રધાન દેશોને પુષ્કળ સહન કરવું પડ્યું. ઔદ્યોગિક વસ્તુઓના ભાવ કરતાં ખેતીના ઉત્પન્નના ભાવો વિશેષ ઊતર્યા, ખેડૂતની ખરીદશક્તિમાં ભારે ઘટાડો થયો, અને તેના પર કરજનો બોજો વધ્યો. મંદી જતાં ઔદ્યોગિક વસ્તુઓના ભાવો કરતાં ખેતીની પેદાશના ભાવો ઓછા વધ્યા, એટલે પ્રમાણમાં ખેડૂતને તો તેમાં પણ સહન કરવાનું જ રહ્યું. અત્યારની ભાવનિયમિત અર્થવ્યવસ્થામાં જ કંઈ એવું છે કે ખેડૂતને ઉપર જતાંય નુકસાન અને નીચે ઊતરતાં પણ નુકસાન. ત્યારે ખરું નિદાન એ છે કે જો ખેડૂત પાસેથી માલ કઢાવવો હોય, ખેતરમાંથી બજાર તરફ માલનું વહેણ સતત ચાલ્યા કરે એવી યોજના કરવી હોય, તો ખેતીની ઉપજના ભાવો એવી રીતે નક્કી થવા જોઈએ કે જેથી ખેડૂતને પૂરતું મહેનતાણું મળી રહેવા વિષે જરાય શંકા ન રહે. ભાવની વધઘટને પરિણામે હિંદના ખેડૂતે છેલ્લાં પંદરેક વર્ષમાં પુષ્કળ સહન કર્યું છે, તેને સરકાર તરફથી સ્પષ્ટ બાંહેધરી મળવી જોઈએ કે જે તે વિશેષ ઉત્પન્ન કરશે અને વેચશે તો તે બદલ તેની આવશ્યક જરૂરિયાતો જેટલી ખરીદશક્તિ વાજબી ભાવો દ્વારા તેને મળી રહેશે. આજે સરકાર તરફથી કહેવામાં આવે છે કે "વિશેષ ખોરાક ઉત્પન્ન કરો." એ ઝોળના પ્રચારનું કંઈ ફળ આવ્યું નથી. ઇંગ્લંડ જેવા દેશમાં અનાજના ઉત્પન્નમાં ૫૦ ટકા જેટલો વધારો યુદ્ધ દરમ્યાન થયો છે, આપણે ત્યાં ૫ કે ૧૦ ટકા ન થઈ શકે? પણ ઇંગ્લંડની સરકાર ખેતી પર subsidies આપે છે અને લડાઈ પૂરી થયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી અનાજના ભાવો અમુક હદથી નીચે નહિ જવા દેવામાં આવે એવી બાંહેધરી તેણે ત્યાંના ખેડૂતને આપી છે. જો એવી જ નીતિ અહીં અખત્યાર કરવામાં આવે તો ઉત્પન્ન વધી શકે અને ખેડૂતનો સહકાર પણ મળી શકે. સંઘરો બહુ થાય છે, ખેડૂતનો દોષ છે, વેપારીનો દોષ છે, પ્રજામાં સામાજિક હિતની ભાવના નથી વગેરે કહેવાથી કશો ફાયદો નથી.

૫

આટલા પરથી જણાશે કે અત્યારની પરિસ્થિતિની પાછળ બે મુખ્ય કારણો છે: (૧) વિગ્રહ પહેલાં બીજા દેશોની સરકારોએ જે પૂર્વતૈયારીઓ કરી રાખી હતી તેવી અહીં કરવામાં ન આવી, જોકે વિગ્રહ સિવાય પણ અનાજના પ્રશ્ન પર વિચારણાની આવશ્યકતા હતી તોપણ (૨) વિગ્રહ શરૂ થયા પછી પણ ભાવનિયમનની સાંગોપાંગ યોજના કરવાને બદલે અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા, અને ઉત્પત્તિ તેમજ વહેંચણી પરત્વે દુર્લક્ષ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું. પહેલા મુદ્દાની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એટલું જ કહીશું કે ૧૯૧૪–૧૮ના વિગ્રહ દરમ્યાન ભાવનિયમનનો અનુભવ પશ્ચિમના દેશોની સરકારોને હતો, અને ત્યારપછી આર્થિક મંદીના સમયમાં પણ ભાવનિયમનનાં આવશ્યક લક્ષણો શાં છે તે વિષે અજ્ઞાન ન હતું. ગયા યુદ્ધ દરમ્યાન ભાવો ઓછા રાખવાનો પ્રયત્ન હતો, મંદી દરમ્યાન ભાવો વધારવાનો હેતુ હતો. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ બન્ને પ્રકારનું નિયમન એકસરખું જ ગણાય, અને એ અનુભવ પરથી આ વિગ્રહ શરૂ થતાં જ

ઇંગ્લંડની સરકારે દરેક વસ્તુસ્થિતિને પહોંચી વળવા તૈયારી રાખી હતી. ભાવનિયમનની સાથે જ ત્યાં માપબંધીની પણ સત્વર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને ઉત્પન્ન વધારવા માટે તેમ માલનું યોગ્ય વિતરણ થાય તે માટે વેપારીઓ સાથે સમજણપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવાનાં આવશ્યક પગલાં લેવાયાં. ઇંગ્લંડ સામાન્ય રીતે ૬૫ ટકા જેટલો ખોરાકી માલ બહારથી મંગાવે છે, તેને આજે દુકાળ કે ભૂખમરાનો ભય નથી. ઊલટું, વિગ્રહ દરમ્યાન ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાનાં પોષણ પર ખાસ ધ્યાન ધ્યાન આપ્યું છે. દૂધ જેવો પોષક ખોરાક વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રજાને, ખાસ કરીને બાળકોને, બરાબર પહોંચે છે. પરિણામે પ્રજાની તંદુરસ્તી બગડી નથી, એટલું જ નહિ પણ સુધરી છે એમ જણાય છે. યુદ્ધ પછી પણ freedom from want એટલે જીવનની આવશ્યક જરૂરિયાતો પરત્વે તંગીમાંથી મુક્તિ એ અર્થવ્યવસ્થાનું ધ્યેય પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ માંદગીમાં, ઘડપણમાં, બેકારીમાં—દરેક સંજોગોમાં—દરેક પ્રજાજનને ઓછામાં ઓછી અમુક આવક તો હોવી જ જોઈએ એ ઉદ્દેશથી યોજનાઓ પણ ઘડાય છે અને ચર્ચાય છે. યુદ્ધવિરામ પછી યુરોપના અત્યારે જર્મનીના હાથમાં આવી પડેલા દેશોની પ્રજામાં ભૂખમરો ન થાય તેને માટે વ્યવસ્થા કરવાની વાતો પણ ચાલે છે. કાચા માલના ભાવોમાં અતિશય ફેરફારો ન થવા કરે તેને માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા એ માલ જરૂર પ્રમાણે વેચવા–ખરીદવાની અને ભાવોને સ્થિર કરવાની યોજના પણ ચર્ચાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, અત્યારના જમાનામાં સરકાર ભાવનિયમન કે બીજાં આર્થિક બળોનું નિયમન સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકે નહિ એમ નથી જ, બલ્કે આ પ્રકારની ફરજ સરકારો પર વધારે ને વધારે આવી પડશે અને તેને પહોંચી વળ્યા વિના ચાલશે જ નહિ.

૬

પણ હિન્દની વાત જુદી ! આપણી પ્રાંતિક સરકારો ‘સ્વતંત્ર’ નથી ? દરેક પ્રાંતિક સરકાર પોતાને ફાવે તેવું નિયમન અમલમાં મૂકી શકે છે. પંજાબ અને સિંધ પાસે અનાજ ફાજલ હોય તો તે બીજા પ્રાંતોને આપવું કે કેમ અથવા શા ભાવે આપવું એ તેમની મુનસફીની વાત છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ ભલે કહે કે જ્યાં સુધી હિંદી સરકાર બધું જ અનાજ પોતે ખરીદી લઈ તે બધા પ્રાંતોને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે વહેંચી આપે નહિ, ત્યાં સુધી આ અનાજનો પરિસ્થિતિનું કોકડું ઉકેલી શકાય નહિ ૧૯૩૫ના ધારા હેઠળ પ્રાંતિક સરકારો અમુક ક્ષેત્રમાં સ્વાયત્ત છે ! પણ આ પ્રાંતિક સ્વાયત્તતાની ભાવના આપણા દેશ કરતાં અમેરિકામાં ઘણી જૂની અને ઘણી પ્રબળ છે, છતાં અમેરિકામાં મધ્યસ્થ સરકાર પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે અને અંગભૂત રાજ્યોનો સહકાર મેળવી શકે છે. આજે હિંદના કમી (deficit) પ્રાંતો ફાજલ (surplus) પ્રાંતોની દયા પર જીવે છે. એક પ્રાંતિક સરકારને બીજી પ્રાંતિક સરકાર સાથે ખોરાકનો માલ મેળવવા માટે સ્પર્ધામાં ઊતરવું પડે છે, છતાં આજ સુધી કોઈ એવી મધ્યસ્થ સત્તાની યોજના થઈ નથી કે જે વાજબી ભાવે દરેક પ્રાંતનું ઉત્પન્ન એકઠું કરી ખેડૂતને વાજબી દર આપી, દરેક પ્રાંતને જોઈતો હિસ્સો આપી,

તે હિસ્સા પ્રમાણે દરેક પ્રાંતની અંદર સમસ્ત જનતાને યોગ્ય વહેંચણી કરી આપવાની વ્યવસ્થા કરે. આ આપણો અત્યારનો મૌલિક પ્રશ્ન છે. ૧૯૩૫ના ધારા હેઠળ પણ હિન્દની સુલેહ, શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા માટે અંતિમ જવાબદારી હિંદી સરકારની છે. જો હિંદી સરકાર સમસ્ત દેશ માટે ઉત્પન્નથી માંડીને છેક ઘરઘર અનાજ પહોંચતું કરવા સુધીની વ્યવસ્થા વિષે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે નહિ તો પ્રાંતો વચ્ચે આ સ્પર્ધા ચાલુ રહેશે, અને એક પ્રાંતું બીજા પ્રાંતોને ભોગે નફાખોરી કરશે. જેમ એક બાજુથી ઉત્પન્ન વિષે વ્યવસ્થા થાય, તેમ બીજી બાજુથી વહેંચણી પરત્વે પણ થવું જોઈએ. મુંબઈ શહેરમાં માપબંધી દાખલ થયા પછી, નાની મુશ્કેલીઓ છતાં એકંદરે જે સુધારો દેખાય છે તે બતાવે છે કે હિંદમાં બધે તો નહિ પણ મોટાં શહેરોમાં માપબંધીની વ્યવસ્થા ક્યારની થવી જોઈતી હતી, અથવા હવે સત્વર થવી જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો, દેશના દરેક દરેક ભાગમાં જોઈતું અનાજ યોગ્ય ભાવે પ્રજાને મળતું રહેશે અને તેને માટે જોઈતાં પગલાં સરકાર લેશે એવી સચોટ ખાતરી સરકારે જાહેર રીતે હવે પ્રજાને આપવી જોઈએ, અને એ યોજનામાં પ્રજાનો સાથ માગવો જોઈએ. યુદ્ધ વિગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજામાં સંતોષ રહે એ આવશ્યક છે, એટલે ખોરાકીના પ્રશ્ન પરત્વે સંગીન યોજના કરી તે અમલમાં મૂકવી એ માત્ર નૈતિક ફરજ છે, એટલું જ નહિ પણ સરકારની યુદ્ધનીતિનું પણ એ પ્રાથમિક અંગ છે, હોવું જોઈએ. ખરું જોતાં વિગ્રહ સીધી રીતે તો હજુ આપણને બહુ સ્પર્શ્યો પણ નથી. પણ હવે તરતમાં હિન્દના પૂર્વ પ્રદેશો રણક્ષેત્ર બને એવો સંભવ છે. બ્રહ્મદેશ, મલાયા અને સિંગાપોર ફરી મેળવવા માટે આક્રમણની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. તેની સાથે શત્રુના પ્રત્યાક્રમણની તૈયારી પણ રાખવી જોઈએ. એટલે ખોરાકીના પ્રશ્ન પરત્વે હવે તો વિશેષ ચોક્ક રાખવાની જરૂર છે.

૭

આ વિષયમાં સરકારની શી નીતિ હોવી જોઈએ અને એ નીતિનું વલણ કઈ તરફ છે તે તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ડૉ. ગ્રિગરીના રિપોર્ટ પરથી જણાય છે. એ રિપોર્ટના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) અત્યાર સુધી ગમે તેમ હોય પણ હવેના સંજોગોમાં લડાઈ ચાલે ત્યાં સુધી હિન્દને દરવર્ષે લગભગ ૧૦ લાખ ટન અનાજ આયાત કરવાની જરૂર રહેશે;

(૨) હિન્દુસ્તાનમાં અનાજનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખાતરની જરૂર છે, એ પૂરી પાડવા એમોનિયમ સલ્ફેટ બનાવવા જે યન્ત્રો જોઈએ તે આયાત કરવાની સગવડ સરકારે આપવી જોઈએ;

(૩) મધ્યસ્થ સરકાર ૫ લાખ ટન અનાજનો સંઘરો કરી કોઈ જગાએ તંગી પડે ત્યારે તેને પહોંચી વળવા એ અનાજનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ;

(૪) જો કે હિન્દી સરકાર અનાજ ખરીદવાની બાબતમાં બધી જવાબદારી પોતા પર લઈ શકે તેમ નથી અને પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો દ્વારા એ કામ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી, તોપણ અનાજ ખરીદની નીતિ હિન્દી સરકારે નક્કી કરવી જોઈએ, અને બધા પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોની ખરીદીઓ પર હિન્દી સરકારનો પૂરો અંકુશ હોવો જોઈએ, કે

જેથી અત્યારે મર્યાદિત જથ્થા પરત્વે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે જે હરીફાઈ થાય છે, અને ભાવોનું કંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી, તેમ થવા ન પામે;

(૫) ખેડૂત પોતા પાસે ફાજલ રહેતું અનાજ વેચે, અને સંઘરે નહિ, તે માટે તેના પર કોઈ જાતનું દબાણ ન કરતાં એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી ખેડૂતને એ અનાજના બદલામાં જરૂરિયાતની બીજી વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી શકે. અથવા જો તેને બચત કરવી હોય તો પોતાના માલના બદલે અત્યારે નોટો માત્ર મળે છે તેને બદલે સોનું કે રૂપું મળી શકે;

(૬) બધાં શહેરોમાં માપબંધીની યોજના થવી જોઈએ, અને એ યોજના પ્રમાણે જણદીઠ દરરોજ એક રતલ અનાજ મળવું જ જોઈએ. આ માપબંધીમાં દૂધનો સમાવેશ થઈ શકે કે કેમ તેની તપાસ કરવી જોઈએ;

(૭) તવંગર લોકોએ તેમજ સરકારી અમલદારોએ સાદાઈનો દાખલો બેસાડવો જોઈએ, અને મોટાં ખાણાં અને મિજબાનીઓ બંધ કરવાં જોઈએ;

(૮) બધા જ પ્રાંતોમાં ભાવોનું નિયમન એકસરખું થવું જોઈએ, અને હિન્દી સરકારે એક મધ્યસ્થ ભાવનિયમન સમિતિ નીમવી જોઈએ કે જે પોતીને અંગે ખર્ચમાં વધારો થયો હોય, અથવા ખેડૂતનું રહેણીખર્ચ (Cost of living) વધ્યું હોય તો એ બધું ધ્યાનમાં લઈ ભાવોમાં ફેરફાર કરે, કયો પ્રાંત કેટલું અનાજ ફાજલ પાડી શકે, અને કયા પ્રાંતને કેટલું બહારથી મળી શકે, વગેરેનો નિર્ણય કરે;

(૯) આ બધા ફેરફારો માટે અત્યારના Food departmentમાં ચોક્કસ સુધારાવધારા થવા જોઈએ.

(૧૦) હિન્દી સરકારે હવે તટસ્થતાની નીતિ છોડવી જોઈએ, કારણ કે હવે પ્રજામત તે લાંબો વખત ચલાવી લેશે નહિ.

ગ્રેગરી રિપોર્ટના આ મુખ્ય મુદ્દાઓની રૂપરેખા પરથી જણાશે કે એ કમિટીએ હિન્દી સરકાર સમક્ષ એક સંગીન યોજના મૂકી છે, અને એ યોજનામાં આપણે ઉપર જણાવ્યા તે મુદ્દાઓ લગભગ આવી જાય છે. હવે સરકારની ખોરાકનીતિ તરત બદલાય નહિ, તે અજ્ઞાન કે ગેરસમજને લીધે છે એમ નહિ કહી શકાય. બંગાળની પરિસ્થિતિ વિષે જે ખબરો રોજ રોજ મળે છે તે સૂચવે છે કે હવે જરૂર કાર્યની છે, ચર્ચાની નહિ. થોડાક જ સમયમાં દિલ્હીમાં આ વિષયની ચર્ચા કરવા માટે કોન્ફરન્સ ભરાવાની છે, એ કોન્ફરન્સના પરિણામની પ્રજા આતુરતાથી રાહ જુએ છે એમ કહીએ તો એ માત્ર અખબારી પ્રયોગ છે એમ કોઈ નહિ માને. ખરી વાત તો એ છે કે જ્યારે શ્રી. નલિનીરંજન સરકાર કૉમર્સ મેમ્બર હતા (તે વખતે ખોરાકીનો પ્રશ્ન કૉમર્સ મેમ્બરના હાથમાં હતો, Food department ત્યાર પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું), ત્યારે તેમણે મધ્યસ્થ નિયમનની નીતિ અને વ્યવસ્થાની રૂપરેખા સ્પષ્ટ દોરી હતી, પણ તેને અનુસરીને સમયસર પગલાં લેવાયાં ન હતાં. એ દીર્ઘસૂત્રતાનો હવે અંત આવવો જોઈએ.

૮

આ બધી ચર્ચામાં આપણે સમસ્ત દેશની વાત કરી છે, કારણ કે બંગાળમાં જે આજે બન્યું છે, બને છે તેવું બીજે ન બને એમ નથી. ઉપર કહ્યું તેમ આખા દેશમાં

અનાજવિષયક પરિસ્થિતિ યુદ્ધ પહેલાં પણ સંતોષકારક નહોતી. અને ત્યાર પછી બગડતી ગઈ છે. બંગાળમાં બીજાં કેટલાંક કારણોને લઈને પ્રજાને વિશેષ સહન કરવું પડે છે. પશ્ચિમના કોઈ પણ દેશમાં જો આવી કટોકટીભરી સ્થિતિ ઊભી થાય, તો સરકાર એટલે પ્રધાનમંડળ બે દિવસ પણ ટકી શકે નહિ, જ્યારે આજે બંગાળમાં નવું પ્રધાનમંડળ જૂના પ્રધાનોને દોષ દે છે, અને જૂના વડાપ્રધાન શ્રી ફઝલુલ હક્ક જાહેર કમિશનની માગણી કરે છે કે જે આ બાબતમાં કોણ દોષપાત્ર છે તેનો નિર્ણય કરે. આ રાજકારણી ક્ષેત્રમાં અહીં નહિ ઊતરીએ. આમ જનતા તો એક સીધી અને સરળ વાત સમજે કે અંતિમ જવાબદારી હિન્દી સરકારની અને બ્રિટિશ સરકારની ગણાવી જોઈએ, કારણ કે હિન્દને લગતા દરેક વિષયમાં છેવટે તો બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દની મધ્યસ્થ સરકાર સર્વોપરિ છે. બંધારણીય આંટીઘૂંટીની દલીલો પ્રજા નહિ સમજે.

૯

અંતમાં, એક મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ, કે હિંદી સરકારની મુશ્કેલી સમજવી જોઈએ. પશ્ચિમના દેશોમાં સરકાર અનેક વસ્તુ કરી શકે છે તેનું કારણ પ્રજાનો સક્રિય ટેકો છે. ઇંગ્લંડમાં પ્રજા સામેથી માગે છે કે અમારા પર કર વધારો, અમે વિશેષ ભોગ આપવાને તૈયાર છીએ, પ્રધાનોમાં નરમાશ ન હોવી જોઈએ, અમે કોઈ પણ કામ કરવાને તૈયાર છીએ, કોઈ પણ મુશ્કેલીઓ સહન કરવાને તૈયાર છીએ. શરૂઆતમાં બજેટ ઇંગ્લંડમાં પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યાં ત્યારે પ્રજામાં પ્રધાનમંડળ સામે અસંતોષ જાગેલો કે પ્રધાનો બરાબર કર વધારતા નથી ! ઇંગ્લંડની પ્રજાને લડવું છે અને ગમે તે ભોગે જીતવું છે, માટે પ્રધાનમંડળ પાસે આવી માગણી કરે છે. ઇંગ્લંડમાં ખોરાકનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ગામડે ગામડે લોકોએ પોતાની સમિતિઓ નીમી છે અને તે દ્વારા બધું કામ થાય છે. હિન્દી સરકાર આવું કરી શકે એમ છે ? પ્રજા જોઈએ તેટલો બોજો સહન કરશે અને સરકારને પૂરો સહકાર આપશે એવી તેને ખાતરી છે ? જે જાતનો પ્રજાનો સહકાર યુદ્ધ પરત્વેની આર્થિક નીતિમાં જોઈએ તેને માટે રાજકારણી ક્ષેત્રમાં સુલેહ થવી જોઈએ, સમાધાન થવું જોઈએ. એ સમાધાન કેવી રીતે કરવું એ કામ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનું છે. એ સમાધાન નથી થઈ શક્યું તેથી હિન્દી સરકારે તો 'યેન કેન પ્રકારેણ' ગાડું ગબડાવ્યા વિના છૂટકો નથી. પરિણામે હિન્દી સરકાર આગ લાગે નહિ ત્યાં સુધી કૂવા ખોદવાની વાત જ ન કરવી એ સૂત્ર પર કામ ચલાવે છે, અને તેથી જ આજ લગીમાં કેટલીય ભાવનિયમન અંગે તેમજ ખોરાકીના પ્રશ્નને અંગે કોન્ફરન્સો ભરાઈ ઠરાવો પસાર થયા, નિમણૂકો થઈ, પણ ધાર્યું પરિણામ આવી શક્યું નથી, અને ખોરાકવિષયક તેમજ બીજી આર્થિક બાબતોમાં હિન્દી સરકારની નીતિ બીજા દેશોની નીતિની સરખામણીમાં અધૂરી અને શિથિલ જણાય છે. શાન્તિના સમયમાં મૂડીવાદી તંત્ર નિયમન વિના ચાલી શકે છે, યુદ્ધ દરમ્યાન નિયમન વિના ન ચાલે. પણ એક ક્ષેત્રમાં નિયમન કરવા જાઓ એટલે બીજાં અનેક ક્ષેત્રમાં તેની પ્રતિક્રિયાઓ થાય, નવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય, અને વળી નવા અંકુશો શોધવા પડે. એ અંકુશો સોએ સો ટકા તો ક્યાંય સફળ થતા નથી. પણ જ્યાં પ્રજા અને સરકાર એકમત હોય, જ્યાં બન્ને વચ્ચે પૂરી સમજણ હોય ત્યાં અંકુશોની ત્રુટિ પ્રજા આપોઆપ પૂરી કરી લે છે, અને આર્થિક વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે. આમ, છેવટે અર્થતંત્રનાં મૂળ રાજકારણમાં છે એ સિદ્ધાંત પર જ આવવું પડે.

☆

વતનના શહીદોને

રામપ્રસાદ શુક્લ

[શિખરિણી-સ્રગ્ધરા]

તમે ભારે લીધા શપથ વસમા આ–વતનની
ત્વરાથી આઝાદી વરસદિનમાં હાંસિલ થવા,
ફના દીધી શક્તિ મનહૃદયકેરી અહનની
હસ્યા હોમાતાં યે લગીર મરજીવા નવ ડગ્યા.

તમારા ભોગોના ધગધગિત એ ઉષ્ણુ રુધિરે
પ્રભા ચેતી રાષ્ટ્રે, પ્રકટી પણ સંધ્યા સુવરણી;
હજી ઝાંખી ઝાંખી, અવધ અધુરી ગૌરવતણી
પળેલી પંથે એ પ્રગતિમય પાછી નવ ફરે.

હવે બીજાં હવ્યો, નવલ બલિદાનો સરખવા,
હુતાશે હોંસીલા ઘરઘર થશે જે મખ નવા;
તમારી તેમાં યે પ્રકટી ઊઠશે ભવ્ય કરણી
પ્રજોત્થાને પૂરાં મુકુલિત થશે ધન્ય ધરણી.

વ્હેતી ર્‌હેશે ત્રિખંડે તમ પદ રજથી રેલતી મુક્તિ ગંગા
સીંચી સારી ધરાને નવલ રસકસે સોહશે ચારુ ચંગા.

★

પુષ્પા

"ભદ્ર"

૧

"તમે મારા વકીલ છો એટલે તમને રૂબરૂ મોઢામોઢ ન કહેતાં કાગળ લખું છું. બીજું કોઈ હોત તો હું મોઢામોઢ વાત કરત, અને મારો હાથ પણ બતાવત. પણ તમને મારાથી તેમ કરાય નહિ એ હું જાણું છું. પુષ્પા અને હું પરણીએ એમાં ખોટું શું છે? આપણે એક જ ન્યાતના છીએ. અમે બન્ને એકબીજાને ચાહીએ છીએ. અત્યારે હું કમાતો નથી પણ હંમેશ કાંઈ નવરો તો નહિ જ બેસી રહું? જરૂર પડશે તો તમારી પાસે પણ મદદ માગીશ. ન્યાતીલાને મદદ કરવી એ તમારી ફરજ છે.

તમે પુષ્પાને ધમકાવી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ જો સાચું હોય તો તે સામે મારો સખ્ત વિરોધ છે. તમે શા માટે ધમકાવો? અમે શું ખોટું કર્યું છે? અમે તો ઊલટું એમ ઇચ્છીએ છીએ કે તમે આ સંબંધ આવકારો. મને આશા છે, તમે આ બાબતમાં ઠંડે ચિત્તે વિચાર કરશો. પણ જો આ બધા છતાં તમે વિરોધ કરશો તો એ વિરોધનો સામનો કેમ કરવો તે મને આવડે છે. અને તે વખતે તમારો વિચાર નહિ કરું એટલું જ નહિ પણ હું પુષ્પાનો પણ વિચાર નહિ કરું. હું જોઈશ કે તેને કોઈ ન સ્વીકારે. તેને હલકી પાડવાના મારી પાસે ઘણા પુરાવા છે. માટે ફરીથી મારી વિનંતિ છે કે તમે આ મારી માગણી સ્વીકારશો."

પુષ્પાના પિતા પત્ર વાંચી વિચારમાં પડ્યા. પુષ્પા ઉંમરલાયક થઈ હતી, પણ પરણાવવાની ઉતાવળ કરવી પડે એવડી મોટી એની ઉંમર થઈ નહોતી. તેના વિવાહ વિષે તેઓ વિચાર તો કરતા જ હતા. ત્યાં તેમના જાણવામાં આવ્યું કે તેમની ન્યાતના એક છોકરાએ પુષ્પાને ફસાવી છે. તેણે નિશાળ છોડી દીધી હતી. પોતે વીમાનું કામકાજ કરે છે એમ બધાને કહેતો. પણ કઈ વીમા કંપનીનું કામ કરતો હતો એ કોઈ જાણતું નહોતું. પુષ્પા નિશાળે જાય ત્યારે એ રોજ તેની પાછળ જાય. ધીમેધીમે ભોળી પુષ્પા તેના ફંદામાં ફસાતી ગઈ, તે તેને ઘેર એકબે વખત જઈ આવી. છોકરાની ગરીબ માને લાગ્યું, મોટા ઘરની છોકરી પોતાના ઘેર આવે તો તેનાથી રૂડું શું? છોકરાને રોકવાને બદલે માએ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. પણ કંઈ બને તે પહેલાં આ વાત પુષ્પાના પિતાના જાણવામાં આવી.

તેમણે પુષ્પાને ધમકાવી. ભોળીએ બધું કહી દીધું. પોતે પોતાની છબી તેને આપી હતી, અને તેણે તેની છબી સાથે આ છબી રાખી, બન્નેની ભેગી—એક નવી—છબી લેવરાવી હતી અને પુષ્પાને બતાવી હતી એ પણ એણે કહ્યું. પોતે એને પરણવાનું 'વચન' આપ્યું હતું એ કેમ ફેરવાય? બોલેલું તો પાળવું જ જોઈએ ને? વગેરે દલીલો પુષ્પાએ કરી.

બાપે અને માએ પ્રથમ તો પુષ્પાને સમજાવવા માંડી. પણ તે એકની બે ન થઈ ત્યારે બાપે ધોલધપાટ કરી, અને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લેવાની ધમકી આપી. થોડો વખત

નિશાળે મોકલવાનું બંધ પણ કર્યું. પણ એમાં તો ઉલટું પુષ્પાને જ નુકસાન હતું. એટલે પછી બાપે નિશાળે જવાની પરવાનગી તો આપી, પણ તેની ખૂબ દેખરેખ રાખવા માંડી.

તે મેટ્રિક પાસ થઈ, કોલેજમાં ગઈ. પેલા ભાઈ તો જે ચાર અંગ્રેજી ચોપડીઓ ભણ્યા હતા ત્યાં જ રહ્યા, અને વીમાના ધંધામાં પણ હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા.

કોલેજના વાતાવરણે પુષ્પામાં સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ આણી. તે કાંઈક કેળવાયેલ થવા લાગી. અનેક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓના સંસર્ગમાં આવી. નાનપણમાં બનેલો પ્રસંગ તે ભૂલી શકતી નહિ. પણ તે માનતી કે એ એક ભૂલ હતી. તેમાં એ કેમ ફસાઈ તે હજી તેને સમજાતું નહિ. પોતાના ભોળપણનો કોઈ ફરીથી લાભ ન લે તે માટે તે ખૂબ સાવધાન રહેતી. ધીમેધીમે તેનામાં પોતાની શક્તિનું પણ ભાન આવતું ગયું. પતિ કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે તેના મનમાં ચોક્કસ ખ્યાલો બંધાતા ગયા.

પુષ્પાના પિતા પુષ્પા માટે વરની તપાસમાં હતા જ. તેનામાં તેમની ન્યાતના ધીરુભાઈ વિધુર થયા. તેમની પ્રથમ પત્ની શાથી મરી ગઈ તે કોઈ ચોક્કસપણે જાણતું નહોતું. પણ એટલા જ કારણે તેમના વિષે કાંઈ ખોટા ખ્યાલો બાંધવા એ પુષ્પાના પિતાને વાજબી ન લાગ્યું. ધીરુભાઈ ભણેલા તો હતા જ. એમ. બી. બી. એસ. ની પદવી તેમણે મેળવી હતી અને પ્રેક્ટીસ ઠીકઠીક ચાલતી હતી. તબિયતે પણ ઠીક હતા.

પુષ્પાને ધીરુભાઈ વિષે કાંઈ ખાસ ખબર નહોતી. તે પણ વરની શોધમાં તો હતી જ; પણ પરણેલાઓ વિષે વિચાર કરવાનો ક્યાંથી હોય ? તેમનાં પત્ની મરી ગયાં ત્યારે નાતમાં બહુ ઊહાપોહ થયેલો, પણ તે વિષે તેણે બહુ વિચાર કરેલો નહિ. જ્યારે તેના પિતાએ તેની આગળ એમનું નામ મૂક્યું, ત્યારે ના પાડવા જેવું તેને કાંઈ લાગ્યું નહિ.

લગ્ન થયું અને પુષ્પાનું ભણવાનું બંધ થયું.

૨

પુષ્પાને સાસુ અને એક નણંદ હતાં.

ધીરુભાઈનાં પ્રથમ પત્નીને સતાવવામાં આ લોકોએ બાકી રાખ્યું નહોતું. માબાપ-વિનાની એ છોકરીને હૈયું ખોલવાની કોઈ જગ્યા નહોતીઃ જ્યારે ન ખમાય ત્યારે ધીરુભાઈ આગળ એ પોતાની વીતી કહેતી. પણ તે તો હંમેશ પોતાની માનો અને બહેનનો જ પક્ષ લે. તેમને કોઈ દિવસ તે લોકોનો વાંક દેખાય નહિ. પત્નીને તે મારઝૂડ તો નહોતા કરતા પણ શિખામણ હંમેશ આપતા, અને જે માથે પડે તે સહી લેવા કહેતા. ધીમેધીમે પત્નીનું શરીર ઘસાતું ગયું. તે માંદી પડી. પતિ દવા કરતા. પણ જે માનસિક શાન્તિ અને હૃદયનો પ્રેમ માણસને જોઈએ તે તેને મળતાં નહિ. પરિણામે ભરયુવાનીમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

એ મૃત્યુએ સાસુનણંદ ઉપર કાંઈ અસર કરી નહિ. એ સાચી વાત છે કે જે સંયોગોમાં વહુ ગુજરી ગઈ તે જોતાં ધીરુભાઈને કન્યા આપવા પડાપડી થઈ નહોતી. સાસુનણંદે પહેલાં તો, કોને હા પાડવી અને કોને ના પાડવી તેના કિલ્લાઓ પોતાના મનમાં રચેલા. પણ

વહુના મૃત્યુ બાદ દસ દિવસ સુધી પણ જ્યારે કોઈ કન્યા આપવા ન આવ્યું ત્યારે તેમનું અભિમાન જરા ઘવાયું. જોકે બહારથી તો 'ઘણી માટે કહેણ આવે છે,' 'પણ હમણાં અમારો વિચાર નથી' એમ જ એ કહેતાં. પુષ્પાના પિતાનો વિચાર હતો, પણ દસ દિવસ પહેલાં કહેવા જવું એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ; એટલે તેમણે ત્યાર પછી વાત કરી હતી.

સાસુનણંદને કાને પુષ્પાના નાનપણના પ્રસંગની વાત આવી તો હતી. વાત એક મોઢેથી બીજે મોઢે એમ ફરતી ફરતી આવેલી. મૂળ વાતમાં સુધારાવધારા ખૂબ થયેલા. એટલે, ભણેલી છે છતાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવામાં વાંધો નહિ આવે એમ બન્નેએ માન્યું. પણ જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમતેમ આ માન્યતા ભૂલભરેલી હતી એમ એમને લાગવા માંડ્યું. આધારવિનાની પહેલી વહુને રંજાડનારને આ વખતે સફળતા મળી નહિ.

પરણીને આવીને પુષ્પાએ લાજ કાઢવી બંધ કરી. પરણતી વખતે જ કાઢી નહોતી. 'ઘેર આવે પછી વાત,' એવી ગાંઠ સાસુનણંદે પોતાના મનમાં વાળેલી. પણ ઘેર આવીને પણ પુષ્પાએ લાજ કાઢવાની ના પાડી, એટલે ચડભડ થવા માંડી.

તે ઘરકામ કરતી. ભણતરનું તેને અભિમાન નહોતું. પણ ખોટા રીતરિવાજોનો સામનો કરવો જોઈએ એમ તેણે પ્રથમથી જ મનમાં નક્કી કર્યું હતું. ધીરુભાઈ સાથે બધાના દેખતાં એ ખાસ બોલતી નહિ; પણ કામકાજ અંગે બોલવું પડે તો ખમચાતી નહિ. સાસુ-નણંદને આમન્યાની હદ વધતી લાગી. પણ તે બહુ કહી શકતાં નહિ.

ખૂબ નમતું આપનારી પ્રથમ પત્નીની નિર્બળતા પુષ્પામાં નહોતી, એ ધીરુભાઈને અનુગમતી વાત નહોતી. પોતે પોતાની મા-બહેન આગળ માથું ઊંચકી શકે એવી એમનામાં શક્તિ નહોતી, તેથી જ પ્રથમ પત્નીને તે કોઈ જાતનું રક્ષણ આપી શક્યા નહિ. પણ પુષ્પાએ તેમનું રક્ષણ શોધ્યું જ નહિ; એટલે પોતાના માથા પરથી એક બોજો ઊતરી ગયો એમ એમને લાગતું. પુષ્પા પોતાનું ફોડી લે એટલી શક્તિવાળી છે, એ જાણી —અનુભવી— એ રાજી થતા. ઘરમાં પોતાને કાંઈ કરાવવું હોય તો તે પુષ્પાને જ કહે, અને પુષ્પા સાસુનણંદની પૂછપાછ કર્યા વિના કામ કરી આપે.

એક વખત ધીરુભાઈને પોતાના બેત્રણ મિત્રોને જમવા બોલાવવા હતા. માને પૂછવું જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું. પણ "પૂછવા જશો તો બધી પંચાત કરશે. પૂછવાની કાંઈ જરૂર નથી. પછી, ફક્ત ખબર આપીશું," એમ પુષ્પાએ નક્કી કર્યું.

સવારે દૂધવાળો આવ્યો ત્યારે તેને તેણે કહી દીધું કે બપોરે વધુ દૂધ જોઈએ છે તે આપી જાય.

"કેમ વધુ જોઈએ છે, ભાભી?" નણંદે પૂછ્યું.

"સાંજે બેત્રણ મહેમાનો જમવા આવવાના છે."

"કોણ છે?"

"તમારા ભાઈના મિત્રો છે."

"બાને ખબર છે?"

"એમાં ખબર આપવાની શી જરૂર છે! તમારા ભાઈએ જ કહ્યું છે."

નણંદથી સહન થયું નહિ. તે બોલી:—

"હજી તો અમે બેઠાં છીએ, મરી નથી ગયાં. ભાઈ બાને પૂછે પણ નહિ અને વહુને પહેલી ખબર આપે. અને વહુ પણ બારોબાર..."

"બારોબાર એટલે શું! ઓછાં મારાં પિયરિયાં આવવાનાં છે?" પુષ્પા ગુસ્સે થઈ બોલી.

"પિયરિયાં ક્યાંથી આવે? શું મોં લઈને આવે?"

"કોઈ નવરું નથી આવવા માટે. ત્યાં ક્યાં ખાવાનું ખૂટ્યું છે? ખૂટ્યું હોય તે પારકે ઘેર જાય."

નણંદને હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ. પણ શું કરે! સાસરે તેનો કોઈ ધડો કરતું નહિ. ધીરુભાઈથી બે વર્ષે નાની પણ પુષ્પાથી ચાર વર્ષે મોટી નણંદને પરણ્યે પાંચ વર્ષ થયાં હતાં, પણ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તે પિયર જ રહેતી હતી. સાસરે આવ્યા પછી પુષ્પાના કાને નણંદ વિરુદ્ધ કોઈ કોઈ વાતો આવેલી. તે જાણતી કે તેને સાસરે તેનું કોઈ નહોતું. નણદોઈએ બીજું લગ્ન કર્યું હતું. જૂનીનો પગ નવી ઘરમાં પેસવા દે એવી નહોતી. ઠરીને બેસવા માટે નણંદને આ ઘર સિવાય બીજું કોઈ સ્થાન નહોતું. ભાઈ ડૉક્ટર ન હોત, તો બહેનની આબરૂ ધૂળધાણી ગઈ હોત.

આ બધું પુષ્પા જાણતી. છતાં તેણે કોઈ દિવસ એ વિષે કાંઈ કહેલું નહિ. પણ આજે જ્યારે નણંદે તેનાં માબાપ માટે આવા શબ્દો સંભળાવ્યા ત્યારે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તે સમજી ગઈ કે પોતાના નાનપણના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નણંદે કર્યો હતો. પણ પોતે ગાંજી જાય એવી નહોતી. પહેલે જ ધડાકે એવો ટોણો માર્યો કે નણંદ બોલતી બંધ થઈ ગઈ!

નણંદે જઈ માને કહ્યું. બન્ને જણીઓ વહુ સાથે લડવા તૈયાર થઈ. પણ પુષ્પા બન્નેને પહોંચે એવી નીકળી. છેવટે સાસુએ જૂની વહુને સંભારી મોં વાળ્યું અને નણંદે સાસરે જવા બચકો બાંધ્યો. ત્યાં ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા. તેમણે બધાંને શાન્ત પાડ્યાં, પણ પુષ્પાને ધમકાવવાની તેમની હિંમત ચાલી નહિ. તેનો વાંક શો હતો તે તે સમજી શક્યા નહિ.

"તમારા ભાઈબંધોને જઈને કહી આવો કે એ લોકો આજે જમવા આવે નહિ, તમારાં બહેનને એ ગમતું નથી," પુષ્પા બોલી.

"મેં ક્યારે ના પાડી છે? મેં તો ફક્ત પૂછ્યું જ હતું," નણંદે રડતાં રડતાં જવાબ આપ્યો.

"હજી તો હું બાર વરસની બેઠી છું, મને કોઈ પૂછતું યે નથી," માએ ટાપશી પૂરી.

ધીરુભાઈ મનમાં ખુશ થતા હતા. ઘર આગળની તેમની સઘળી ફિકર-મટી ગઈ હતી, પત્ની બધું સંભાળી લે એવી હતી.

પણ પત્નીનો ગુસ્સો તેમનામાં કદી આવ્યો નહિ.

૩

સાત વર્ષ વહી ગયાં.

નણંદ સ્વર્ગે સિધાવ્યાં હતાં. સાસુ હજી બળાબળ હતાં. પુષ્પાને એક પાંચ વર્ષની છોકરી હતી, બીજી સુવાવડને હજી પાંચ મહિનાની વાર હતી.

એવામાં રાજકીય વાતાવરણ ઊકળ્યું. કોણ જાણે કેમ; પણ વહુ અને સાસુ એક થઈ ગયાં અને ડૉક્ટર જુદા પડ્યા. વહુએ ખાદી પહેરવી શરૂ કરી અને કાંતવા માંડ્યું. સાસુએ પણ કાંતવાનું શરૂ કર્યું. છોકરી માટે પણ ખાદીનાં જ કપડાં વસાવ્યાં.

પુષ્પાએ ડૉક્ટરને વાળવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમને તો જ્યાંત્યાં રાજદ્રોહની ગંધ આવતી અને રાજદ્રોહ કરવા તે તૈયાર નહોતા. પૈસા આપી છૂટીએ પણ કંઈ એવું ન કરવું કે જેથી સરકારની આંખમાં આવીએ. એક વર્ષથી સિવિલ હૉસ્પિટલમાં તેમની કન્સલ્ટન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી, અને તુરત જ રાવસાહેબનો ઇલ્કાબ પણ મળ્યો હતો. ખાદી પહેરવાની પણ તેમણે ના પાડી હતી.

પહેલાં પુષ્પાને અને છોકરીને તે સાથે બહાર લઈ જતા, પણ હવે તેમ કરતાં તે અચકાતા, અગર તો ખાદી સિવાયનાં કપડાં પહેરવા સૂચવતા. કોઈ ખાદીનાં કપડાં જોઈ જશે તો? રજાહૂકી ચળવળ સાથે પોતાને સંબંધ છે એવું પોલીસ માની બેસશે તો? એ જ બીતિ એમના મનમાં રહેતી.

ચળવળે અણધારી ઝડપ પકડી. સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે એટલાં માણસો દીવામાં પતંગિયાં પડે એટલી નીડરતાથી ચળવળમાં પડ્યાં. જેલનો ભય તો પહેલેથી જ ભાગી જ ગયો હતો, અને જેલ જવા ખાતર જેલ જવાનો કાર્યક્રમ પણ નહોતો. પ્રભાત ફેરીઓ અને સરઘસો ઠેરઠેર નીકળે. પોલીસ લાઠીમાર ચલાવે, ગોળીબાર કરે અને ટિયરગૅસ છોડે; છતાં ચળવળ તો ચઢતા પૂર માફક વધતી જ ચાલી. પત્રિકાઓ નીકળતી; સૂત્રો પોકારાતાં અને લખાતાં; કોઈને જેલ જવાની ઉતાવળ નહોતી—તેમ જેલ જતાં કોઈ ગભરાતાં પણ નહિ. જેલો લોકોએ નહિ પણ પોલીસે ભરી.

ધીરુભાઈનું પદ વધ્યું. તેમને જેલની હૉસ્પિટલના વડા ડૉક્ટર બનાવવામાં આવ્યા, અઠવાડિયામાં એકબે દિવસ તે જેલની મુલાકાત લે. તેમનાં જેવા ચારને પગાર આપી નોકરીએ રાખી શકે, તેવા માણસો ત્યાં બેઠા હતા. તેમના દવાખાનાના ચાલુ ગ્રાહકો પણ ત્યાં હતા. પણ સરકારના આ મેરખાં જેલમાં પગ મૂકે કે બદલાઈ જાય. કોઈની સાથે વાત કરતાં પણ ગભરાય, જરૂરની દવા લખી આપતાં પણ ગભરાય; અને લખી આપે ત્યારે સસ્તામાં સસ્તી દવા લખી આપે.

આ સાલ, શહેરની મેડિકલ એસોસિયેશનના તે પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. તે માન તેમને મળ્યું તે માટે તે મગરૂર થયા હતા. ચળવળ શરૂ થઈ એટલે, જે હૉસ્પિટલો શહેરમાં હતી તે ઓછી પડી. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જે જાતની સારવાર થતી હતી, તેથી લોકોમાં ખૂબ અસંતોષ ફેલાયો. કેટલેક ઠેકાણે તો માનહાનિ થતી હતી, એમ પણ ઘણાને લાગતું.

એસોસિયેશનમાં ઠરાવ આવ્યો કે એસોસિયેશને એક કામચલાઉ હોસ્પિટલ કાઢવી, અને ત્યાં બધા સભ્યોએ વિનવેતને કામ કરવું; ધીરુભાઈને વિનાવેતને કામ કરવામાં વાંધો નહોતો. પણ આવી હોસ્પિટલ ઉઘાડવા સામે તેમને વાંધો હતો. તેઓ માનતા કે પોલીસનો સામનો કરે, તો વાગે, લોકો જાણીને માર ખાવા જાય, તો પછી તેમાં કોઈની દયા ખાવા જેવું શું છે? અને સિવિલ હોસ્પિટલ છે જ. પછી બીજી હોસ્પિટલની શી જરૂર છે? તેમને ભય લાગ્યો કે આમ કરવાથી સરકાર સાથે અથડામણમાં આવવું પડશે. એસોસિયેશનને સરકાર તરફથી મળતી ગ્રાન્ટ પણ બંધ થઈ જશે.

પોતાના વિચારો તેમણે સભા સમક્ષ મૂકયા, અને છેવટે જણાવ્યું કે આમ કરવાથી એસોસિયેશન નાહક સરકારની આંખમાં આવશે, જે મોભો મંડળ મેળવ્યો છે તેને ધોકો પહોંચશે, મંડળને આર્થિક નુકસાન થશે કારણ કે સરકારી ગ્રાંટ મળતી બંધ થશે. બધી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મંડળના હિતમાં આ દરખાસ્ત નથી, વગેરે વગેરે.

તેમનું ચાલત તો આ મુદ્દા ઉપર દરખાસ્તને તે કાનૂનબહાર ઠરાવત. પણ દરખાસ્તની તરફેણ કરનાર વર્ગ એટલો બધો જુસ્સાદાર હતો કે તેમની તેમ કરવા હિંમત ચાલી નહિ. દરખાસ્ત બહુ મોટી બહુમતીથી પસાર થઇ.

ઠરાવનો અમલ કરવાનું તેમને માથે આવ્યું. તેમને આમાં રસ હતો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે અંતરથી બહુ બીરુ હતા. તેઓ રાજીનામું આપવા તૈયાર નહોતા, માનના તો તેઓ ભૂખ્યા હતા. ડૉકટરનો ધંધો એવો કે જેમાં તે હંમેશાં એમ બતાવી શકે કે પોતે સરકારી નોકર હતા છતાં લોકોના ભલાનું કામ કરી શકતા હતા!

તેમની શિથિલતાથી મંડળમાં ખૂબ ચડભડ થઈ. પુષ્પાને ખબર પડી. એક વખત કોશી બહાર ગયાં હતાં ત્યારે તેણે એમને ઊધડા લીધા:

"તમારાથી ચળવળમાં ન પડાય તો કાંઈ નહિ, પણ એક માનવદયાના કામમાં પણ તમે પાછા પડ્યા તો તમારી ડિગ્રી અને આવડત અને ખિતાબ અને મોભો બધાં શા કામનાં? કેસ સિવિલ હોસ્પિટલમાં આવે તો તમે ટ્રીટ કરો, અને આ હોસ્પિટલમાં આવે તો તમે ના પાડો—એ કઇ જાતની તમારી ન્યાયબુદ્ધિ?"

ધીરુભાઈ પાસે આનો જવાબ નહોતો. પુષ્પાનો તેમને ડર હતો, પણ પોલીસનો ડર તેથી વધુ હતો.

"નવી હોસ્પિટલની જરૂર જ શી હતી? સિવિલમાં હું જોઇએ તેટલી સગવડ કરી આપત!" એ બોલ્યા.

"પોલીસ બધા ઘાયલ થયેલાને ત્યાં લાવત?"

"એ ન લાવે તો લોકો લાવે. અમે થોડા ના પાડવાના હતા!"

"અને ગમે તેમ પાટાપટી કરીને વિદાય કરી દેત! અને કેસ પેપરમાં ગમે તેમ લખત! તમે સાચાં કારણો લખત ખરા!"

"બનાવટી તો ન જ લખત. સરકારી હોસ્પિટલ છે, એટલે બધું જોઇ વિચારીને થાય."

"દવાઓ બધી પૂરતા પ્રમાણમાં છે?"

"ન હોત તો મંગાવત. લોકો ભેટ આપે તો પણ કામમાં આવત. ભેટ લેવાનું કોઈ ના પાડે છે!"

"તમે લોકોની સેવા કરવાની એક ખરી તક ગુમાવી છે. બધા જાણે છે કે સિવિલમાં કોઈની સંભાળ લઈ શકતું નથી. ત્યાં જગ્યા નથી; માણસો નથી; દવાઓ નથી; ઈંજેક્શનો નથી. તમે શું કરવાના હતા ?"

"આ તો બધી વધુપડતી વાતો છે. એવું બધું કાંઈ નથી."

"તમે જ એ દિવસે કહેતા હતા, અમુક ઈંજેક્શન હોત તો અમુક માણસનો જીવ બચી શકત; તે નહોતું એટલે કેસ બગડ્યો."

"હોય, કોઈ કેસમાં, કાંઈ બધામાં એવું બને છે ?"

ડોશી બહારથી આવ્યાં.

પુષ્પાએ થોડી વાર પછી ફરીથી વાત ઉપાડી.

"તમારા મંડળનો ઠરાવ છે. તમે પ્રમુખ છો. મંડળના ઠરાવનો અમલ કરવો, એ તમારી ફરજ નથી ?"

"કોણ ના પાડે છે ?"

"તો પછી હોસ્પિટલ શરૂ કરવા માટે તજવીજ કેમ કરતા નથી ? મકાન, પૈસા, બધું મળે છે. પછી ઢીલ કેમ થાય છે ?"

"તું જાણે છે, આનું શું પરિણામ આવશે ?" થોડી વાર વિચાર કરી ડોક્ટર બોલ્યા.

"શું આવશે ? તમે જ કહોને ?"

"સરકારને નહિ ગમે. પોલીસ હેરાન કરશે. મંડળને મળતી મદદ બંધ થશે. ઘાયલની સારવાર કરવા જતાં મંડળના સભ્યો—ખાસ કરીને હોદ્દેદારો—મુશ્કેલીમાં મુકાશે."

"ડોક્ટરો ઘાયલની સારવાર માટે છે. જે ડોક્ટર એ કામમાં પાછા પડે એ ડોક્ટર 'ડોક્ટર' કહેવરાવવાને લાયક નથી. ફરજ બજાવતાં જે પરિણામ આવે તે, વેઠવાં જોઈએ."

"એટલે શું મારે જેલ જવું ?" ડોક્ટર ગરમ થઈ ગયા.

"હવે તમારાથી ફરી જવાય નહિ," પુષ્પાએ જવાબ આપ્યો.

"ભાઈ, આ એવું કામ નથી જેથી જેલ જવાનો વારો આવે," ડોશી પહેલી વાર બોલ્યાં.

"અને કદાચ જવું પડે તો ય શું ! આટલા ઘવાય છે અને આટલા મરે છે. તેમને ડર નથી, અને તમને જેલ જવાનો ડર છે ?" પુષ્પાને જોર આવ્યું.

"જેલજીવનનો તમને લોકોને શો અનુભવ છે ? હું ત્યાં જઉં છું, તો બધું જાણું છું ને ? નહિ કોઈને મળવાનું, નહિ ઘર જેવું ખાવાનું..."

"આરામ મળશે. અહીં કામ બહુ પહોંચે છે, તો ત્યાં શાન્તિ મળશે."

"અને તબિયત બગડે તો ત્યાં આપણું કોણ ?"

"આ બીજા બધા છે એમનું કોણ ? એમની કોણ સારવાર કરતું હશે ?"

"સ્ત્રીઓને સારવાર માટે પુરુષો પાસે રહેવા દે ?" ડોશી બોલ્યાં.

"કેમ ?"

"એવી ખબર આવે કે તારી તબિયત ઠીક નથી; અને સ્ત્રીઓ સારવાર કરવા આવી શકતી હોય, તો હું ગુનો કરી જેલમાં આવીશ," ડોશી બોલ્યાં.

પતિ-પત્ની સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

"તમે બધાં મારી પાછળ પડ્યાં છો," ડૉક્ટર બોલ્યા.

"તો મંડળના પ્રમુખપદેથી ખસી જાવ. બીજા જેને કામ કરવું હશે તેને કામ કરવાનો અવસર મળશે," પુષ્પાએ છેલ્લો ફટકો માર્યો.

૪

ધીરુભાઈએ મંડળના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું. મંડળે બીજો પ્રમુખ ચૂંટ્યો. હોસ્પિટલ શરૂ કરવા માટે જરૂરી તૈયારીઓ થવા લાગી.

પુષ્પાના મનમાં ગડમથલ ચાલુ હતી. પતિને સમજાવવામાં તે નિષ્ફળ નીવડી હતી. તેમણે રાજીનામું આપ્યું હતું, એટલે બહાર ચર્ચાઓ પણ અનેક પ્રકારની થતી હતી. એ તલમાંથી તેલ કાઢવાની આશા તેણે મૂકી દીધી. તે જાણતી હતી, તેના પતિને તેના ઉપર બહુ વહાલ હતું, અને તેથી જ એ તેમને દબડાવી શકતી હતી. પણ આજે એ હારી હતી.

પણ એમ હારી બેસી રહેવાનું તેના લોહીમાં નહોતું. તેણે બહુ વિચાર કર્યો. છેવટે તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાની જાત ઉપર કાંઈ કામ લઈ લેવું, એમ કરતાં કદાચ પતિ તેની પાછળ ઘસડાય—જોકે તેમાં પણ તેને બહુ આશા નહોતી.

બે દિવસ પછી એક રાત્રે એણે કહી દીધું:

"હું હોસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે જોડાવાની છું."

"ના, ના. એવું કાંઈ કરીશ નહિ. મારી આબરૂ ધૂળધાણી થઈ જશે, પોલીસ જાણશે તો ?... અને તારી તબિયત ક્યાં સારી છે ?"

પણ પુષ્પાએ કાંઈ ગણકાર્યું નહિ. બીજે દિવસે જઈ તેણે નામ નોંધાવ્યું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં કોલેજમાં ફર્સ્ટ એઈડનું જે જ્ઞાન લીધું હતું, તે તાજું કર્યું. ડૉક્ટરની પત્ની તરીકે થોડુંક જ્ઞાન તો તેણે મેળવી લીધું હતું. તેના સ્વભાવે અને ચપળતાએ સૌનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. છોકરીને પણ તે સાથે લઈ જતી. માને નાની નાની બાબતમાં મદદ કરવાનું તેને બહુ ગમતું, અને દરદીઓને એક રમકડું મળતું.

ડૉક્ટરને આમાંનું કાંઈ ગમતું નહિ.

હોસ્પિટલ દર્દીઓને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડી. તેનું ખર્ચ પણ પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછું હતું. મકાન મફત મળ્યું હતું. દવાઓ પણ ઘણીખરી મફત મળતી હતી, અને બાકીની પડતરભાવે મળતી હતી. ડૉક્ટરો તો હતા જ. નર્સોની જરા તાણ પડી હતી, પણ પુષ્પાની આગેવાની નીચે દસપંદર છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ તૈયાર થઈ હતી. ધીમેધીમે વ્યવસ્થાનો સઘળો બોજો પુષ્પા ઉપર આવી પડ્યો. તેની નાજુક તબિયતમાં એને આ કામ જરા અઘરું પડતું, છતાં હસ્તે મોંએ તેણે કામ ઉપાડી લીધું. સાથે સાથે બીજી એકબે બાઈઓને પણ એ કામ ઉપાડી લેવા તૈયાર કરી.

પુષ્પાનું નામ ગામમાં ગવાવા લાગ્યું. હવે પુષ્પા ડૉ. ધીરુભાઈનાં પત્ની તરીકે ઓળખાવાના બદલે ડૉ. ધીરુભાઈ પુષ્પાના પતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. પતિપત્ની વચ્ચે અંતર

વધતું ગયું. પુષ્પા બધું સમજતી પણ તેનો ઉપાય નહોતો. મનને મારી ને પોતાનું કામ કર્યે જતી હતી.

૫

તેઓ રહેતા હતા એ લત્તાવાળાઓએ એક કાર્યક્રમ યોજ્યો. તેમાં કોના હાથે ધ્વજ ફરકાવવો તેની ચર્ચા ચાલી. છેવટે બધા પુષ્પા પાસે આવ્યા, અને પુષ્પા તે કાર્ય કરાવે એમ બધાએ વિનન્તિ કરી.

પુષ્પા વિચારમાં પડી ગઈ. હોસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે કામ કરવું એ એક વાત હતી અને આ ક્રિયાકાર્ય કરાવવું એ બીજી વાત હતી આમાં જેલયાત્રા નક્કી આપવાની એમ એને લાગ્યું. તેણે વિચાર કરી બીજે દિવસે જવાબ આપવા કહ્યું.

ડૉક્ટર ઘેર આવ્યા એટલે નાની બેબીએ વાવટો હલાવી કહ્યું: —

"કાલે બા વાવટો ફરકાવવાની છે?"

"ક્યાં?" ડૉક્ટરે ગભરાયેલી આંખે પૂછ્યું.

"સામે......મેદાનમાં."

ડૉક્ટરે પુષ્પા સામે જોયું.

"બધા આજે આવ્યા હતા. મને કહે મારા હાથે જ કરાવવું છે," તે બોલી.

"તેં શો જવાબ આપ્યો?"

પુષ્પાએ પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતાં સામો પ્રશ્ન કર્યો: "એમાં શો વાંધો છે!"

"શો વાંધો છે? ઘણો વાંધો છે. છૂપી પોલીસના માણસો બધે ફરે છે. મારી પાછળ પણ ફરે છે. અહીં પણ ફરતા હશે. તેઓને ખબર પડી જ જશે. તેઓ પોલીસને ખબર આપશે. પોલીસ આવશે. મુખ્ય માણસને પકડશે અને બીજાને મારશે.........આ કાંઈ હૉસ્પિટલમાં નર્સના કામ જેવું છે?"

"ના, એવું સાદું તો નથી. તમે કહ્યું તે બધું બને પણ ખરું. પણ શું થાય! જ્યારે બધાની ઇચ્છા છે ત્યારે ના પાડવી એ મને વાજબી લાગતું નથી."

"એ બધાંની ઇચ્છા ખરી અને મારી ઇચ્છા ખોટી!" ડૉક્ટરથી ન રહેવાયું.

પુષ્પાએ ડૉક્ટર સામે જોયું. તેની આંખમાં પ્રેમ અને દયા હતી. તે બોલી:— "એમ કેમ બોલો છો? તમારી ઇચ્છાને હું હંમેશ માન આપતી આવું છું. ના છૂટકે જ તમને મેં દિલગીર કર્યા છે. પણ આ બાબત કાઢી નાખવા જેવી નથી. મારા ના પાડવાથી એમનું કામ અટકી પડતું હોય, તો મારે ના પાડવી જોઈએ નહિ, એમ મને લાગે છે...એમાં જોખમ છે એ હું જાણું છું. મારી પોતાની જાતનો હું વિચાર કરતી નથી. ત્રણ મહિના બાદ આવનારનો મને બહુ વિચાર આવે છે...અને છતાં, મને લાગે છે એ જોખમ ખેડવું જોઈએ. હું આવનારને મારા જીવ કરતાં પણ વધુ ગણી તેની જાળવણી કરીશ. તમે હા પાડો. તમે આશીર્વાદ આપી શકો તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ."

"જેલના વિચારથી મને કમકમી છૂટે છે. હું જાણું છું, જેલજીવન કેવું હોય છે. અને તું અહીં હોઈશ ત્યાં સુધી તો કદાચ તારી સગવડ સચવાશે. પણ બહાર બીજી જેલમાં બદલી થાય તો ત્યાં તારું કોણ?"

"મંજુ......તે."

"તું જાણે. તું ક્યારે મારું માને છે?"

"તમે બીજી વખત આવું બોલ્યા. આઠ વર્ષના આપણા લગ્નજીવનનો વિચાર કરો. મેં તમને કોઈ દિવસ દુભવ્યા છે? આ ચળવળ આવી ત્યારથી જ કોણ જાણે કેમ આપણા બન્નેના રસ્તા જુદા પડ્યા છે. તમે આટલા નબળા કેમ બન્યા છો? મને આશા હતી, મારા જોરે અત્યાર સુધી કૂદ્યા તો આ વખતે પણ કૂદશો...પણ તમારી પાસેથી એવી આશા રાખવી એ વધુપડતું છે. તમે પહેલી પત્નીને ક્યારે બચાવી શકેલા? તે રિબાતી રિબાતી મરી ત્યાં સુધી પતિ તરીકે પણ કાંઈ કરવાનું તમારાથી બન્યું નહિ... તમારાથી નથી બનતું. તમારાથી નોકરી છોડાતી નથી. માનચાંદ છોડાતા નથી...ન છોડશો. પણ મને શા માટે રોકો છો? આમાં શું મોટી ધાડ મારવાની છે?...એકને મરવા દીધી, તો બીજીને પણ મરવા દો...હું તમારી પાસેથી રક્ષણ માગતી નથી; દયા માગતી નથી..." બોલતાં બોલતાં તે રડી પડી.

ડોકટર સાંભળી રહ્યા.

બીજે દિવસે પુષ્પાએ ધ્વજ ફરકાવ્યો. સેંકડો માણસો આવ્યાં હતાં. બાળાઓએ અને છોકરાઓએ ઝંડાગીત ગાયું. સૌ વીખરાયાં, પણ પોલીસે દેખા દીધી નહિ.

ડોકટરે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

૬

એક દિવસ એક યુવાન ટિપરગેસનો ભોગ થયો હતો, તેને હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યો. તેની આંખોને ખૂબ નુકસાન થયું હતું. તે બહુ જ ઓછું દેખી શકતો. પુષ્પાએ પ્રથમ તો તેને ન ઓળખ્યો, પણ પછી મોઢું યાદ આવ્યું. પણ તેણે કાંઈ જણાવા દીધું નહિ.

તે રોજ તેની સારવાર કરતી. પણ દરદીની તબિયત બગડતી ચાલી. આંખોની સારવાર ચાલતી હતી ત્યાં તાવે ઘર ઘાલ્યું. તે ખૂબ નબળો પડી ગયો. સૌએ તેના જીવવાની આશા છોડી. તેને અલગ ઓરડીમાં બેસાડ્યો. પુષ્પાએ તેની સારવાર પોતાને માથે લીધી.

એક દિવસ તે તેની પથારી કરતી હતી, ત્યારે ઓસીકા નીચે તેણે પેલી છબી દેખી. તે થંભી ગઈ. દરદી છબી શોધવા મંડ્યો. રોજ પથારી કરવા કોઈ આવે, ત્યારે તે છબી લઈ લેતો અને પોતાના કપડામાં સંતાડતો. આજે છબી દેખાઈ ગઈ.

"શું જોઈએ છે?" પુષ્પાએ પૂછ્યું.

"કાંઈ નહિ. એક કાગળ હતો."

પુષ્પાએ તેને છબી આપી, તેણે લીધી. થોડી વાર પછી તે બોલ્યોઃ—

"બહેન! હું બહુ દિવસ હવે નહિ જીવું. મારી એક ઇચ્છા છે. તે પૂરી કરશો?"

"શું છે? કહો," પુષ્પાની આંખ ભરાઈ આવી.

"નાનપણમાં મેં એક પાપ કર્યું હતું. એક ભોળી છોકરીને ફસાવવા મેં પેંતરો રચેલો. તેની છબી મેળવી, મારી છબી તેની સાથે રાખી એક ભેગી છબી લેવરાવી હતી. મારી સાથે તેને પરણાવવા, અને નહિ તો તેને ફજેત કરવા મેં તેના બાપને ધમકી આપેલી."

"તે આ છબી છે ખરું ?" પુષ્પાથી બોલાઈ ગયું.

"તમે ખરું કહ્યું. છોકરી તો પછી મોટી થઈ, ભણી અને પરણી ગઈ. મેં ત્યાર પછી તેને કોઈ દિવસ જોઈ નથી. અત્યારે તે મળે તો હું ઓળખું પણ નહિ. અને અહીં સામે આવી હોય, તોયે હવે તો હું કેવી રીતે જોઈ શકું ? ભગવાને મને બરાબર સજા કરી છે."

તે બોલતાં અટક્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં.

"તમારી શી ઇચ્છા છે ?" પુષ્પાના અવાજમાં પડકાર હતો.

"હા. એ કહેવાનું તો હું ભૂલી ગયો. મારી એ ઇચ્છા છે કે તમે આ છબી એ બહેનને પહોંચાડો."

"તે ક્યાં છે એ તમે જાણો છો ?"

"હું તો હમણાં જ આ શહેરમાં આવ્યો છું, એટલે મને એમનું ચોક્કસ સરનામું ખબર નથી. પણ અહીં ધીરુભાઈ નામના એક ડૉક્ટર છે, તેમનાં એ પત્ની છે. તેમનું નામ પુષ્પા છે. તેમને આ છબી જો તમે પહોંચાડશો તો હું તમારો ઋણી થઈશ."

"તેમને બીજું કાંઈ કહેવું છે ? મને પૂછે કે કોણે આપી તો શું કહું ?"

"કહેજો કે હું મારા પાપની માફી માગું છું. બીજું કાંઈ કહેવું નથી."

પુષ્પાને નાનપણના દિવસો યાદ આવ્યા. આ યુવાને તેના બાપને જે કાગળ લખ્યો હતો તેનાથી પુષ્પાનું મન તે વખતે ખૂબ દુભાયું હતું અને તે તેના મનથી ઊતરી ગયો હતો. અત્યારે પુષ્પા બધું ભૂલી ગઈ. યુવાનમાં થયેલું પરિવર્તન અને દેશના કામ માટે જાત અર્પવાની તત્પરતા જોઈ, એ ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગઈ. તે ઓછું ભણ્યો હતો, છતાં કુરબાની અને ત્યાગ માટે એ તૈયાર હતો. સહસા પોતાના મનમાં તેના પતિની સાથે આની સરખામણી તે કરવા લાગી. તેના પતિ તદ્દન ઊલટા જ હતા. પતિને ઘેર તે સુખી હતી, તે બધી રીતે સારા હતા; પણ વખત આવ્યો ત્યારે તે પાછા પડ્યા. અને, આ રખડેલ યુવાને, જાત હોમવામાં પાછું વાળી જોયું નહિ.

વર્ષો પહેલાં તેની સામે જેમ જોતી હતી તેમ એ જોઈ રહી. એક ડૂસકું ભરાઈ આવ્યું. પણ તે તેણે રોક્યું.

"બહેન !" દરદી બોલ્યો:

"કેમ ?"

"કેમ કાંઈ બોલ્યાં નહિ ? તમને એમ લાગે છે કે મને એ માફ નહિ કરે ?"

"હું તેમને અહીં બોલાવી લાવું ?" પુષ્પાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

"ના, ના. એવું કાંઈ ન કરશો. એમને હું મારું મોઢું કેવી રીતે બતાવું ? અને..." તે બોલતાં અટક્યો.

"કેમ અટકી ગયા ?"

"એ તો મને ભૂલી પણ ગયાં હશે."

"કદાચ તમને દેખે ઓળખે પણ ખરાં."

"તો યે, મને જોઈ એમને ગુસ્સો જ આવે અને, એ મને આ દશામાં જુએ એ

મને ગમે પણ નહિ. પણ એ બધા વિચાર કરવાની શી જરૂર છે? તમે મારું આટલું કામ કરશો, તો મારા જીવને શાન્તિ થશે—હું સુખેથી મરીશ."

"તમે સૂઈ જાઓ. તમારે બહુ વ્યગ્ર ન બનવું જોઈએ. તમારું દરદ એવું છે કે તમારે ખૂબ શાન્તિ રાખવી જોઈએ."

તેણે ધીરે રહીને તેને સુવાડ્યો.

દરદીએ છબી આપી. પુષ્પાએ તે લીધી. તેનો હાથ ધ્રૂજતો હતો. દરદીને જરા નવાઈ લાગી.

"તમને વાંધો હોય તો ન લઈ જશો," એ બોલ્યો.

પુષ્પાએ જવાબ ન આપ્યો. તેણે દરદીના કપાળે પોતાનો હાથ મૂક્યો.

"તમારું નામ શું?" સહસા દરદીથી પુછાઈ ગયું.

"મારું નામ જાણીને શું કરશો? જેને તમારે આ છબી આપવી છે, તેને તે પહોંચી ગઈ છે."

દરદીના શરીરમાંથી એક ધ્રુજારી પસાર થઈ ગઈ. કપાળ પર ફરતા હાથ પર તેણે પોતાનો હાથ હળવે રહીને મૂક્યો.

તેના ગાલ પર પુષ્પાની આંખમાંથી નીકળતું એક આંસુ પડ્યું.

"તમે રડો છો!"

"ના," ઘોઘરા અવાજે પુષ્પાએ જવાબ દીધો.

બીજાં આંસુ પડ્યાં.

"તમે રડો જ છો. ના શા માટે કહો છો? તમે શા માટે રડો છો? મારી દયા ખાઓ છો? શા માટે તમારે મારી દયા ખાવી જોઈએ? હું તો એક પાપી છું અને માફી મળે એટલી જ હવે તો ઇચ્છા છે."

"માફી માગવાની કાંઈ જરૂર નથી."

"છતાં તે વિના મારા જીવને શાન્તિ નહિ થાય."

પુષ્પાનો હાથ સહેજ દબાવી તેણે પૂછ્યું: "માફી મળશે?"

"મળી જ ચૂકી છે."

દરદીએ પોતાનો હાથ લઈ લીધો. તેના મોઢા પર આનન્દ પથરાયો.

"બા" બહારથી બેબીનો અવાજ આવ્યો.

પુષ્પાએ હાથ ઉઠાવી લીધો અને સ્વસ્થ થઈ. બેબી અંદર આવી.

"હું જાઉં છું. કાલે આવીશ," જતાં જતાં પુષ્પા બોલી.

કોઈ ન દેખે તેમ, દરદીની મેલી ચાદરમાં છબી વીંટાળી બીજાં કપડાં સાથે તે બધું બહાર લઈ ગઈ, અને છબીના ટુકડા કરી ગરમ પાણીના બંબામાં નાખ્યા. ભડકા તરફ તે ઘડીભર જોઈ રહી.

બીજે દિવસે તે આવી તો, ખબર પડી—રાત્રે તે યુવાન ગુજરી ગયો હતો.

સારંગપુર કોટન મે.કં.લી.
અમદાવાદ.

એક અનામી સુંદરીને !

ભારદ્વાજ

શિખરિણી

તને મ્હાણું જ્યારે –
થતું કે મ્હાળી છે—ભવભવથી કિન્તુ, ન સમજું:

કહું ક્યારે મ્હાળી ?
અને ક્યાં મ્હાળી છે ? કહી નવ શકું 'કાંઈ સખી એ:

નથી ઝાઝાં વર્ષો જનમ થકી આ જિન્દગી તણાં
વહ્યાં; ને એ વર્ષો મહીં અનુભવો ના બહુ થયાં :

–છતાં થોડાં વર્ષો સ્મરણપટ પેં થાય પ્રકટ
શું જે સર્વે તાજાં સપન–ગત –રાત્રિ–પ્રહર શાં :

ઘણાં ચ્હેરાં ખોયાં પરિચિત : ઘણાં નિત્ય નવલાં
અરે ! હું પામ્યો છું જીવનમહીં થાયે સહુ છતા :

પરન્તુ ના ક્યાંયે લઘુક મુજ આ જિન્દગી–ભવે
ઇશારોયે તારો લવ થઈ શકે સાંપ્રત અહીં ! :

ખરે ! ત્યારે – ક્યારે કઇ ભૂમિ પરે આપણુ હશું–
ઘણાં વર્ષો સાથે નિજ નિજની હુંફે જ વસતા ?

"અનામિ એ કોણ ?—હશે ન આત્મનો
પ્રેમી ઘણા કાળથી જે ઢૂંઢી રહ્યો ? "

✻

પ્રાગતિક નાટક

ઉમાશંકર જોશી

'હંસ'ના પ્રગતિ અંકમાં પ્રાગતિક નાટ્ય વિષે લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે.* કદાચ તંત્રીઓને ખબર હશે કે આ માણસ આનર્ત (ઉત્તર-મધ્ય-ગુજરાત)નો છે. અને આનર્ત તે તો, કેટલાક પુરાણકારો 'नृत्'માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે તેમ 'नटनर्त्तकगायकाः'નો પ્રદેશ, હજી આજે પણ ભૂમિની એક તળપદી, વિશિષ્ટ અને આવિર્વિકાસની અનેક શક્યતાઓવાળી 'ભવાઈ' નામની નાટ્યસંસ્થાને જીવતી રાખનારો પ્રદેશ. એનો અર્થ એમ નથી કે આ તરફ રંગભૂમિ પૂર્ણપણે વિકસી છે. સફળ મરાઠી નાટ્યકાર મામા વરેરકર ભલે કહે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ તે મરાઠી રંગભૂમિની જનની છે. એ તો ગઈ ગુજરી. પહેલા મહાયુદ્ધમાં સમૃદ્ધિની છોળો ઊછળી હતી. 'સુંદરી'નું ઉપનામ પામેલા વિરલ કલાસિદ્ધિસંપન્ન અભિનેતા જયશંકરને 'સૌભાગ્યસુંદરી'માં કે 'નૂરજહાં'ની ભૂમિકામાં જોવા ઠેઠ કરાચીથી આખી ને આખી સ્પેશ્યલ ગાડીઓ મુંબઈ આવતી. આજ એ જ જયશંકર 'સુંદરી' પ્રાચીન આનર્તપુર પાસેના ગામમાં ઘીનો વેપાર કરે છે! જૂને ચીલે હજીયે નાટક કંપનીઓ ચાલે છે. નવી હવે કોલેજનિશાળોમાં વાર્ષિક સ્નેહ-સંમેલન પ્રસંગે અનેક યુવકયુવતીઓ પ્રયોગો પાછળ અઢળક શક્તિ ખરચે છે—કદાચ આપણા દેશમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓ આટલા મોટા પ્રમાણમાં ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંઈ રંગભૂમિ પર દર્શન દેતી હોય. છતાં બંને વર્ગ વચ્ચે અમાપ અંતર છે. કંપનીઓ સાહિત્યિક નાટકોથી સુગાય છે, અને બિનધંધાદારી (amatuteur) નવીનોને પણ શ્રીયુત 'સુંદરી' જેવા નિષ્ણાતની દોરવણીનું સદ્ભાગ્ય ઝડપી લેવાનું સૂઝતું સરખું નથી. પરિણામે એવું જોવા મળે છે કે—

જે ભજવાય છે તે નાટકો નથી અને નાટકો છે તે ભજવાતાં નથી.

આ સ્થિતિ આપણી ઘણી ભાષાઓના સાહિત્ય માટે સાચી હોવાનો ડર છે. અલબત્ત, ઉર્દૂ રંગભૂમિએ મુંબઈમાં પારસીઓને હાથે સાધેલો વિકાસ ભુલાય એવો નથી. આધુનિક મરાઠી રંગભૂમિની આશાજનક સ્થિતિ ગુજરાતીઓને તો અજાણી ન જ હોય. અને બંગાળી રંગભૂમિની સજીવતાની વાતો ય વાયરા સાથે આ તરફ આવ્યાં કરે છે ખરી. પણ એકંદરે પશ્ચિમના દેશોમાં સિનેમાના પ્રચંડ આક્રમણ સામે પણ અનેક ઉપાયો અજમાવીને રંગભૂમિ ટકી રહી છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની વિશિષ્ટતાને સમૃદ્ધ બનાવતી રહી છે, ત્યારે આપણે ત્યાં તો પ્રજાજીવનની પ્રગતિમાં રંગભૂમિએ ઉઠાવવાની જવાબદારી શી છે એ વાતની ઉપેક્ષા જ થઈ છે એ નિઃસંશય.

શું પ્રાગતિક, શું કોઈ પણ પ્રકારના, નાટક માત્રનું સ્થાન રંગભૂમિ ઉપર છે. નાટક એ બોલાતો શબ્દ છે. એટલે એક સાહિત્યપ્રકાર તરીકે તે વાણીની, વ્યક્તિઓની, પૂરી [illegible] વાસ્તવતા, વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ ધારણ કરે છે, અને તેના પ્રયોગમાં બોલાતા શબ્દ ઉપરાંત અભિનયાદિ અંશોથી એની અસરકારકતા ભારે ચોટ સાધી શકે છે. બીજું એનું નોંધપાત્ર લક્ષણ એ છે કે તે સમૂહભોગ્ય કળા છે: આ લક્ષણોથી નાટક એકીસાથે

---

* ઑક્ટોબર ૧૯૪૨ના અંક માટે. તે અંકપ્રકાશનને વિલંબ થયાથી જુલાઈ ૧૯૪૩ના 'હંસ'માં આ લખાણ હિંદીમાં પ્રગટ થયેલ.

માનવજીવનની સૌન્દર્યમંડિત અભિવ્યક્તિ તેમજ લોકચૈતન્યને સ્ફુરાવતી પ્રેરણા બની રહે.છે તો પછી આશ્ચર્ય શું કે નાટક વિષે ગેટેનો ઉદ્‌ગાર આમ નીકળી પડેઃ 'મેં અનેકવાં કહ્યું છે અને ફરી ફરી કહેવા રાજી છું કે મનુષ્યની સર્વ સંસિદ્ધિઓમાં દશ્ય કાવ્ય—નાટ તે મૂર્ધાભિષિક્ત છે અને તે સૌના પરિપાકરૂપ છે'!

જો આપણા પ્રજાજીવનને લક્ષકે આ મહાન સંસિદ્ધિનો ઠીક રીતે લાભ ઉઠાવવા બની આવે તો આજની વિષમ પળે પ્રજાના ભાવિનિર્માણ માટેનું એક અમોઘ શસ્ત્ર આપણ હાથમાં આવી જાય; સર્વ પ્રજાઓ આગળ અને સર્વ સમય માટે સુંદર કલાદેહે જીવ રહેવાની એને તક મળે તે નફામાં.

*

નાટકનું આટલું મહત્ત્વ છે તો મનુષ્યસંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં તેનું વારંવાર પ્રાગટ્ય પણ દેખાતું નથી. ઊંડની નજર નાખતાં, સંસ્કૃત નાટક, ગ્રીક નાટક, શેક્સ્પિયરની કૃતિઓ ઇબ્સનની કૃતિઓ—આમ નાટકના મુખ્ય મુખ્ય ત્રણ ચાર યુગ જ દેખાય છે. તેના અનુસંધાનમાં પ્રાગતિક નાટકનું સ્થાન તત્ત્વદૃષ્ટિએ ક્યાં અને કેવું એ ટૂંકામાં વિચારીએ.

(૧) સંસ્કૃત નાટક મનુષ્યજીવન જેનું આદિ અવ્યક્ત છે અને અંત અવ્યક્ત તેના વ્યક્ત મધ્ય ભાગને પોતાની સામગ્રી બનાવતી વખતે બંને અવ્યક્તો—આદિ અને અંત—ને મંગલમય તરીકે સ્વીકારી લે છે, અર્થાત્ 'નાન્દી'થી શરૂ થઈ 'ભરતવાક્ય'માં પરિણતિ પામે છે. વચલી લીલામાં પણ તેની શ્રદ્ધા નિયતિની કેવલ કલ્યાણાભિમુખતામાં જ છે. તે નિયતિની છાયા નીચે મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ યથાકામચાર માટે મથે છે ને બંનેના વિસંવાદમાંથી નાટક જામે છે, કેમકે નિયતિને સર્વથા અનુકૂલ એવું આચરણ મનુષ્યને શક્ય નથી. તેના એકાંશને અનુકૂલ થવા જતી વખતે પણ મનુષ્ય તેના બીજા કોઈક અંશને દુભવી બેસે છે, પ્રજાનુરંજન કરવા જતાં પત્નીધર્મ રામ ચૂકી બેસે છે. પ્રણયને વશ વર્તતાં ગાર્હસ્થ્યમંડન અતિથિધર્મમાં શકુંતલાનું સ્ખલન થાય છે. દારિદ્ર્યના સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી ચારુદત્ત વસંતસેનાની વિરલ પ્રીતિરૂપી મોતી પામે છે; પણ કારુણ્યમૂર્તિ ધૂતાના પુત્રને પાડોશીનાં છોકરાં સોનાની ગાડીએ રમે ત્યારે માટીની ગાડીએ રમવું પડે છે એ દશ્ય વસંતસેનાની આંખે ચડ્યું ને ખટક્યું, એને નહિ. નિયતિને સર્વથા અનુકૂલ રહી ન શકવાને પરિણામે મનુષ્યની સ્વૈરાચારી સંકલ્પશક્તિ ભોડનું ચોર વેતરી બેસે છે. સલામત સ્થળેથી જોનાર આપણને—પ્રેક્ષકવર્ગને સર્વત્ર મિથ્યા જીવનહ્રાસ, જીવનનાશ જ દેખાય છે. ચાર દિવસના સહવાસ પછી અપમાન ઉચ્ચારતા પતિદેવનું મુખદર્શન થયું તે જ સાત વરસ સુધી શકુંતલા જગતને કોઈ ખૂણે પડી રહે છે. વનવાસ ને લંકાનિવાસ પછી સુખની બે ઘડી મળી ન મળી ત્યાં જ સીતા વિયોગ પામીને બાર વરસ પછી રામનું મુખ પણ જોઈ શકે છે. ચારુદત્ત તો બિચારા વધસ્તંભની પણ બાથભીડી કરી આવે છે। પણ સંસ્કૃત નાટકની શ્રદ્ધા છે કે આ બધી લીલા નિયતિની* છાયા નીચે જ જો હોય તો, નિયતિ સ્વયં કલ્યાણાભિમુખ હોઈ, અંતે સૌ સારાં વાનાં થવાં જોઈએ.

* સુખાન્ત માટે બીજો વ્યવહારુ કારણ પણ દેખાય છે. ભરત નાટકને 'ક્રીડનક' રમકડું અને કાલિદાસ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'માં 'સમારાધક' (entertainment આપનાર) કહે છે તે ઉપરથી નાટકનો હેતુ પ્રેક્ષકને દેખીતી રીતે ખુશમિજાજ કરવાનો છે એમ સમજાય છે. (આગળ 'સમાધાન' વિષયક હેગલનો મત પણ જુઓ.)

(૨) ગ્રીક નાટકની આલોચના ઍરિસ્ટોટલને હાથે થયેલી છે. નિયતિ—અફર અટળ નિયતિ—સામે આત્મગૌરવવશ મનુષ્ય પોતાની નિર્બાધ સંકલ્પશક્તિને સંચાલિત કરે છે. પણ તે ટકે કેવું છે? જાણે પ્રલયમેઘ સામે વનરાજની ગર્જના. એમાંથી પરાજય અને પરાણે દશા જ પરિણમવાની. નિયતિ અથવા વિશ્વનો ચાલક મહાનિયમ, ઋત (Superhuman Order) તે પોતાની ઉપરનું જરીક પણ આક્રમણ સાંખી લેવા રાજી નથી. એવા આક્રમણ-દુર્ભગ સ્ખલન (Tragic Flaw) માટે તે સદા જાગરૂક ઋત મનુષ્યની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિ (Free Will)ને કચડી ધૂળ મેળવી પોતાને સુપ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આથી પ્રેક્ષકના ચિત્તમાં ભીતિ અને અનુકંપાની વૃત્તિઓ સંચાર અનુભવે છે અને એ પ્રક્રિયામાં મનુષ્યની એ બે વૃત્તિઓનું વિરેચન થાય છે.

(૩) શેક્સ્પિયરની કૃતિઓમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ એવી કરુણપર્યવસાયી નાટ્યરચનાઓ (Tragedies) તેના ઍરિસ્ટોટલને ચીલે ચાલીને કરેલા દર્શનમાં બ્રેડલી એ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકે છે કે મનુષ્યની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિ નિયતિક્રમનો જેટલા પ્રમાણમાં ભંગ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં જ બરોબર માપીને એને શિક્ષા થતી નથી, પણ ઘણીબધી થાય છે. આથી પ્રેક્ષકના મન ઉપર પહેલી અને છેલ્લી છાપ પડે છે તે બેશુમાર જીવનહ્રાસ (waste) ની હોય છે. ઍરિસ્ટોટલ પછી ટ્રૅજેડીના તત્ત્વના સમર્થ પર્યાલોચક હેગલે પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કે પ્રાચીન નાટકમાં જે સંઘર્ષ હોય છે તે સર્વસામાન્ય બિનંગત પ્રકારનો હોય છે, જ્યારે શેક્સ્પિયરમાં અને તે પછી અંગત પ્રકારનો દેખવા મળે છે. પ્રોમિથિયસની મનોયાતનાના પ્રકારને બ્રુટસની મનોયાતના સાથે સરખાવો અથવા અંધ રાજા ઈડીપસની અને ગાંડા રાજા લીઅરની દશાઓ સરખાવો. એકની યાતના પાછળ સ્પષ્ટ કોઈ વિશાળ વિશ્વહેતુ રહેલો જણાશે, જ્યારે બીજાની બાબતમાં અંગત હેતુ પાછળ એ વાત કાંઈક ઝાંખી થઈ ગયેલી દેખાશે.

(૪) ઇબ્સનનાં નાટકોમાં એક રીતે આ અંગત પ્રકારનો સંઘર્ષ ઉઘાડો દેખાય છે. લોકશાસનથી વ્યક્તિને મતાધિકાર મળ્યો, પણ એની સંકલ્પશક્તિ તો અનેક પાશથી બંધનયુક્ત જણાઈ. ‘સ્વતંત્ર’ સંકલ્પશક્તિ જેવું કાંઈ દેખાતું જ બંધ થયું. માણસ આંખ ઉઘાડીને જુએ તો તેની સંકલ્પશક્તિનો તાંતણે તાંતણો બહુમતીની તેવી સંકલ્પશક્તિઓના સંકુલ તંતુઓ સાથે ગૂંથાઈ ગૂંથાઈ ગયો છે. બીજી બાજુ, જીવન ઉપર, પૃથ્વી ઉપર આકાશ, એ રીતે છાઈ રહેલા કોઈ નિયતિ કે ઋત જેવા એક અને અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વનું દર્શન પણ, ધર્મશ્રદ્ધા વિજ્ઞાનના આગમનથી શિથિલ થતાં, મુશ્કેલ બન્યું. આમ, નિયતિની સામે સ્વયંસ્ફૂર્ત સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિના હુંકારમાંથી નાટક પ્રગટાવવાપણું ન રહ્યું. પણ કલાસર્જકોને, એને બદલે, જીર્ણ સમાજરચના અને નિર્જીવ જડ ધર્મરૂઢિ જેવી જીવનગ્રાસી યંત્રણાઓથી વ્યક્તિની સંકલ્પશક્તિનો તાંતણે તાંતણો જકડાયેલો હોય ત્યારે તેની આત્મવેદનાની માત્રા કેટલી હદે વધી જાય છે તેમાં નવા નાટ્યપ્રકારની પ્રેરણા દેખાઈ. નિયતિ અને સ્ખલનશીલ સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિના સંઘર્ષને ઠેકાણે સમાજ અને વ્યક્તિનો ‘સંઘર્ષ’ નિરૂપવો મુશ્કેલ હતો, કેમકે સમાજને નિયતિ જેવું અફર તત્ત્વ લેખી શકાય એમ ન હતું અને વ્યક્તિની ‘સ્વતંત્ર’ આચરણની શક્તિ ઘણી જ કુંઠિત જણાઈ.

આમ કાતરનાં બંને પાનાં છુટ્ટાં થઈ ગયેલાં દેખાયાં. એટલે સમષ્ટિનાં બંધનથી નિયંત્રિત વ્યક્તિના કોઈ વિશિષ્ટ આચરણ માત્રમાંથી નહિ પણ સમગ્રપણે વ્યક્તિને જે સહન કરવું પડે છે તેની ગહનતામાંથી નવું નાટક પ્રસર્યું. વર્ડ્ઝવર્થના ભલા ભોળા ઉદ્‌ગાર 'what man has made of man?' મનુષ્યે મનુષ્યનું શું બનાવી મૂક્યું છે !— તેમાં આ નવીન નાટકનો પ્રધાન સૂર પકડી આપનારું સૂત્ર મળશે.

પ્રાગતિક નાટકનું ઉપાદાન ઉપરની વિચારણામાં એક પગથિયું આગળ વધતાં મળશે. જીર્ણ રૂઢિ અને નિર્જીવ જીવનરચના નીચે રિબાતી કોઈ રડીખડી એકાદ વ્યક્તિ જ નહિ પણ અસંખ્ય વ્યક્તિઓ છે. એ ધીમેધીમે સ્પષ્ટ થતું ગયું. અને વ્યક્તિનું સહન કરવું અંગત પ્રકારનું ન રહ્યું. કેમકે ધીમેધીમે તેને એ પણ દેખાયું જ કે પોતા અને પોતાના જેવાં ઉપર લદાયેલી જીવનઘટના પાછળ સમાજનો એક ગાંઠ છે જેનો એની ઘટના ટકાવી રાખવામાં પૂરો સ્વાર્થ છે, અને પોતે જો એની સામે પોતાના જેવાં સૌ માટે માથું ઊંચકે ને તેમ કરતાં કાંઈ સહન કરવું પડે તો તે અંગત નહિ પણ સર્વસામાન્ય હિતાર્થે જ સહન કરવાનું થાય. આમ એક મજબૂત કિલ્લેબંધીવાળા અને વિચક્ષણ તેમજ નિત્યજાગ્રત બળની સામે સામાન્ય હિતાર્થે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિજૂથ ટકરાય અને જે સંઘર્ષ જામે તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા અનિવાર્ય જીવનહ્રાસનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ ઝીલે તે 'પ્રાગતિક નાટક !'

આ જાતના નાટકનું બંધારણ ગ્રીક નાટકના બંધારણને મળતું આવે, તો એમાં જાણકારોને નવાઈ નહિ લાગે. નવીન અંગ્રેજ કવિઓનાં નાટકોમાં વૃંદગાન (chorus) આદિથી એ જ સૂચિત થાય છે. શેક્સ્પિયરની અને તે પછીની નાટ્યકૃતિઓમાં જે અંગત રાગાવેગોની સંકુલ સંઘટના શક્ય હતી તે અત્યારે બહુ શક્ય દેખાતી નથી. તે પણ નવકવિઓની કૃતિઓથી સમજાય છે. વ્યક્તિ કરતાં બળો નાટકકારનું વધારે ધ્યાન ખેંચતાં લાગે છે. તેમ છતાં નાટક તો જામે જ છે, કેમકે ઉપરની ચર્ચાથી એક વાત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ હશે જ કે નાટક જામવા માટે મનુષ્યજીવનના નિષ્કારણ વિપુલ હ્રાસ (waste) જેવું લાગે જ બીજું કોઈ ઉપાદાન હોય. એવા હ્રાસનું ભાન મનુષ્યને જેવું આજના સમયમાં ઉત્કટપણે થયું છે, તેવું ભાગ્યે જ અગાઉ કદી થયું હોય. બીજા શબ્દોમાં, આજે 'પ્રાગતિક નાટક'ની સામગ્રી જ્યાં નજર નાખો ત્યાં ઊભરાય છે; એને ઉપાડી લેનાર શીઘ્રલખી—અનુકંપાભરી આંખની જ ખોટી છે, જગતમાં જે કાંઈ બની રહ્યું છે તેનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સંવેદન (seismographic record) ગ્રહી શકે તેમ છતાં વિવેકપુષ્ટ કલાદૃષ્ટિના નિયમનથી જે અકળાઈ ન ઊઠે એવા હૃદયતન્ત્રનીજ ખામી છે.

નાટ્યાંતર્ગત સંઘર્ષ તે અનિષ્ટ અને ઇષ્ટ તત્ત્વો વચ્ચે જ હોવો આવશ્યક નથી, બે ઇષ્ટ તત્ત્વો વચ્ચે હોય તોપણ નાટક તો જામે. એવો આપણો મત, દાખલા તરીકે, જે અનિષ્ટ તત્ત્વ હોય તેના નિરૂપણમાં સતત ઘેરા રંગો પૂરવામાં મંડ્યા રહેવું નકામું છે. સ્ટીફન સ્પેન્ડરના 'Trial of a Judge'માં જે કાંઇ અનિષ્ટને લાગતુંવળગતું છે તેની ઉપર જે રીતે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રાગતિક નાટકના એક મહત્ત્વના લક્ષણનું સૂચન છે.

બીજું પણ ભયસ્થાન છે: બંને બળો માનવી પાત્ર દ્વારા મૂર્ત થાય તો જ રંગભૂમિ ઉપર મૂકવા યોગ્ય નાટક થવા પામે. તેમ ન થઈ શકે ને માત્ર તે તે બળો જ ગોળ ગોળ રૂપે નિરૂપાય તો તો રંગભૂમિ ઉપર ધુમ્મસ જ ફેલાવ્યા જેવું થાય. અદ્યતન અંગ્રેજી રચનાઓ જોવાથી આ વાતનું પણ કાંઈક સૂચન જરૂર મળશે.

પ્રાગતિક નાટક તત્ત્વતઃ સુખાન્ત જ રહેવાનું. નાટક માત્ર અંતે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સમાધાનની લાગણી પ્રેક્ષકમાં જગાડ્યા વગર રહેતું નથી, એ હેગલનો અભિપ્રાય યથાર્થ છે. પણ ગ્રીક નાટકને અંતે પરમ વિશ્વનિયમ, મનુષ્યે કરેલા તેના અતિક્રમણ માટે એને દંડીને પોતે સ્વસ્થ બની તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારા તત્કાલીન ગ્રીક પ્રેક્ષકના મનમાં સમાધાન પ્રેરતો હશે તેમાં અને આપણા નાટકના સમાધાનમાં ફેર છે. જે સહન કરે છે તેને જીવનહ્રાસના નિમિત્ત અને સાક્ષી ભલે બનવું પડે, અંતે તો એમાંથી પરમ સંવાદશીલ બૃહત્ જીવન પરિણમવાનું, એ શ્રદ્ધા આપણા પ્રેક્ષકના ચિત્તસમાધાનનું કારણ બને છે. આપણું નાટક નાન્દીથી શરૂ થતું નથી પણ કોઈ મૂક ભરતવાક્યથી જરૂર અંત પામે છે. પણ આ ભરતવાક્યની પ્રેરણા સંસ્કૃત નાટ્યની બાબતમાં બન્યું તેમ રંગભૂમિ ઉપરની વ્યક્તિઓ કે તેમની કૃતિઓ વા ભાવનાઓથી વ્યતિરિક્ત એવા કોઈ તત્ત્વમાંથી નહિ, પણ તે સર્વમાંથી જ હોવાની. શોષિત માનવ માથું ઊંચકે છે, પડે છે—આખડે છે, મથે છે, વેઠે છે, તે સર્વને પરિણામે જ આ પૃથ્વી ઉપર વિસંવાદ ઓછો થશે અને મનુષ્યને રહેવા જેવી એ થશે એ આજની—ઉત્ક્રાન્તિને જે બિંદુએ આપણે ઊભા છીએ તેને વફાદાર એવી—આપણી શ્રદ્ધા છે. ઉત્ક્રાન્તિના હવે પછીના સોપાને આર્થિક શોષણનાં ષડ્યંત્રો નાબૂદ થયાં હશે તે વખતે નાટકનું ઉપાદાન આ જ નહિ રહે—કદાચ માનસશાસ્ત્રગત ગૂઢ પ્રશ્નોમાંથી મળી રહેશે—એવું આપણને સમજાય તોપણ પેલા ભરતવાક્યની શ્રદ્ધાને મોળી પાડવાની જરૂર નથી. 'પ્રાગતિક' અને 'નાટ્ય' એ એકમેકનો છેદ ઉડાડી દેનારા શબ્દો છે એમ કહી, કલાદૃષ્ટિને નામે આજની આ શ્રદ્ધાને જ કોઈ ભયસ્થાન ગણાવે, તો તેના કરકમલમાં ગ્રીક નાટકનો થોક ધરી દેવો ઠીક છે. ગ્રીક નાટ્યકારોની શ્રદ્ધા તે આજે કોની શ્રદ્ધા છે? તેમ છતાં તેની અપીલ આજે પણ આપણને છે તેમ આજની શ્રદ્ધા ભવિષ્યના ભાવકને બાધારૂપ થશે જ એમ માની લઈ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાતઉજાગરા કરવા સારા નહિ.

*

આ તો થઈ હવાઈ વાતો. સૂત્ર (Formula) ઉપરથી ઓછું જ નાટક રચાય છે? આપણાં નાટકો રચાતાં જશે, તેમતેમ પ્રાગતિક નાટકનું યથાતથ સ્વરૂપ આપોઆપ સમજાવા માંડશે, ત્યારે જ સમજાવા પામશે. ઉપર તો કામચલાઉ વિચારણા જ રજૂ કરી, અને તે નિઃશેષ નિરૂપણ માગી લે તેવી હોવા છતાં સંક્ષેપના જોખમભર્યા રૂપમાં મૂકવા પાછળ આશય માત્ર એ જ કે આ અત્યંત મહત્ત્વના પ્રશ્નને જોવાનો એકાદ દૃષ્ટિકોણ મૂકી શકાય તોપણ બસ.

તો, રંગભૂમિ તરફ જ ફરી ફરીને નજર કરવાની રહે છે. ત્યાં અને નહિ કે ચર્ચા-ચર્ચીમાં પ્રાગતિક નાટક શોધવાનું છે. પ્રેક્ષકવર્ગની ધીરજ અને સહાનુભૂતિ પ્રશંસાપાત્ર

જોવામાં આવે છે. કદાચ એનાં ખોટાં લાલનપાલનથી નવીન રંગભૂમિ ખાસી શકતી હોય એવો અહીંની સ્થિતિથી તો ડર રહે છે. People's theatre કે એની પ્રવૃત્તિએ શહેરી ભદ્ર પ્રેક્ષકવર્ગના એવા લાલનથી બચીને ચાલવામાં સલામતી છે. બીજું સૂચવ્યું છે તેમ નાટક તે સમૂહભોગ્ય—લોકભોગ્ય કલા છે. કવિતા તમે ઑડન કે મેકની હળે લખશો તો હજી નભશે, પણ જેમ પરદેશના મિલસાંચા લાવીને છેવટે આપણા લો રુચિની સાડીધોતી જ કાઢવાની રહે છે, તેમ રંગભૂમિ, ખાસ કરીને 'લોક-રંગભૂમિ,' આ ભૂમિગત 'ભવાઈ' આદિ સંસ્થાઓના પોતની હશે તો જ લોકરુચિને સદશે અને કરશે. નાટકની સામગ્રીમાં પણ તેની લોકભોગ્યતાને કારણે સમજુ કળાકાર સંસ્કૃતિના તાર ઝણઝણાવી પોતાનું મનમાન્યું સંગીત ઉપજાવશે. આ જમાનાના એક સર્વોત્તમ, કંઈ નહિ તો તેના રૂંઢગાનને કારણે પણ પ્રાગતિક નાટક 'Murder in the Cathedr માં ઈલિયટે બે હજાર વરસ જૂની બુદ્ધ સામે મારે ધરેલાં પ્રલોભનોની કથા (જુ આજ સુધી કોઈ અહીંના લેખકને એ ખપ ન આવી!)ના પ્રતિધ્વનિની જોડાજોડ મ કાલીન રાજ્ય અને ધર્મ વચ્ચેની અંટસ, ધર્મની આત્મનિર્ભરતા જ્યારે રાજ્યની સમસ્ત સાચા દેખાવાની લોલુપતા, અબુઝ ભોળાં જનવૃંદોના જીવનસરોવરમાં આસપાસ આ આઘાતોથી ઊઠતી લહરીલીલા—એ બધું જ એકીસાથે બાથમાં લેવા કેવો પ્ર કર્યો છે!

ખરે જ પ્રાગતિક નાટક આપણી ભાષાઓની પ્રતિભાને આહ્વાન દેનાર વસ્તુ છે.

બીજું ફતેહમંદ વર્ષ

● ૧૯૪૨ ●

ના વર્ષનું નવું કામકાજ

રૂા. ૯,૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.

હિંદની સૌથી વધુ મોટી અને સૌથી વધુ સદ્ધર જિંદગીની સંસ્થાની

સેવા અને સલામતીમાં

પ્રજાનાં વિશ્વાસ અને વધતી જતી શ્રદ્ધાનું એ પ્રતીક....

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેંટ સિક્યોરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું. લી૦

સ્થાપના : ૧૮૭૪] [હેડ ઑફિસ : મુંબઇ.

બ્રાંચ ઑફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઇન્દ્રવદન ચુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

ચીની નવલકથા

લેખિકા : પર્લ બક
અનુવાદક : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[અમેરિકન લેખિકા પર્લ બકને ૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરની દસમી તારીખે સ્ટૉકહોમમાં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ ઇનામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ ચંદ્રક ઉપર આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :—"ચીની ખેડૂત-જીવનનાં સાચાં અને સમૃદ્ધ મહાકાવ્યો અને ઉત્તમ જીવનની કથાઓ માટે." એ સમારંભપ્રસંગે એમને સાહિત્યને લગતા કોઈ વિષય ઉપર બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, એટલે જેમાંથી એમને નવલકથા લખવાની પ્રેરણા અને કળા મળી તે ચીની તળપદી નવલકથા વિષે જ એમણે બોલવાનું પસંદ કર્યું. અહીં એ વ્યાખ્યાનનો સાર આપવામાં આવે છે.]

જોકે હું અમેરિકામાં જન્મેલી છું, અને હવે અમેરિકામાં જ રહું છું, છતાં નવલકથા લખવાના મારા પ્રયત્નોને ઘડનાર અમેરિકન નહિ પણ ચીની નવલકથા છે. ચીનમાં આવ્યા પછી જ મને વાર્તા એટલે શું, અને વાર્તા કેવી રીતે કહેવી અથવા લખવી તે સમજાયું. પણ એટલા એ જ એક અંગત કારણસર તમારી આગળ ચીની નવલકથા વિષે બોલવા બેસવું એ બરાબર નહિ. પણ બીજું પણ એક કારણ છે. મને લાગે છે કે પશ્ચિમની નવલકથા અને પશ્ચિમના નવલકથાકારોને ચીની નવલકથામાંથી કંઈ જાણવાનું મળે એમ છે.

ચીની નવલકથા એટલે તળપદી ચીની નવલકથા. આજના ચીની લેખકોએ પોતાના દેશની સમૃદ્ધિના જ્ઞાન વિના વિદેશી અસર નીચે લખેલી વર્ણસંકર નવલકથા નહિ.

ચીનમાં નવલકથા કદી કલાસર્જન ગણાયું નથી. નવલકથા અને કળા વચ્ચે ત્યાં હમેશાં ભારે અંતર રહ્યું છે. ચીનમાં સાહિત્ય એટલે કેટલાક પંડિતોએ એકબીજાને માટે લખેલું સાહિત્ય. એમાં નવલકથાને સ્થાન નહોતું. પ્રાચીન કાળમાં ચીનમાં આ પંડિતોનું પ્રબળ પ્રભુત્વ હતું, એમને જ લખતાંવાંચતાં આવડતું હતું અને તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે તેમના જ હાથમાં હતાં. એ લોકો આખું જીવન પ્રાચીન કાળમાં પોથાં વાંચવામાં અને ઉતારવામાં ગાળતા અને તેના ઉપરથી કળાના નિયમો તારવતા. એ જૂનાં લખાણોમાં કંઈ નવલકથા આવતી નહોતી અને એમના સમકાલીન સામાન્ય લોકો જે નવલકથા રચતા હતા તેના તરફ એમની નજર નહોતી, એટલે એમને મન નવલકથાનું સાહિત્યક્ષેત્રમાં ક્યાંય અસ્તિત્વ જ નહોતું.

આમ પંડિતો લોકોની અવજ્ઞા કરતા હતા, તો લોકો પણ પંડિતોની મશ્કરી ઉડાવતા હતા. પંડિતોની મશ્કરીના કેટલાય ટુચકાઓ ચીનમાં પ્રચલિત છે. અહીં એક આપું છું : એક દિવસે જંગલી પ્રાણીઓ શિકાર માટે ભેગાં થયાં. તેમણે એવું નક્કી કર્યું કે સૌએ જુદીજુદી દિશામાં શિકાર કરવા જવું અને દિવસને છેડે જે કાંઈ માર્યું હોય તે એનું કરી સૌએ વહેંચીને ખાવું. સાંજે બધાં તો કંઈ ને કંઈ શિકાર લઈને આવ્યાં પણ વાઘ ખાલી હાથે આવ્યો. 'આમ કેમ ?' એવું જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો :—" પરોઢિયામાં મને એક નિશાળિયો મળ્યો હતો, પણ મને લાગ્યું કે તમને એ

બહુ કુમળો પડશે, પછી બપોર સુધી કોઈ મળ્યું નહિ. બપોરે એક ધર્મગુરુ મળ્યો. પણ મેં તેને જવા દીધો, કારણ એ તો નર્યો પવનથી ભરેલો હોય. પછી તો છેક સાંજ પડવા આવી ત્યારે મને એક પંડિત મળ્યો. પણ હું જાણતો હતો કે તેને ઉપાડી લાવવામાં કંઈ લાભ નથી, કારણ તે એવો સુક્કો હશે કે જો આપણે તેને ખાવા જઈએ તો આપણા દાંત જ ભાંગી જાય."

આ પંડિતો કંઈ પણ નવું કે મૌલિક હોય તેને ધિક્કારતા, કારણ એમણે જોયેલી કોઈ શૈલીમાં તેને નાખી શકાય એમ હોતું નથી. અને જેને જૂના વર્ગીકરણમાં ન નાખી શકાય તે સારું હોય જ નહિ, મહાન હોય જ નહિ એ વિષે તેમને પૂરી ખાતરી હતી. આમ એમના વર્ગીકરણ બહારની નવલકથાનું એમને મન અસ્તિત્વ જ નહોતું.

ચીનના મોટામાં મોટા વિવેચકોમાંના એક યાઓ નાઈએ ૧૭૭૬માં સમસ્ત સાહિત્યના પ્રકારો આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે: નિબંધો, રાજકીય ટિપ્પણો, જીવનચરિત્રો, મૃત્યુલેખો, સૂત્રો, કવિતા, અંત્યેષ્ટિ વ્યાખ્યાનો, અને ઇતિહાસ. આ સમયે તો ચીની નવલકથા સામાન્ય લોકોમાં સૈકાઓનો વિકાસ પામી પાગીને ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ચૂકી હતી, છતાં અહીં તેની ગણતરી નથી. ૧૭૭૨ માં બાદશાહ ચિયેન લુંગના આદેશથી સુ કુ ચુયેનશુએ ચીની સાહિત્યનો વિશાળ વિશ્વકોષ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં પણ નવલકથા શોધી જડતી નથી.

પણ આમ નવલકથાને પંડિતોએ સાહિત્યમાં ન ગણી એ બહુ સારું થયું. નહિ તો તેમણે પોતાના જડ નિયમો વડે એ જીવંત વસ્તુને ગૂંગળાવીને મારી નાખી હોત.. એ લોકોને ક્યાં ખબર હતી કે કળા એ કોઈ સ્થિર અને અપરિવર્તનશીલ વસ્તુ નથી પણ એ તો નિત્ય નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરનાર, અને દસકા જેટલા ટૂંકા ગાળામાં પણ પરિવર્તન પામનાર વસ્તુ છે!

પણ કેટલીક વાર જ્યારે કોઈ નવલકથાપ્રેમી જુવાન બાદશાહ ગાદીએ આવતો, ત્યારે આ પંડિતોની દશા કફોડી થતી અને લાંબી લાંબી ગોળગોળ દલીલો કરીને તેઓ આખરે કહેતા એમાં સામાજિક રહસ્ય છે એટલે એને સાહિત્યમાં ગણી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે તેઓ નવલકથા વિષે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા.

સાહિત્ય કલા છે.

બધી કલામાં સામાજિક રહસ્ય હોય છે.

આમાં કંઈ સામાજિક રહસ્ય નથી.

માટે એ સાહિત્ય નથી.

આમ ચીનમાં નવલકથા સાહિત્યમાં જ ગણાતી નહોતી.

આવા વિચારોના વાતાવરણમાં હું ઉછરેલી. મને પંડિતોએ એવું જ શીખવેલું અને હું એવું જ માનતી કે શુદ્ધ સાહિત્યને અને નવલકથાને કંઈ લેવાદેવા નથી. સાહિત્ય તો વિદ્વાનોની નિર્મિતિ છે અને અને જીવનના ગભીરતમ પ્રદેશમાંથી નમતા પ્રતિભાના મુક્ત ઝરણાના પ્રસારને કાબૂમાં રાખનાર નિયમો તો વિદ્વાનોના મગજમાંથી નીકળેલા છે. પ્રતિભા નાની હોય કે મોટી હોય, પણ તે ઝરણા સમાન છે. કળા છે એ એક સુંદર ઘાટ છે. જો વિદ્વાનો અને વિવેચકોને ખુશ રાખવા હોય તો પ્રતિભાના એ ઝરણાને શિષ્ટમાન્ય

પ્રાચીન કે અર્વાચીન એવા કોઇ બીબામાં બળજબરીથી દાખલ કરવું જોઈએ. પણ ચીનના લોકોએ એમ ન કર્યું. ત્યાં તો નવલકથાની પ્રતિભાનાં જળ યથેચ્છ રીતે ખળખળ કરતાં બહાર ધસી આવ્યાં અને કુદરતી પહાડો અને વૃક્ષોએ દોર્યાં એમ વહેવા લાગ્યાં, કેવળ સામાન્ય જનતા જ તેને કાંઠે આવી તૃષા છિપાવી આરામ અને આનંદનો ઉપભોગ કરવા લાગી.

સામાન્ય લોકો જ ચીની નવલકથાના સર્જક હતા, અને એની ભાષા પણ વિદ્વાનોની નહિ પણ લોકભાષા જ હતી. એ ભાષા એવી તો પ્રવાહી અને સુવાચ્ય હતી કે વિદ્વાનોને લાગતું કે એમાં તો કોઈ શૈલી કેળવી જ ન શકાય.

પણ આ બાબતમાં કેટલાક વિદ્વાનો અપવાદરૂપ હતા. હિંદુસ્તાનથી જે બૌદ્ધ વિદ્વાનો આવ્યા, તેમણે જોયું કે અહીં તો સાહિત્ય લોકોથી દૂર ચાલ્યું ગયું છે, લોકોનો સંપર્ક ખોઈ બેઠું છે, અને નિયમોના બંધનમાં રૂંધાઈને મરવા બેઠું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ બૌદ્ધોએ કહ્યું કે અમારો હેતુ સાહિત્યના નિયમો અને શૈલીઓને અનુસરવાનો નથી; પણ અમારે જે કહેવું છે તે લોકોને સમજાવવાનો છે. આમ આ લોકોએ નવલકથામાં વપરાતી સહેલી ભાષામાં પોતાનો ઉપદેશ મૂકવા માંડ્યો, એટલું જ નહિ તેમણે વાર્તાને જ ઉપદેશનું સાધન બનાવ્યું, કારણ લોકોને વાર્તા ગમતી હતી. 'ફા શુ ચિંગ' નામના પ્રખ્યાત બૌદ્ધ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે "દેવોની વાણી આપવી હોય તો તે ખૂબ સહેલી રીતે આપવી જોઇએ." ચીની નવલકથાકારનો આ જ જાણે મુદ્રાલેખ છે.

ચીની નવલકથાઓ લોકોને આનંદ આપવાને લખાતી હતી. આનંદ એટલે માત્ર રમૂજ નહિ પણ સમગ્ર મનને રોકી લે એવો રસ—ચિત્તને જીવનનાં ચિત્રો અને જીવનનાં રહસ્યથી પરિચિત કરવું તે. કલાના નિયમો દ્વારા નહિ પણ જુદાજુદા જમાનાના લોકો વિષે વાર્તા કહીને એટલે કે લોકો આગળ લોકોને જ રજૂ કરીને આત્માને ઉત્તેજિત કરવો તે.

પણ ચીની નવલકથા સામાન્ય લોકભાષામાં લખાઈ તેનું ખરું કારણ તો એ હતું કે તે લોકોને લખતાંવાંચતાં આવડતું નહોતું. આથી નવલકથા એવી ભાષામાં જ લખવી જોઈએ કે જે કોઇને મોઢે સાંભળીને પણ લોકો સમજી શકે. બસો માણસની વસ્તીવાળા ગામમાં ભાગ્યે એકાદબે જણને વાંચતાં આવડતું હોય—એટલે રજાના દિવસોમાં કે કામ પત્યા પછી સાંજે તેઓ ગામલોકોને વાર્તા વાંચી સંભળાવે. આમ ચીની નવલકથાની શરૂઆત થઇ. આવા ડાયરામાં વાર્તા વાંચનારનું ગળું સુકાતું હોય તો તેને ચા પાવા ઉપરાણું થતું, અને જો વધારે પૈસા ભેગા થતા તો પછી પેલો માણસ વાર્તા કહેવાનો જ ધંધો લઇ બેસતો. અને ત્યારે તેને રોજ રોજ કહેવા માટે વાર્તાઓ ખૂટતી. એટલે પછી તે પ્રાચીન ઇતિહાસ, દંતકથા, ચાલુ જીવન વગેરેમાંથી પ્રસંગો શોધી કાઢી કલ્પનાના રંગો પૂરી તેમાંથી વાર્તા ઉપજાવતો પણ શૈલી હમેશાં સરલ જ રાખતો. વર્ણનો પણ ટૂંકાં અને પ્રસંગને કે વ્યક્તિને તાદૃશ કરવા પૂરતાં જ વાપરતો. વાર્તામાં રોકાણ નાખે એવાં નહિ. વાર્તા તો ચાલતી જ રહેવી જોઈએ. કારણ લોકોને વાર્તા જોઈતી હતી.

પણ વાર્તા એટલે કેવળ અર્થહીન બનાવોની ધમાધમી નહિ. ચીનના લોકો એની પાર ચાલ્યા ગયા હતા. તેઓ તો નવલકથામાં સૌથી પહેલાં પાત્રાલેખન માગે છે, જેથી દરેક પાત્ર સ્વતંત્ર ઓળખી શકાય. 'શિ હુ ચ્વાન' ચીનની મોટામાં મોટી નવલકથા લેખાય છે. એને વિષે ઉત્સાહમાં લોકો કહે છે કે એનાં એકસો ને આઠ પાત્રોમાંથી કોઈ એક પણ બોલવા માંડે એટલે તે કોણ છે તે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આપોઆપ જ તેના શબ્દો ઉપરથી જ પરખાઈ જાય છે. આ પાત્રાલેખન લેખકના વર્ણનમાંથી નહિ પણ પાત્રનાં વચન અને કાર્યોમાંથી જાગતું જોઈએ. એ એ લોકોની બીજી માગણી છે.

એક બાજુ જેમ ચા-ઘરોમાં અને ડાયરાઓમાં નવલકથા ઊછરતી જતી હતી. તેમ રાજમહેલોમાં પણ એ જ અણુધાર્યા રીતે એ ઘડાતી જતી હતી. દરેક રાજાને નગરચર્યા જાણનાર માણસો હતા. તેઓ વેશપલટો કરી લોકોમાં ભળતા અને લોકોની વાત જાણી લાવતા, અને રાજાને કહેતા. પણ રાજખટપટ કરતાં વાર્તારસ • રાજાઓને પણ વધારે રુચિકર થઈ પડતો અને એ સમજી જઈને ચાર લોકો પણ લોકજીવનની પોતે સાંભળેલી અનેક વાતો રાજાને કહેતા અને લખી પણ રાખતા. વળી એ લોકો રાજાને જ વાત કહેતા એમ નહિ, રાજાની વાત પ્રજાને પણ કહેતા. રાજારાણીના સંતતિ ન થવાને કારણે ઝઘડા, રાજમહેલના કાવાદાવા વગેરે તે લોકોને કહેતા. આમ લોકોને રસ પડે એવા દરેક વિષયની દંતકથા અને પૌરાણિક કથા, પ્રેમ અને કાવાદાવા, લૂંટારા અને લડાઈઓ, ટૂંકમાં ઊંચા કે નીચા લોકોનાં જીવનનાં સર્વ પાસાંઓ વિષેની વાર્તાઓ રચાવા લાગી.

આ ચીની નવલકથા કંઈ થોડા મહાન લેખકોને હાથે ઘડાઈ નથી. ચીનમાં કોઈ ડિકન્સ કે થેકરે, મેરિડિથ કે હાર્ડી હતા જ નહિ. છતાં ત્યાં જગતની મહાનમાં મહાન નવલકથાઓ જોડે બેસે એવી નવલકથાઓ લખાઈ છે. તો એ લખી કોણે?

ચીનમાં નવલકથાકાર કરતાં નવલકથાનું જ મહત્ત્વ વધારે હતું. આથી એમની મોટામાં મોટી નવલકથા 'શિ હુ ચ્વાન' કોઈ એક માણસે લખી છે કે સૈકાઓ દરમિયાન ઘણે હાથે લખાઈ, ગોઠવાઈ, સંપાદિત થઈ આજનું રૂપ પામી છે, એ નક્કી થઈ શકતું નથી. દરેક લેખક પોતપોતાના જમાનાની વાતો લખતો અને પોતે અજ્ઞાત રહેતો. તેને વિવેચન, સમાલોચના કે સમાલોચકોના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની કંઈ પડી જ નહોતી. તે તો પોતાને સૂઝે અને ગમે તેમ લખ્યે જતો હતો. કોઈ વાર તેનાથી ખૂબ સારું લખાઈ જતું, તો કોઈ વાર વળી એટલું સારું ન પણ લખાતું. આમ પોતાની પાછળ પોતાની કૃતિ મૂકીને તે પાછો અલોપ થઈ જતો. અભણ લોકોની જીભે તેની નવલકથા જીવતી.

'શિ હુ ચ્વાન'ની પાછલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એ નવલકથાના ઘડતરમાં જેનો સારો સરખો હાથ હતો તે શિહ નાઈયાન કહે છે: "મારે જે કહેવું છે તે લોકો સહેલાઈથી સમજે એમ હું ઇચ્છું છું. વાચક ભલો હોય કે ભૂંડો, ભણેલો કે અભણ, કોઈ પણ આ ચોપડી વાંચી શકે છે. ચોપડી સારી રીતે લખાયેલી છે કે નહિ એની કોઈએ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. અરે, હું જ મરવા સરજાયેલો છું ને! મારા પછી આવનારા આ ચોપડી વિશે શું કહેશે તે હું શી રીતે જાણી શકું! બીજા જન્મમાં હું પોતે જ એને વિશે શું

ધારીશ તે જ હું કહી શકતો નથી ને ! ત્યારે હું વાંચી શકીશ કે કેમ તે પણ કોણ જાણે છે ! તો પછી મારે શું કામ ચિંતા કરવી જોઈએ !"

કેટલીક વાર કોઈ કોઈ વિદ્વાનોને પણ અજ્ઞાતનામા નવલકથાકારોની ઈર્ષ્યા આવતી અને તેઓ પણ વિદ્વત્તાનો અંચળો ઉતારી-સરલ અને સ્વાભાવિક શૈલીનો આશરો લઈને ઉપનામ ધારણ કરી નવલકથાઓ લખતા. નવલકથાકારની કોઈ ચોક્કસ શૈલી ન હોવી જ જોઈએ, પણ જેવું વસ્તુ તેવી શૈલીમાં તેણે લખવું જોઈએ, એમ ચીનાઓ માને છે. આથી જો કોઈના લખાણ ઉપરથી પારખી શકાય કે આ તો ફલાણાનું છે, તો તે તેની ઊણપ ગણાય, તે તેની શૈલીમાં જકડાઈ ગયો ગણાય. આથી ચીની નવલકથાકારો વસ્તુ પ્રમાણે શૈલી બદલતા જ રહે છે.

આપણે પશ્ચિમના ગજે માપીએ તો એ ચીની નવલકથાઓ આપણને સંપૂર્ણ ન લાગે. એ કથાઓમાં આદિથી અંત સુધી કોઈ એક યોજના (Plan) નથી હોતી, તેમ તેની ગૂંથણી પણ દૃઢબંધ (compact) નથી હોતી. ઘણી વાર તો તે અતિશય લાંબી હોય છે, તેમાં બનાવો પણ હદ ઉપરાંતના ભર્યા હોય છે, પાત્રોનો પણ પાર નથી હોતો, વસ્તુ પણ હકીકત અને કલ્પનાના ખીચડા જેવું, અને રીતિ પણ વાસ્તવવાદ અને રોમાન્ટિસિઝમના સંકર જેવી હોય છે. જૂનામાં જૂની ચીની નવલકથાઓમાં દંતકથાઓ—લોકકથાઓ (folklore) પુષ્કળ આવે છે, કારણ તે કાળમાં એ લોકો લોકકથાઓની રીતે જ. વિચારતા અને સ્વપ્નો સેવતા હતા. આજે જેણે આ જૂની નવલકથાઓ વાંચી ન હોય, તે ચીનાઓના મનને સમજી નહિ શકે. કારણ એ નવલકથાઓએ જ એમનાં મન ઘડેલાં છે.

હજારો વર્ષના જીવનથી તરવરતા અને વાર્તારૂપે વ્યક્ત થતા આ લોકમાનસમાંથી જ ચીની નવલકથા ઊગેલી અને વધેલી છે. અને એથી જ એ મહાન કથાઓનો કોઈ એક લેખક જાણવામાં નથી. એક વાત તરીકે શરૂ થઈ નવે નવે હાથે નવા નવા ઉમેરાઓ થતાં થતાં તેમાંથી એક મોટી નવલકથા બની જતી. એક દાખલો લઈએ. 'સફેદ સાપ' અથવા 'પી સ્ને ચ્વાન' ટાંગ રાજાઓના કાળમાં કોઈ અજ્ઞાત લેખકે લખી હતી. તે વખતે તો એક સફેદ સાપની જ એ અતિપ્રાકૃત વાત હતી. ત્યાર પછીના સૈકામાં એ સાપને બદલે દુષ્ટ સ્ત્રી એનું મુખ્ય પાત્ર બની ગઈ. પણ ત્રીજું સંસ્કરણ વળી વધારે માનવભાવભર્યું અને કોમળ છે. એ દુષ્ટ સ્ત્રી પણ પતિપરાયણ પત્ની બની જાય છે, પતિને મદદ કરે છે, અને પુત્રને જન્મ આપે છે. આમ વાર્તા નવાં પાત્રો ઉમેરે છે, એટલું જ નહિ, નવા ગુણો પણ ઉમેરે છે, અને અતિપ્રાકૃત વાર્તા મટીને માનવોની કથા બની જાય છે.

આમ ચીનના જૂના કાળનાં પુસ્તકોને નવલકથા નહિ પણ નવલકથાની સામગ્રીના ભંડાર કહેવા જોઈએ. જેમાંથી શક્તિશાળી લેખક નવાં નવાં રત્નો જગતને ધરી શકે. આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો તો લોપ પામ્યાં છે, પણ કેટલાંક ટકી રહ્યાં છે. મિંગ વંશના કાળમાં ઘણી વાતો એક યા બીજે રૂપે 'તાઈ પિંગ કવાન શી' નામના વિશાળ વાર્તાસંગ્રહમાં જળવાઈ રહી છે. એમાં વહેમોની વાત છે અને ધર્મની યે છે, દયાની યે છે, ભલાઈની યે છે, અને સારામાઠાં કર્મોના બદલાની યે છે, સ્વપ્નની અને ચમત્કારોની યે છે, અને રાક્ષસો અને દેવદેવીઓની યે છે, ધર્મગુરુઓની યે છે અને વાઘવરુની પણ છે, દેહા-

તરની યે છે અને મૃતસંજીવનની યે છે. પણ આ બધી વાર્તાઓ તે તે કાળનું પ્રતિબિંબ પાડે જ છે. જેમકે હાન વંશના સમયની વાર્તાઓ ખૂબ પૌરુષભરી, અને આખી પ્રજાના પ્રશ્નોને ચર્ચનારી હોય છે. અને કોઈ મહાન વ્યક્તિ કે વીરપુરુષની આસપાસ ગૂંથેલી હોય છે. એ સુવર્ણયુગમાં હાસ્યરસ પણ બળવાન, પાર્થિવ અને મસ્તીભર્યો હતો. પછી જેમ જેમ ક્ષીણતા અને સડો પેસતાં ગયાં, તેમ શૈલીમાં પણ નબળાઇ અને મિથ્યાડંબર વધતાં ગયાં અને વિષયો પણ ક્ષુલ્લક બનતા ગયા. ચીનાઓ કહે છે કે, "એ જમાનામાં લોકો ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ વિષે લખતા, કોઈ સ્ત્રી વિષે, કોઈ ઝરણા વિષે કે કોઈ પંખી વિષે."

ચીનના ઇતિહાસના રૂપેરી યુગ સમા ટંગકાળમાં રૂપેરી પ્રેમકથાઓ લખાઇ. એ જમાનો જ પ્રેમનો હતો. સૌંદર્યવતી યાંગ કુઇ ફી અને તેના એટલી જ સુંદર રાજાની માનીતી મી ફીની આસપાસ હજારો પ્રેમકથાઓ રચાઇ. આમાંની કેટલીક કથાઓ તો સમગ્રતા અને જટિલતાની બાબતમાં પશ્ચિમની નવલકથાના આદર્શને પણ સ્પર્શી જાય છે. તેમાં આપણે કાર્યનો ઉપાડ, વળાંક અને મુક્તિ બધું ય સ્પષ્ટ નહિ તો સૂચિત જોઈ શકીએ છીએ. ચીનાઓ કહે છે કે આપણે ટંગ કાળની વાર્તાઓ વાંચવી જોઇએ,' કારણ જો કે તેના વિષય ક્ષુદ્ર હોય છે તોપણ તે એવી હલમલાવી નાખે એવી શૈલીમાં લખેલી હોય છે કે આપણી આંખમાં આંસુ આવી જાય છે. આ પ્રેમકથાઓમાંની ઘણીખરી તો લગ્નબહારના પ્રેમની જ હોય છે. અને જો કોઇમાં લગ્ન આવે છે તો તેનો અંત હમેશાં દુઃખમય જ હોય છે. 'પી લી શૌ' અને 'શિયાઓ કુંગ ચી' નામની બે પ્રખ્યાત વાર્તાઓ તો ગણિકાઓની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા જ લખાયેલી છે.

આ વૃત્તિ દહાડે દિવસે એટલી પ્રબળ થતી ચાલી કે આખરે રાજકર્તાઓએ એવી વાતોને ક્રાંતિકારી અને ભ્રષ્ટકારક ગણીને બહિષ્કારી કાઢવા માંડી. કારણ એ વાતો ચીની સંસ્કૃતિના પાયા સમી કુટુંબવ્યવસ્થા ઉપર જ ઘા કરનારી હતી. વળી જુનવાણી આદર્શની વાર્તાઓની પણ ખોટ નહોતી. 'હુઇ ચેન ચી'માં એક જુવાન પંડિત યીંગ યીંગ નામની એક સુંદરીના પ્રેમમાં પડે છે અને પછી તેનો ત્યાગ કરતી વખતે કહે છેઃ "અસાધારણ સ્ત્રીઓ બધી જ ભયંકર હોય છે. તેઓ પોતાનો તેમ બીજાનો પણ નાશ કરે છે. રાજાઓને પણ તેમણે પાયમાલ કર્યા છે. હું કંઇ રાજા નથી, એટલે હું એનો ત્યાગ કરું એ જ બરાબર છે." યીંગ યીંગ પણ કહે છેઃ "તું મારો સ્વામી છે, તું મારો ત્યાગ કરે તો એ તારા અધિકારની વાત છે, હું તારો દોષ નથી કાઢતી." પણ પાંચસો વરસ પછી ચીનના લોકોએ આ વાતને ફેરવી નાખી; તેમાં ચાંગ અને યીંગ યીંગ બંને પતિપત્ની બને છે, અને પત્ની આખરે કહે છેઃ "આખી દુનિયાના પ્રેમીઓ સુખી લગ્નમાં જોડાય એવી આશાથી અમે પરણીએ છીએ." ચીનના લોકો એવા ધીરજવાળા છે કે એક વાતનો સુખી અંત જોવા માટે પાંચસો વરસ રાહ જોવી એ તેમને મન કંઇ જ નથી. ચીનની આ એક અતિ પ્રસિદ્ધ વાત છે અને તેણે જમાને જમાને નવાં નવાં રૂપો—ગીતિનાટ્ય, છંદોબદ્ધ વાર્તા ધારણ કર્યાં છે. ચીનનાં બાળકો પણ આ ચાંગ સેનને ઓળખે છે. [સંપૂર્ણ]

☆

सहकारी सिद्धान्तोथी
અને
અમદાવાદ શહેરના
નાગરિકોની
દેખરેખ નીચે ચાલતી

ધી
અમદાવાદ
પીપલ્સ
કો-ઓપરેટિવ
બેંક
લિ०

ટેલિફોન
નંબર
૩૨૪૪

આપ આપની બચત
ક્યાં રોકશો ?

શહેરના વેપાર ધંધા તથા નાના ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે, તેમજ ગરીબ વર્ગને દેવામાંથી છોડાવવા તથા મધ્યમ વર્ગોને ઘરવાળા કરવા શું કરવું જોઈએ?

આ બધું કરવા આપ આપની બચત આપની પોતાની જ બેંકમાં, સહકારી સિદ્ધાંતથી અને શહેરીઓની દેખરેખ નીચે ચાલતી આપની પોતાની બેંકમાં જ રોકો.

- આ બેંક અમદાવાદ શહેરના લોકોને જ તેમના વેપાર માટે તથા નાનાં ગૃહઉદ્યોગો ખીલવવા માટે નાણાં ધીરી મદદ કરે છે.
- આ બેંકમાં રૂા. ૫૦ થી ચાલુ 'ખાતું' ખોલી શકાય છે તેમજ રૂા. ૧૦૦ થી બાંધી મુદતની ડિપોઝીટ મૂકી શકાય છે.
- આ બેંકે પાંચ વર્ષના કેશ-સર્ટિફિકેટસ રૂા. ૧૦, રૂા. ૫૦, રૂા. ૧૦૦. અને રૂા. ૫૦૦ ના કટકામાં કાઢેલા છે, જે ઉપર વ્યાજ ૪ ચાર ટકાથી વધુ મળે છે.
- સેવીંગ્સ ખાતાંઓ ખોલવામાં આવે છે અને તેના ઉપર બે ટકા વ્યાજ આપવામાં આવે છે.

વ્યાજના દર તથા વધુ વીગત માટે રૂબરૂ મળો.

ભાસ્કર સેતલવડ
મેનેજર

પીપલ્સ બેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ : : અમદાવાદ

જૂનાં કપડાં

નટવરલાલ પ્ર. બૂચ

ગીતામાં દેહત્યાગને જૂનાં કપડાંના ત્યાગની સાથે સરખાવ્યો છે. પણ ખરી રીતે જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ દેહત્યાગ જેટલો સહેલો નથી—વધારે વસમો છે. દેહત્યાગ કરવાની ઘડીએ માણસને ભાન નથી હોતું કે પોતે હવે દેહત્યાગ કરે છે; જ્યારે જૂનાં કપડાં ત્યાગતી વેળા આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ. એવો સભાન ત્યાગ ક્લોરોફોર્મ વિના કરેલા ઓપરેશન જેવો અત્યંત દુઃખકર લાગે છે. કારણ એ છે કે જૂનાં કપડાં સાથે આપણું તાદાત્મ્ય સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું હોય છે, નવાં અને જૂનાં કપડાં વચ્ચે એ ફેર છે. નવાં કપડાં જાણે કે આપણાથી અળગાં, અતડાં રહેવા માગતાં હોય તેમ લાગે છે, નવાં કપડાં શરીર ઉપર હોય ત્યારે કપડાં પહેર્યાનું ભાન આપણને રહ્યા કરે છે, ને આપણી સ્વસ્થતા હરી લે છે. જૂનાં કપડાંમાં આપણે ખૂબ સ્વસ્થ રહી શકીએ છીએ અને સ્વાભાવિક રીતે વર્તી શકીએ છીએ. એ આપણાં અને આપણે તેમના થઈ ગયા હોઈએ છીએ. આ કારણથી જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ લાંબા સહવાસ પછીના સ્વજનના ત્યાગ જેટલો દુઃખદ નીવડે છે.

વળી આપણા વ્યક્તિત્વને જૂનાં કપડાં સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. જૂનાં વસ્ત્રો ત્યાગીએ ત્યારે આપણું તે વખતનું વ્યક્તિત્વ જાણે કે તેમાં સંઘરાઈ રહી જતું હોય તેમ લાગે છે. તેથી જ મહાન મુત્સદ્દીઓ નિવૃત્તિ લેતા ત્યારે પણ પોતાનાં જૂનાં કપડાં સાચવી રાખતા. અને તેમાં જાણે કે પોતાની મુત્સદ્દીગીરી સંઘરી રાખતા. જરૂર પડ્યે તેવા મુત્સદ્દીઓ પોતાની નિવૃત્તિ ત્યાગવા તૈયાર થઈ જતા અને તેની નિશાનીરૂપે સૌથી પહેલું કામ પોતાનાં જૂનાં કપડાં પહેરી લેવાનું કરી પછી જ પોતાનું જૂનું કામ કરતા. જૂનાં કપડાં વિના તેઓ આમ ન જ કરી શકે. જૂનાં કપડાંનું એ જાદુ છે. હું પોતે પણ મહામહેનતે ત્યાગેલ મારાં જૂનાં વસ્ત્રોમાંથી એકાદ જોડી ખાસ સાચવી રાખું છું અને ભૂતકાળમાં વિચરવું હોય ત્યારે તે પહેરી લઉં છું. બસ, તે જ ઘડીથી હું વર્તમાન ભૂલી ભૂતમાં ભમવા લાગું છું અને એ સંસ્મરણોથી રાચી રહું છું.

જૂનાં કપડાં, વૃદ્ધ માબાપની જેમ લગભગ નિરુપયોગી બને ત્યારે પણ પ્રિય તો ખૂબ લાગે છે. જાળી જેવું થઈ ગયેલું અને ઠેકઠેકાણે કાણાંવાળું જૂનું કપડું જાણે કે આપણા પિંડની ખખડાટ સાથે એકતા કરવા મથે છે. કેટલાક માણસોના સદ્ગુણો જેમ રહી રહીને વૃદ્ધાવસ્થામાં ખીલે છે, તેમ જૂનાં કપડાંની સફેદી [ખાસ કરીને ખાદીની] ફાટવા ટાણે ખીલી ઊઠે છે. તેની સાથે આમ આપણો પ્રેમ જામે છે.

અલબત્ત, કેટલાંક વધુ જૂનાં વસ્ત્રો, જૂના નોકરની જેમ ફાટી જાય છે અને સમાજમાં આપણને ઉઘાડા પાડે છે તે વખતે આપણી પ્રતિષ્ઠા ભારે ભયમાં આવી પડે છે. એક વખતે મુસાફરીમાં સાથે લીધેલું મારું જૂનું ધોતિયું એકાએક ગોઠણેથી ફાટ્યું હતું. શ્યામ-

મેઘની વચ્ચ ડોકાતા શ્વેત ચંદ્રની માફક શ્વેત વસ્ત્રની વચ્ચે મારા શ્યામ ગોઠવણને જોઈ મારે શરમાવું પડ્યું હતું. ઘણી વેળા તો જૂનાં વસ્ત્રોની નફ્ટાઈ [કે ફૂટાઈ?] એથી યે આગળ જાય છે. આપણાં જ જૂના વસ્ત્રોથી આમ ઉઘાડા પડીએ ત્યારે આપણને તેનું મોં શીવી લેવું પડે છે.

પણ જીવન એવી વિચિત્રતાઓથી—દુઃખદ વિચિત્રતાઓથી—ભરેલું હોય છે કે આપણો શુદ્ધ પ્રેમ આપણી પ્રતિષ્ઠાની સાથે મેળ ખાતો નથી. જૂના વસ્ત્રો પ્રતિષ્ઠાને ઘાતક ગણાય છે, એ પણ આવી એક દુઃખદ હકીકત છે. તોપણ આપણા પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠા બન્નેને નિભાવવા માટે આપણે જૂનાં વસ્ત્રને થીંગડાં મારીએ છીએ. પણ પ્રેમ અને પ્રતિષ્ઠાનું આ દ્વંદ્વયુદ્ધ લાંબું ચાલી શકતું નથી. આખર માણસ બિચારો નબળા મનનું પ્રાણી છે. તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ખોવા તૈયાર થતો નથી. અને પરિણામે એક દુઃખદ દિવસે પોતાના જૂના વસ્ત્ર તરફનો પ્રેમ જરા યે ઓછો થયો ન હોય તોપણ, દુખાતે દિલે તે તેનો ત્યાગ કરે છે. આપણે સૌ તેમ જ કરીએ છીએ, હું પણ તેમ જ કરું છું અને મારાં જૂનાં કપડાં જ ત્યાગતી વેળા મારા મનને મનાવવા કર્નલ લવલેસની પેલી લીટીઓ યાદ કરું છું.

'I could not love tho, Dear so much,
Loved I not honour more.'

☆

નેપચ્યુન

રાય અને રંકની
સરખી માનીતી કંપની

પ્રથમ દશકાની સફળતાનો ઈતિહાસ

પ્રથમ		૧૯૩૨
પ્રિમિયમની આવક	... રૂ.	૭,૦૦૦
વ્યાજની આવક	.. રૂ.	૧,૩૨૫
લાઈફ ફંડ ...	... રૂ.	૧૨,૨૯૮
કુલ અરકયામત	... રૂ.	૭૬,૦૦૦
ખર્ચનું પ્રમાણ	... રૂ.	૮૧ ટકા

અત્યારે		૧૯૪૨
પ્રિમિયમની આવક	... રૂ.	૬,૫૫,૦૦૦
વ્યાજની આવક	... રૂ.	૯૪,૭૬૫
લાઈફ ફંડ	... રૂ.	૧૬,૮૧,૩૯૭
કુલ અરકયામત	... રૂ.	૨૨,૩૨,૦૦૦
ખર્ચનું પ્રમાણ	... રૂ.	૨૮ ટકા

વાર્ષિક રિપોર્ટ અને એજન્સીની
માહિતી માટે લખો :—

નેપચ્યુન એસ્યુરન્સ કંપની લિ. : હેડ ઓફિસ : નેપચ્યુન બિલ્ડીંગ, કોટ, મુંબઈ
ગુજરાત—કાઠિયાવાડ બ્રાન્ચ ઓફિસ : પાંચકુવા, અમદાવાદ.

મેલેરિયા માટે :—

ડૉક્ટર, વૈદ્ય અને જનતાને અત્યંત ઉપયોગી

ક્વિનાઈનને બદલે સુપર્ણા

સુપર્ણા સાત્વિક વનસ્પતિમાંથી બનાવવામાં આવી છે, કે જે ટાઢિયા તાવ પર અકસીર છે. આ ટીકડીઓ તાવ હોય કે ન હોય તો યે દિવસમાં ચાર વખત લેવાની હોય છે. ટીકડીઓ લીધા બાદ કદાચ ફરી તાવ આવે તો યે તેનું જોર ઓછું જ રહે છે, પરંતુ બીજી વખતે તો તાવ આવતો જ અટકે છે, ટીકડીઓ કડવી હોવાથી પાચન સુધરવું, ભૂખ લાગવી, દસ્ત સાફ આવવો વગેરે સુધારો પણ થાય છે.

ખાંસી માટે કાસ્ફો

કાસ્ફોની સ્વાદિષ્ટ ટીકડીઓ દર બેત્રણ કલાકે મોઢામાં રાખવાથી ખાંસીનું મૂળ કારણ દૂર થઈ ખાંસી સદંતર નાબુદ થાય છે.

દવાઓ શુદ્ધ અને તાજી વનસ્પતિમાંથી બનેલી હોઇ સસ્તી અને શરીરને ફાયદાકારક હોય છે. વિગતપત્રો મંગાવો:—

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ૦, અહમદનગર

☆ ગુજરાત અને ઉત્તર ચાણ્યા જિલ્લાના સોલ એજંટઃ ☆

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભાસ્કર લેન, ભુલેશ્વર, હરગોવિંદ દેસાઇની વાડી : મુંબઇ નં. ૨.

એજંટો—શ્રી. ચંદુલાલ પ્રેમચંદ, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.
મેસર્સ પી. શિવદત્તની કં૦, કોઠી રોડ, વડોદરા.
શ્રી. મોહનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, ધંધુકા.
શ્રી. હિંદી વસ્તુ ભંડાર, કણપીઠ, સુરત.

લીલાં શાક કેમ રાંધવાં ?

[ઇંગ્લંડની મેડિકલ રિસર્ચ કાઉન્સિલની એક્સેસરી ફૂડ ફેક્ટર્સ કમિટીએ લીલાં શાક રાંધતાં તેમાંનાં વિટામિન અને ક્ષારો શી રીતે જાળવવાં એ ઉપર એક નોંધ તૈયાર કરી છે, તે ઉપયોગી જણાવાથી નીચે ઉતારી છે.]

વિટામિનોની જાળવણી

અત્યારે લીલાં શાક રાંધવામાં પ્રચલિત ઘણીખરી રીતોથી વિટામિનો નકામાં જાય છે અથવા તો નાશ પામે છે. આ લડાઈના સમયે ખોરાકમાંથી બને એટલાં વધુમાં વધુ પોષક તત્ત્વો મેળવવાની જરૂર છે, એટલે ખોરાક પકાવવામાં એવી રીતો વાપરવી જોઈએ કે જેથી વધારેમાં વધારે પોષક તત્ત્વો સચવાઈ રહે.

લીલાં શાક રાંધતાં તેના વિટામિનો ઉપર કેવી અસર થાય છે, એ બાબત અમને જે જ્ઞાન છે તે ઉપરથી આ સામાન્ય નિયમો તારવ્યા છે. આ સિદ્ધાંતો ઉપરથી કેટલાક સામાન્ય નિયમો આપ્યા છે, અને લીલાં શાકો રાંધવાની રીતો પણ બતાવવામાં આવી છે.

ચરબીમાં ઓગળી જતું વિટામિન ' એ ' ને કશી હાનિ થવાનો સંભવ નથી. પાણીમાં ઓગળનાર વિટામિન ' બી ' અને ' સી ' જ મોટે ભાગે રાંધવાની ક્રિયા દરમિયાન વેડફાઈ જવાનો વધારે ભય છે. આનાં કારણ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) આ વિટામિનો પાણીમાં ઓગળી જાય છે, તેથી પલાળવાના કે રાંધવાના પાણીમાં ઓગળી જાય છે. વળી શાકના રસામાં પણ તે ચાલ્યાં જાય છે.

(૨) કાચાં શાકોમાં Enzymes હોય છે. તે વિટામિનોનો નાશ કરે છે—ખાસ કરીને કાચું શાક રગદાયું હોય કે કાપીને રાખી મૂક્યું હોય ત્યારે રાંધવાની ક્રિયા દરમિયાન ગરમી એટલી હદે પહોંચે કે જ્યારે આ પદાર્થો પોતે જ નાશ પામે, તે પહેલાં તેઓ પોતાનું વિનાશ કાર્ય વધારેમાં વધારે જોરથી ચલાવે છે. આ હદ ઊકળબિંદુથી થોડા જ અંશ ઓછી હોય છે.

(૩) પાણીમાં ઓગળી જનારાં વિટામિનો ગરમીથી આપોઆપ જ નાશ પામે છે. એનું પ્રમાણ ગરમી કેટલી અને કેટલો સમય અપાય છે એના ઉપર આધાર રાખે છે.

(૪) રાંધ્યા પછી રાખી મૂકેલાં શાકમાંનાં પાણીમાં ઓગળનારાં વિટામિનો નાશ પામે છે.

(૫) રાંધવા પહેલાં મીઠું કે ખાંડ નાખવાથી ૩ અને ૪ કારણોથી થતો નાશ ઓછો થાય છે.

(૬) ખટાશ (acid) હોય તો વિટામિન ' એ ' અને ' બી ' જળવાઈ રહે છે. આથી ઘણી વાર સરકો નાખવામાં આવે છે. આલ્કલી (કાર્બોનેટ કે બાઈકાર્બોનેટ ઑફ સોડા) ઉમેરવાથી વિટામિનો વહેલાં નાશ પામે છે.

લીલાં શાકો રાંધવા સંબંધે વ્યવહારુ સૂચનાઓ

(૧) જેમ બને તેમ તાજાં શાક લેવાં.

(૨) કરમાઈ ન જાય (wilting) માટે ઠંડી અને ભેજવાળી જગામાં રાખવાં.

(૩) લાવવા લઈ જવામાં ઈજા ન પહોંચે—કચડાઈ ન જાય, છોલાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી.

(૪) જો શાક પલાળવું હોય તો પાણીમાં મીઠું નાખવું (એક શેરમાં બે ચમચી).

(૫) જો શાકને કચુંબર માટે ઝીણું છીણવાનું હોય અથવા નાના કટકા કરવાના હોય તો પીરસવા પહેલાં જ કરવા.

(૬) રાંધવામાં ઓછામાં ઓછું પાણી વાપરવું.

(૭) શાક ઓરવા પહેલાં આંધણ આવવા દેવું.

(૮) શાક ઓરવા પહેલાં મીઠું નાખવું.

(૯) પાણીનું આંધણ ચાલ્યું જાય એટલા માટે શાક ધીમે ધીમે અથવા રકતે રકતે ઓરવું.

(૧૦) શાકને નરમ બન્યા પછી જરા પણ વધારે ચોડવવાં નહિ.

(૧૧) રાંધવાની ગોઠવણ એવી કરવી કે શાક રંધાઈ રહે કે તરત પીરસી દેવાય.

(૧૨) રંધાઈ રહ્યા પછી પાણી રહ્યું હોય તો તે કાઢી લેવું અને સૂપ વગેરે બનાવવામાં વાપરી નાખવું; અથવા જો એક પછી એક ઘાણ રંધાતા હોય તો તેનું તે પાણી વાપર્યા કરવું.

વિટામિન ' સી ' ઓછામાં ઓછું નાશ પામે તેવી રીતો

(૧) મોઢાવાળાં આંધણ આવેલાં થોડાં પાણીમાં ઓછામાં ઓછા વખત બાફવું. વધેલું પાણી બીજું શાક રાંધવામાં અથવા સૂપ વગેરે કરવામાં વાપરી લેવું.

(૨) શાકની ૨ થી ૩ ઈંચ લાંબી અને ½ ઇંચ પહોળી કાતરી નાખવી, અને મીઠું નાખેલાં થોડાં તેલમાં અરધીથી એક મિનિટ સુધી ઝટપટ ચેડવી નાખવું. (સાધારણ કદની કોબી માટે બે ચમચી તેલ અને અરધી ચમચી મીઠું બસ થાય.) પછી થોડું આંધણ આવેલું પાણી ઉમેરવું (અરધાથી એક પ્યાલા જેટલું), અને ઢાંકીને દસેક મિનિટ ચડવા દેવું. જરા પણ વરાળ ચાલી ન જાય એમ ઢાંકવું. શાક જ્યારે રંધાઈ રહે ત્યારે બહુ જ થોડું પાણી રહેવું જોઈએ. આ રીતે ચીન જાપાન અને હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર વપરાય છે.

શાકને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધનો દ્વારા વરાળ આપવાથી પણ ઉપલી રીતના જેવું સંતોષકારક પરિણામ આવતું નથી.

ઉપરની સાવચેતીઓ બરાબર લેવામાં આવે તો શાકમાં રહેલા ક્ષારો પણ બરાબર જળવાઈ રહેશે.

બ્રિટિશ મેડિકલ જર્નલ; ૫ જુલાઈ, ૧૯૪૧.

☆

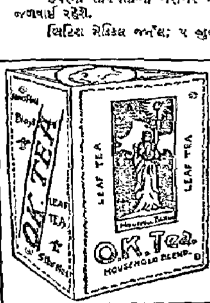

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી
ઓ. કે. ની
ચા વાપરો.
એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ
સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

प्रस्थान

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૩૭ પોષ-મહા : ૨૦૦૭ અંક ૩-૪

'ઉત્તરરામચરિત' વિષે થોડુંક

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

આપણા વિદ્વચ્છિરોમણિ સ્વ. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરને એક પત્રના તન્ત્રીએ એક વાર પૂછ્યું, "આપનું સહુથી પ્રિય એક પુસ્તક કયું?" ડૉ. ભાંડારકરે તુરત જ ઉત્તર આપ્યો, "ઉત્તરરામચરિત". 'ઉત્તરરામચરિત' વિષે ભારતવર્ષના પંડિતહૃદયની પરંપરાગત ઊતરેલી માન્યતા 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' એ એમ સૂચવે છે કે કરુણરસના આલેખનમાં ભવભૂતિનો જોટો જડે તેમ નથી. મહાકવિ કાલિદાસનું 'શાકુન્તલ' નાટક જે જગતનું "એક પરમ અદ્‌ભુત" છે તેના કરતાં પણ કારુણ્યના નિરૂપણમાં 'ઉત્તરરામચરિત' મૂર્ધસ્થાને છે એમ એ ઉક્તિનું તાત્પર્ય છે.

મૅકોલેએ શેક્સપિયરના "ઑથેલો"ને મનુષ્યની હૃદયદ્રાવક કૃતિઓમાં સર્વોત્તમ કહેલ છે. વર્ડ્ઝવર્થે ઑથેલો, સૉક્રેટિસના મૃત્યુની પ્લેટોએ લીધેલી નોંધ અને સર આઈઝેક વૉલ્ટનનું જ્યૉર્જ હર્બર્ટનું જીવનચરિત એ ત્રણેને જગતની સહુથી વિશેષ કરુણજનક કૃતિઓ ગણાવી છે. પરંતુ સહૃદય વાચકને 'સીતાવનવાસ'નો પ્રસંગ જગતના સર્વ કરુણ પ્રસંગોમાં અગ્રસ્થાને જણાય તો તેમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય નથી. રામવનવાસનું દુઃખ પણ સીતાવનવાસ પાસે ફીકું લાગે છે. મેં એક સ્થળે કહ્યું છે તેની પુનરુક્તિ કરું તો "રામ અને સીતાનાં પ્રેમ અને વિયોગનાં ગીતો ગાનાર આદિકવિએ પરમાત્મા અને જીવાત્માના વિરહની વ્યથાનાં ગીતો ગાયાં છે અને તેથી જ ભવભૂતિ જાનકીને "करुणस्य मूर्तिः અથવા शरीरिणी विरहव्यथा, કહીને એ મૌલિક વિયોગનું સ્વરૂપનિરૂપણ કરે છે. આ સનાતન કારુણ્ય અનુભવતા પ્રત્યેક આત્માને 'ઉત્તરરામચરિત'માં વિશેષ રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે." પરંતુ આજે એ જ પ્રશ્ન જરા જુદી દૃષ્ટિએ જોઈશું. રામનો કરુણરસ ભવ્ય છે; કોમળ નથી. હૃદયગત કરતાં એ નૈતિક વિશેષ છે. એટલે એક રીતે સમજાય તો એ સીતાના કોમળતાભર્યા કરુણરસથી પણ વિશેષ કરુણ બને છે. સીતાને હૃદયથી ઊંડું દુઃખ વારંવાર અનુભવવું પડે છે; રામને બુદ્ધિ અને કલ્પનાના પ્રદેશમાં સતત વેદના સહ્યા કરે છે. તેથી જ રામ કહે છે, "दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम्"—

અર્થાત્ દુઃખના નિરંતર સંવેદન અર્થે જ રામમાં ચૈતન્ય મૂકાએલું છે. ભવભૂતિ નાટકમાં આગળ જણાવે છે તેમ રામનો કરુણરસ અનન્યસાધારણ છે. એનું સઘન દુઃખ અન્તરમાં ઊંડું વ્યાપેલું છે. તેથી જ એ કહે છે

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥

રામના આ ભવ્ય કરુણરસમાં એક મહાન સત્ય એ મળી આવે છે કે આ સંસારમાં દુઃખમાં પણ પરમાત્માએ સુખનું તત્ત્વ મૂક્યું છે. શેલી કહે છે તેમ, "Our sweetest songs are those that tell of saddest thought" અર્થાત્ જે મધુરતા દુઃખમાં દેખાય છે તે સુખમાં જોવામાં આવતી નથી. રામચન્દ્રજીને આપણે 'ब्रह्म'નો અથવા પરમાત્માનો—અવતાર માનીએ છીએ એનો અર્થ એ જ કે વિશ્વની વિશાળતા પોતાના જીવનમાં એમણે એટલી બધી ભરી હતી કે સીતાના આત્યન્તિક વિયોગદુઃખમાં પણ જીવનથી ન કંટાળતા જીવનનાં વિવિધ કર્તવ્યો પૂર્ણ ઉત્સાહથી એ કરે છે. કોઈવાર પંચવટી જેવા પ્રદેશમાં એકાન્તમાં રડી જવાય છે તો 'प्रसीदन्तु रुदताम्' એમ કહી લોકોની એ ક્ષમા માગે છે. જેના જીવનમાં દુઃખનો મહાસાગર ઉલટ્યો છે તેને 'સીતાવનવાસ'ના દુઃખ પાસે 'રામવનવાસ' તો સુખથી ભરેલો ભાસે છે અને પંચવટીના સીતાના સહવાસનાં સ્મરણો બહુ સુખદ લાગે છે. મનુષ્યના અન્તરના ઊંડા ભાવો જાણનાર અંગ્રેજ કવિ ટેનિસન યોગ્ય જ કહે છે, " A sorrow's crown of sorrow is remembering happier things of sorrow."

* * *

પ્રસ્તાવના પૂરી થયા પછી તુરત જ કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનના ઉદ્ઘોષથી 'ઉત્તરરામચરિત'નો આરંભ થાય છે:—

किं त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।
संकटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥

સામાજિક કર્તવ્ય અને સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્યનો સમન્વય કરવો કેવો દુષ્કર છે એ શરૂઆતમાં જ ભવભૂતિ દર્શાવે છે. ચારે આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સહુથી ચઢિયાતો છે—'चतुर्णामाश्रमाणां च गृहस्थस्तु विशिष्यते'—એ વાત સાચી પરંતુ એની ઉત્તમતા એનાં અનેક કર્તવ્યોને લીધે જ છે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. 'ખાંડાની ધાર' ઉપર ચાલવું અને ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો બજાવવી, એ બન્ને સમાન છે. નાટકનું પ્રથમ દૃશ્ય રાજમહેલમાં સીતાજીના આવાસમાં રામચન્દ્ર ધર્માસન ઉપરથી ઊઠી જનક રાજાના જવાથી શોકગ્રસ્ત બનેલી પ્રિયતમાને આશ્વાસન આપવા પધારે છે. પ્રિયજનોના વિયોગો એ સંસારીજનોનું કાળજું કાપી નાંખે એવા પ્રસંગો છે અને તેથી તો જ્ઞાનીઓ સંસાર છોડી વનવાસ સેવે છે એમ રામચન્દ્ર સીતાજીને કહે છે એટલામાં તો 'અષ્ટાવક્ર પધાર્યા છે' એમ સેવક આવીને નિવેદન કરે છે. રામે પોતાનો સર્વ સમય સીતાને સમર્પણ કર્યો છે તે વારે અષ્ટાવક્ર આવ્યા છે એટલે શું કરવું એ મનમાં સ્હેજ એ વિચાર કરે છે ત્યાં તો સીતા સત્વર બોલી ઊઠે છે, "आर्य, ततः किं विलम्ब्यते'—આર્ય, ત્યારે વિલંબ કેમ કરો છો ?

સીતાનું આત્મવિલોપન અને પતિના કર્તવ્યપાલનમાં પત્નીનો પરમ સમભાવ કેવા સાચા અને ઊંડા ભાવથી પ્રકટ થાય છે ! તત્કાલ રામ કહે છે, "त्वरितं प्रवेशय"—તુરત જ પ્રવેશ કરાવો.

અષ્ટાવક્ર કુલગુરુ વસિષ્ઠે સીતાને આપેલો સંદેશ સંભળાવે છેઃ

> विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत
> राजा प्रजापति समो जनकः पिता ते।
> तेषां कुले त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
> येषां कुले च सविता च गुरुर्वयं च ॥

'રઘુવંશ'માં મુનિ વાલ્મીકિએ પણ સીતાને પોતાની કુટિરમાં સ્વાગત કરતાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો વસિષ્ઠના સંદેશને મળતા જ છેઃ

> तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे
> सतां भवच्छेदकरः पिता ते।
> धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां
> किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥

ભાવાર્થ કે- સત્પુરુષોના જન્મજન્માન્તરના ફેરા ટાળવા સમર્થ છે એવા ઉત્તમતાની જનકરાજાની તું પુત્રી છે, અને જગતને પ્રકાશ અને શક્તિ આપનાર સૂર્યદેવ જે કુલના આદિ પૂર્વજ છે અને મારા જેવો જેનો ધર્મગુરુ (spiritual guide) છે તે કુલની તું કુલવધૂ છે. વળી બીજી શી આશિષ આપીએ. કેવળ વીર પુત્રની માતા થજે."

આ જગતમાં જે પાપનો–દુષ્ટતાનો–વિનાશ કરી સાધુતાનો વિકાસ કરે તે જ વીર. લગ્નનો પરમ હેતુ અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ વીર સંતાનનો જન્મ છે. વસિષ્ઠ મુનિનો અનુગ્રહ સ્વીકારતા રામ કહે છેઃ

> लौकिकानां हि साधूनां अर्थं वागनुवर्तते।
> ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते ॥

અર્થાત્ લૌકિક સાધુઓની વાણી અર્થની પાછળ જાય છે, પરંતુ આદ્ય ઋષિઓની વાણીને અર્થ અનુસરે છે. આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ ભવભૂતિની કલા પરત્વે એમાં ઊંડો ધ્વનિ પણ સંભળાય છે. ભવભૂતિ કલાની ભાષામાં વિચાર પ્રકટ કરે છે. શબ્દ અને અર્થ પ્રત્યેકનું તેમજ ઉભયના પરસ્પર સંશ્લેષદ્વારા—કોઈ અપૂર્વ સધાયુદ્ધારા— એ સૌન્દર્ય—કલા—પ્રકટ કરે છે એ પણ આ શ્લોકનો લક્ષ્યાર્થ છે.

રામચન્દ્રજીને વસિષ્ઠ કુલગુરુએ નીચે પ્રમાણે સંદેશ કહેવરાવ્યો છેઃ

> जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धाः त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम्।
> युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यात् तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ॥

આ શ્લોક તે સમયના રાજધર્મની ભાવના ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખે છે. એક મનુષ્યની હકુમત જ્યાં હોય ત્યાં એના ઉપર અપાર અંકુશ મૂકવામાં આવતો. રાજધર્મ એ અગ્નિની ધગધગતી જ્વાળા સમાન હતો કારણકે રાજાના વર્તન ઉપર પ્રજાના સુખનો

રામ 'સુખ'ને ત્રીજું ગણાવે છે. હવે સુખનો આધાર ઉપર જણાવેલા સ્નેહ અને દયા ઉપર 'અવલંબે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને સુખનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે. પરંતુ સુખ એ અંગત બાબત છે. એમાં પરોવાઈ રહેવાનું મનુષ્યને મન થાય છે પરંતુ તેથી કર્તવ્યપાલનમાં ભંગ પડે છે. એટલે રામ સુખને ત્યજવા તત્પર બને છે. પરંતુ એ તો પોતાનું સર્વસ્વ —જાનકીને પણ—જે प्राणेभ्योऽपि प्रियाऽभवत्' પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે, અને જેની સાથે જીવનનું—આત્માનું—પરમ 'અદ્વૈત' છે અને તે એટલે સુધી કે વાલ્મીકિને અનુસરીને ભવભૂતિ કહે છે તેમ 'हृदये त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम्'—અને વચ્ચે બે નહિ પણ એક જ હૃદય છે—તેને પણ પ્રસંગ આવ્યે એ ત્યજવા પોતે તત્પર છે, અને તેમ કરતાં પોતાને દુઃખ નહિ થાય એમ જણાવે છે. સીતાનો ત્યાગ એટલે રામના જીવનના પ્રયોજનનો અંત—અદ્ય પર્યવસિતं जीवितप्रयोजनं रामस्य'—એ આ સ્થળે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. વળી સીતા નહિ પણ 'जानकी' એમ કહેવામાં કેટલું ઔચિત્ય છે એ પણ વિચારવા જેવું છે. સીતા જનક જેવા મહાત્માની રાજર્ષિની પુત્રી છે અને જેની સાથે ભાવનાનું સગપણ છે અને જેની પાસેથી અખિલ ભારતવર્ષને એક મહાસંસ્કૃતિમાં ગૂંથવાનો આદર્શ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા જીવનગુરુ જનકની એ પુત્રી છે એ પણ અહીં કવિનું તાત્પર્ય છે.

સીતાજી પણ રામચન્દ્રની ઉત્કટ રાજભાવનાના ઉદ્ગાર પછી તુરત જ બોલી ઊઠે છે: अत एव आर्य राघवधुरंधरः'—તેથી જ આર્ય રાઘવોમાં ધુરંધર છે. આમ કહીને પ્રજાનુરંજનની રામની ભાવનાને સીતા સર્વભાવથી સત્કારે છે. આમ એક તરફ લોકોનું આરાધન અને બીજી તરફ સીતા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ અને આદર—એ બે વિરોધો વચ્ચે રામચન્દ્ર ઊભા છે. કર્તવ્ય અને પ્રેમનો આવો ઉગ્ર વિરોધ ભાગ્યે જ કોઈ પણ ગ્રન્થમાં જોવામાં આવે છે.

રામનો સીતા પ્રત્યે કેવો પરમ પ્રેમ અને કેટલો પૂજ્યભાવ હતો એ 'ચિત્રદર્શન'માં જ્યારે "ક્યાં સુધી ચિત્ર આવ્યું" એ રામનો ઉત્તરમાં લક્ષ્મણ કહે છે કે સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ સુધી—એના ઉત્તરમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. રામ એકાએક બોલી ઊઠે છે: "સીતામાંથી પવિત્રતા પોતે જન્મી છે; સીતાને પવિત્ર કરનાર બીજું કોણ છે?" ત્યારે આવી પ્રિય ભાર્યા જે મહાન સતી છે અને જેના આદર્શને લક્ષમાં રાખીને પાર્વતી, શકુન્તલા, વસન્તસેના આદિ પાત્રો મહાકવિઓએ સર્જ્યાં છે અને અદ્યાપિ પર્યંત જેની ભાવના અનંત કોટિ માનવ સમુદાયને પવિત્ર કરી રહી છે અને જે વિશ્વાસથી રામના ઉરઃસ્થલ ઉપર ઊંઘે છે અને સ્વપ્નમાં પણ 'આર્યપુત્ર ક્યાં છો!' એમ ઝંખે છે તેને અજ્ઞાની લોકોની નિન્દાથી ત્યજવી એ યોગ્ય છે? વળી રામ અને સીતા બન્ને વચ્ચે રહેલી ઊંડી પ્રીતિનું શું? એ 'આપન્નસત્ત્વા'—સગર્ભા—છે એ પણ ધ્યાનમાં નહિ લેવાનું? રઘુકુલના ભાવી બીજનું શું? એમાંથી તો દુષ્ટોનું વિદારણ અને લોકોનું કલ્યાણ થવાનું નિર્માણ થયું છે તેનું શું? આ બધા પ્રશ્નોનું શું? પરંતુ રામ એ સામાન્ય રાજા નથી. એ ખાનગી અને જાહેર વર્તન વચ્ચે તફાવત કરતા નથી. એના રાજ્યનો સિદ્ધાન્ત (Principle of Government) નીચે પ્રમાણે છે:

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।
यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥

"ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રજાને રાખવી ખુશી" એવો રાજધર્મનો એમનો અતિ ઉન્નત ખ્યાલ હતો. અંતિમ નિર્ણય કરવામાં સીતાના પ્રેમને વચ્ચે લાવવો એ સ્વાર્થ ગણાય. તેથી જ્યારે દુર્મુખ કહે છે "कथं दुर्जनवचनात् इदमनार्यमध्यवसितं देवेन" દુર્જનના વચનથી આ અનાર્ય કર્મ કરવાને આપ કેમ તૈયાર થયા છો! તે વખતે રામ તુરત જ કહે છે: "ચૂપ, લોકો દુર્જન કેમ હોય?" આમ આખો પ્રશ્ન લોકોના દૃષ્ટિબિન્દુથી રામ જુવે છે. લોકોનો દોષ એ કાઢતા નથી પરંતુ કહે છે કે:

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां
जातं च दैवाद् वचनीय बीजम्।
यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धि-काले
प्रत्येतु कस्तद् अतिदूरवृत्तम्॥

ભાવાર્થ કે ઈક્ષ્વાકુનો વંશ પ્રજાને ઈષ્ટ છે; દૈવને લીધે નિન્દાનું બીજ ઉત્પન્ન થયું છે; સીતાની વિશુદ્ધિ વખતે જે અદ્ભુત કર્મ થયું તે દૂર દૂર અતિદૂર—લંકામાં—બન્યું; તેનો અયોધ્યાના જનોને વિશ્વાસ શી રીતે પડે?" આમ રામ પોતાના દુઃખમાં દૈવની—અદૃષ્ટની—લીલા જુવે છે. જો કોઈને રામ ઠપકો આપતા હોય તો એ પોતાની જાતને જ આપે છે:

"मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती
स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ् मामधन्यम्।"

છેવટે, કોઈ પણ ભોગે લોકોનું આરાધન કરવું જોઈએ એ નિશ્ચય રામને થાય છે. સીતાત્યાગ સિવાય બીજો કોઈ પણ ઉપાય એમને સૂઝતો નથી. પોતાના એ કાર્યને 'शौनिको गृहशकुन्तिकां-' કસાઈ પાળી પોષી કપોતી ઉપર નિર્દય દે છરી' એ રીતે એ વર્ણવે છે.

આમ દયાના પ્રશ્નને પણ એ બાજુએ મૂકે છે. સીતાને ઘરમાં રાખું તો હું પોતે પાપને ઉત્તેજન આપું છું એમ લોકો માનશે તેથી દયા છોડી સુકુમાર સીતાને એની નાજુક અવસ્થામાં પણ ત્યજવી એ એક જ માર્ગ રામ સ્વીકારે છે. એ પોતાના સુખનો ત્યાગ કરે છે અને મહાસાગર જેવા 'અચલપ્રતિષ્ઠ' રહે છે. અપાર આત્મનિન્દા કરીને પણ રામ આખરે લોકમતને "સત્ય કરતાં અધિક" ગણે છે. આથી પોતે "મર્યાદા પુરુષોત્તમ" બને છે; તથાપિ એ સુકોમળ પ્રેમની આહુતિ આપીને ઉગ્ર રાજધર્મ પાળે છે. બીજું સર્વ ગૌણ કરીને રામ આદર્શ રાજા જ રહે છે.*

卐

* તા. ૨૯ઃ ૧૧ઃ ૪૩ ના રોજ એમ. એસ. ટી. આર્ટ્સ કોલેજ તરફથી ઉજવાયેલી 'ભવભૂતિ જયન્તી'માં આપેલું એક ટૂંકું વ્યાખ્યાન.

સ્વભાવ

ગોવિંદભાઈ રા૦ અમીન

રવિવારનો દિવસ હતો એટલે નોકરી ઉપર જવાનું હતું નહિ. રામપ્રસાદ શાસ્ત્રી પાડોશીને આશ્વાસન આપતા બેઠા હતા.

"શાક નથી, પછી જમતી વખતે બૂમો પાડશો!" અંદરથી શાસ્ત્રિયાણીનો અવાજ આવ્યો.

"હા, લઈ આવું" કહી શાસ્ત્રીએ પાડોશી સાથેની વાત ચાલુ રાખી, "ભાઈ, જીવન એવું છે: સંસારમાં કોઈ સુખી નથી."

"હા, પણ મારા જેટલું કોઇ દુઃખી નથીઃ આટલી નાની ઉમ્મરમાં આટલાં છોકરાં અને તે આવાં તોફાની!"

"તોફાની છોકરાં હોંશિયાર નીકળે."

"હોંશિયાર શું, બાપનું નામ બોળે નહિ તો સારું. એ વાત જવા દો. બૈરીની બાબત જુઓ. તે આટલી મિજાજી શાથી!"

"છોકરાંથી કંટાળે એટલે ચીડાય. મિજાજ જેવું એમનામાં ક્યાં છે! બાપને ઘેર સુખ જોએલું એટલે જરા લાગે. બાકી બીજું કંઈ નથી."

"મારા પગારનો વિચાર કરો. ભણતર અને આવડ ગણતાં શું મને આટલો પગાર મળવો જોઈએ! અને નોકરી કેટલી જૂની થઈ! મારી સાથે ભણતા સાહેબો થઈ ગયા અને મારી સાથે રખડતા ઓછી અક્કલવાળા શેઠિયાઓ બની ગયા! મને નથી લાગતું કે જીવનમાં હું કદી આગળ આવી શકું. કમભાગ્ય નહિ તો આને બીજું શું કહેવાય?"

"પૂર્વજન્મનું કંઇ હશે. આ જન્મમાં દુઃખી થઈ આવતા જન્મમાં ભોગવવાનું થશે. બહુ વિચાર કરીએ તે ખોટું. જીવનમાં આવું બન્યા કરે છે સમજી જીવન ચલાવવાનું."

"એવું સમજાતું હોય તો સુખી થઈ જઈએ ને!"

"સત્સંગ, અભ્યાસ, અનુભવ—"

"અરે, પછી વાતો કરજો ને!" શાસ્ત્રિયાણીનો ફરી અવાજ આવ્યો. "બપોર થશે પછી શાક ક્યારે કરીશ?"

"આ ઊઠ્યો!"

"આ નહિ, હમણાં જ ઊઠો!" શાસ્ત્રિયાણીની વાક્ધારા ચાલુ રહી. "તમને વાતો કરવાની એવી ટેવ પડી છે કે કદી તે છૂટે નહિ! રાત પડી ગઈ હોય, રસોઈ ઠંડી થઈ જતી હોય કે કંઈ લાવવાનું હોય, તમારી વાતો પહેલી. હું તમને કપડાં લાવી આપીશ ત્યારે જ તમે ઊઠવાના!"

"ઊઠ્યો બાપ!–તું કદી ઘડી શાંતિથી વાતો કરવા દેવાની નહિ!" શાસ્ત્રીજી ઊભા થયા. "આજે એટલું શાક લાવી ઘર ભરી દઉં કે ફરી તું શાક માગે નહિ!" તે પાડોશી તરફ ફર્યા. "આપણે પછી વાતો કરીશું. તમે આવજો બપોર પછી અથવા રાતે. હું જરા શાક લઈ આવું."

"હા, લઈ આવો. હું ફરી આવીશ." પાડોશી ગયા.

શાસ્ત્રી કપડાં પહેરી બહાર નીકળ્યા. કયું શાક લેવું તેનો તે વિચાર કરતા હતા. રોજ બટાકા ખાઈ ધરાઈ ગયા. રસ વિના કારેલાંમાં મજા ન આવે. કૂણા ભીંડા મળે તો સારું. એના સંભારમાં સ્વાદ આવે એવો બીજા કશામાં નહિ. એક એક મોંમાં મૂકતા જઈએ અને આખું ગળે ઊતરતું જ જાય! મોંમાં પાણી લાવતા તે ઉતાવળે શાકબજાર તરફ જવા લાગ્યા.

રસ્તામાં એક નાનું ટોળું ઊભેલું હતું. ટોળા વચ્ચે બે ભિખારીનાં છોકરાં લડતાં હતાં. લડાઈ એવી સખત ચાલતી કે બંને છોકરાંની આંખોમાં આંસુ હતાં તથા તેમનાં શરીર પર લોહી છંટાએલું હતું. શાસ્ત્રીજીને છોકરાં પર દયા આવી: કાંઈ નજીવી બાબત માટે લડતાં હશે. તમાશા માફક તેમની લડાઈ જોતા ટોળા પર તેમને રોષ ચડ્યો.

"અરે, તમે લોકો ઊભા ઊભા શું જોઈ રહ્યા છો!—આ બિચારાં છોકરાં લડી મરે છે તે જોતા નથી?" તે બોલ્યા.

ટોળું આ પરદુઃખભંજન તરફ હાસ્યભરી નજરે જોઈ રહ્યું. શાસ્ત્રીજીને લાગ્યું લડાઈ અટકાવવામાં કોઈ મદદ કરશે નહિ. તે સીધા છોકરાં પાસે ગયા અને બોલ્યા, "બચ્ચા, શું છે તે આવું લડો છો?"

છોકરાંએ શાસ્ત્રીજીને ન સાંભળ્યા હોય તેમ જોરથી લડવાનું ચાલુ રાખ્યું.

તેઓને કેમ છોડાવવા તે શાસ્ત્રીજીને સમજાયું નહિ. તે છોકરાંની વધુ નજીક ગયા. "અરે, તમે કહો તો ખરા, શા માટે લડો છો?"

હજુ છોકરાંઓ અટક્યાં નહિ. શાસ્ત્રીજીના યત્નો પ્રત્યે ટોળું હસવા લાગ્યું. શાસ્ત્રીજીને આ વૃત્તિ ગમી નહિ. ટોળા પર ચીડાવાનો વખત હતો નહિ, નહિ તો તે ચીડાત. તેમને થયું છોકરાંઓ આમ લડતાં અટકશે નહિ. પોલીસ બોલાવવાની દાટી ઠીક પડશે.

"તમે લડતા અટકો છો કે નહિ, નહિ તો પોલીસને બોલાવું?"

પોલીસના નામની અસર વીજળી જેવી થઈ. પોલીસ નજીકમાં તો નથી ને એમ લડતાં છોકરાં જોવા લાગ્યાં. ટોળું પણ સાવચેત બની ગયું. સાલો આ બામણ ક્યાંથી આવ્યો તે પોલીસની વાત કરે છે! લડાઈ જોવાની કેવી મજા હતી! ચાલો વેરાઈ જઈએ, નહિ તો લડાઈના સાક્ષી તરીકે જવું પડશે! શાસ્ત્રીજીને સમજાયું આ ઠીક તુક્કો ફાવ્યો છે.

"હં, બોલો, લડવાડ શાની છે?" હવે તે છોકરાંને પૂછવા લાગ્યા.

"મારો પૈસો એણે લઈ લીધો!" એકે બીજાને બતાવતાં કહ્યું.

"મારો હતો ને મેં લીધો!" બીજો બોલ્યો.

"બન્યું શું હતું?"

"એક શેઠ ગાડીમાં બેસી જતા'તા. મેં પૈસો માગ્યો. તેમણે નાખ્યો. આણે લઈ લીધો!" પહેલાએ કહ્યું.

"નહિ, મેં માગ્યો હતો, પછી તેમણે નાખ્યો! હું જ લઉં ને?" બીજો બોલ્યો.

"હા-હા-હા!" શાસ્ત્રીજી લડાઈ સમજી ગયા. "ચાલ, હું તને એક પૈસો આપું છું." તેમણે પહેલાને એક પૈસો આપ્યો. "બોલો, હવે બધું પતી ગયું?"

કજિયાનું સમાધાન થઈ ગયું. છોકરાઓ ખુશ થતા ચાલ્યા ગયા. ટોળું જરા

ઝંખવાણું પડી બેસવા લાગ્યું. બધામાં શાસ્ત્રીજી માટે આદર દેખાયો. એણે પૈસો ઉઠાવ્યો ખરો. સંકર્મથી સંતોષાતા શાસ્ત્રીજી આગળ ચાલ્યા.

ઉનાળાનો દિવસ હતો. તાપ વધતો હતો. હજુ દૂર જવાનું હતું. રવિવારનો દિવસ હોવાથી શાસ્ત્રીજીએ સવારમાં નાસ્તો કર્યો હતો. તેમને તરસ લાગી હતી. ક્યાં તરસ છીપાવવી તેનો તે વિચાર કરતા હતા, ત્યાં બાજુના એક વિશ્રાંતિગૃહમાંથી તેમણે કોઈની બૂમ સાંભળી. એક સ્નેહી તેમને બોલાવતા હતા. શાસ્ત્રી અંદર ગયા.

"આવો, શાસ્ત્રીજી! ઘણા દિવસે મળ્યા!" સ્નેહીએ તેમને આવકાર આપ્યો.

"હા, ઘણા દિવસે મળ્યા!" શાસ્ત્રીજીની ઇચ્છા એમ હતી કે થોડું પાણી પીવા મળે તો નીરાંત થઇ જાય. તે સ્નેહીની બાજુની ખુરશી પર બેઠા.

"બોલો, શું લેશો?"

"કંઇ નહિ, સાહેબ! હું ચા પીતો નથી. થોડું પાણી મંગાવો તો પીઉં."

"પાણી શું, કંઈ પીઓસ્તો. શું લેશો? સોડા, લેમન, ઑરેંજ, શરબત કે ચાય?"

"પાણી જ બસ છે."

"નહિ, કંઈ લેવું પડશે! કહો તો તાજો લીંબુનો શરબત મંગાવું. તાપમાં એના જેવું સારું કંઈ નહિ: મારે એ જ પીવાની ઇચ્છા છે. મંગાવું છું."

જીભે સ્વાદ શાસ્ત્રીજીને વારસામાં મળેલો. દેશકાળ બદલાતાં તેમના માટે યજમાનો તરફથી મીઠાઈઓ બંધ થઇ ગઈ હતી. શહેરમાં નોકરી કરવાનો વખત આવતાં તે પણ તેમણે સ્વીકારી હતી. અત્યારે કોઇ સ્નેહીની મહેરબાની થતી તો જીભને સંતોષવાનું તે ચૂકતા નહિ: શહેરમાં રહ્યા એટલે બધું ચલાવી લેવું પડે વિચારી તેમણે વિશ્રાંતિગૃહમાં મળતા શરબત તરફ સંકોચ દર્શાવ્યો નહિ.

શરબત આવ્યો. સ્નેહી અને શાસ્ત્રી શરબત પીવા લાગ્યા. બરફથી ઠંડો બનેલો સ્વાદિષ્ટ શરબત તરસ્યા શાસ્ત્રીજીને અમૃત જેવો લાગ્યો. તાપથી તપેલાં તેમનાં શરીર અને મગજ ઠંડાં પડી ગયાં. એક જાતની તૃપ્તિ તે અનુભવવા લાગ્યા. આવો સારો શરબત પાવા માટે સ્નેહી તરફ આભારવશ થઇ તેમને કંઈ વાત કરવા ઇચ્છા થઈ.

"શરીર સારું છે ને?" તેમણે પૂછ્યું.

"સરસ."

"બાળ-બચ્ચાં વગેરે?"

"બધાં આનંદમાં."

"ધંધો-પાણી?"

"ઘણો સારો!—આ કોન્ટ્રાક્ટ છે તેમાં બે લાખ મળી ગયા અને બીજા બે લાખ મળશે!"

"હેં!" સ્નેહીને લક્ષાધિપતિ થયા જાણી શાસ્ત્રીનું તેમના તરફનું માન વધ્યું. આવો માણસ કોઈ વખત ખપમાં આવે. તેની સાથે સંબંધ પાકો રાખવો. "ઘણું સારું થયું. તે જાણી મને પુષ્કળ આનંદ થાય છે! ભાગ્યની આડેનું પાંદડું ખસતાં કંઈ વાર લાગે છે? મારે જોગ કંઈ કામકાજ હોય તો કહેજો!"

"કામકાજ બીજું શું હોય? એક ઇચ્છા રહે છે. કૉન્ટ્રાક્ટ પૂરો થાય ત્યારે સત્યનારાયણની કથા કહેવડાવવી છે. બધું મોટા પાયા પર ગોઠવવું છે. તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ."

"કહો ત્યારે તૈયાર. નોકરીમાંથી બે દિવસની રજા લઈ લઈશ. કથાનો કાર્યક્રમ ફર્સ્ટક્લાસ બનાવવો એ મારું કામ. મને કહેવાનું ચૂકશો નહિ, શું!" એક સારું જમણ, ઉપર મોટી દક્ષિણા એ વિચારે શાસ્ત્રીજીનું હૃદય નાચતું હતું. કથાનું કામ બીજા કોઈના હાથમાં ન જાય તે તેમને સાચવવાનું હતું.

"ચોક્કસ, એ કામ તમને જ સોંપવાનું છે. કૉન્ટ્રાક્ટ બેએક માસમાં પૂરો થશે. તમે મને મળતા રહેજો. હું પણ તમને ખબર આપીશ. ચાલો, હવે ઊઠીશું!"

શાસ્ત્રી સ્નેહી સાથે ઊઠ્યા. આવા પૈસાપાત્ર, સ્નેહી, શરબત પાનાર, ભવિષ્યમાં દક્ષિણા તથા જમણ આપનારથી શાસ્ત્રીજીને એકદમ છૂટા પડવું ઠીક ન લાગ્યું. તે સમજતા હતા કે માણસ પૈસાદાર થાય છે ત્યારે તેને ખુશામત કરનાર સોબતની વધુ જરૂર રહે છે. સ્નેહીને તેના ઘર સુધી વળાવવામાં ડહાપણ હતું. એમ સંબંધ પાકો થાય અને ટકે. સ્નેહી સાથે વાત કરતા શાસ્ત્રીજી સ્નેહીના ઘર તરફ ચાલ્યા. સ્નેહીનું ઘર દૂર હતું એટલે વખત બગડતો હતો. હશે, રસ્તામાંથી શાક લઈ લેવાશે! તે ઠેઠ સ્નેહીના ઘર સુધી આવ્યા.

"અહીં સુધી આવ્યા છો તો ઘડી અંદર બેસીને જ જાવ!" સ્નેહીના ઘરમાં વૈભવ નવો હતો એટલે તે શાસ્ત્રીને બતાવવાની સ્નેહીની ઇચ્છા હતી. શાસ્ત્રીજી ના નહિ કહી શક્યા. તે અંદર ગયા.

સ્નેહીએ ખૂણેખૂણે ફરી ઘર બતાવ્યું. નવી વસાવેલી ચીજો બતાવી, અંદામાં કેટલા પૈસા ખરચ થયું તે ગણાવ્યું. વારાફરતી છોકરાં બોલાવી તેમનું શાસ્ત્રીજીને ઓળખાણ કરાવ્યું. છોકરાં કયા ધોરણમાં ભણે છે, તેઓ કયા વિષયમાં હોંશિયાર છે અને તેમના માટે કેવા કેવા શિક્ષક રાખ્યા છે તે કહ્યું. શ્રીમતી નવીન ઢબનાં કપડાં અને જણસો કેવાં અને કેટલાં પહેરે છે તે શ્રીમતીને બોલાવી દર્શાવ્યું. શાસ્ત્રીજીને મીઠાઈનો થોડો નાસ્તો કરાવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ બધું જોઈ વાહ વાહ પોકારી. છેવટે આવા સદ્ધર સંબંધી પોતાને હોવા માટે કૃતકૃત્ય થતા તે ઘેર જવા નીકળ્યા.

શાક લેવાનું તે ભૂલી ગયા હતા. પેટમાં થોડું પડ્યું હતું અને ઉનાળાના મધ્યાહ્નનો તાપ હતો એટલે અત્યારે તેમની એકમાત્ર ઇચ્છા ઘરે પહોંચી, શાસ્ત્રિયાણીને કથાની વાત કહી થોડું જમી વામકૂક્ષિ થવાની હતી. તે ઉતાવળે ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યા.

રસ્તામાં એક વટેમાર્ગુ મળ્યો. બિચારો સવારનો કોઈનું મકાન શોધતો હતો. તાપ અને રખડપટ્ટીથી તે થાકેલો હતો. શાસ્ત્રીનો ભલો ચહેરો જોઈ તેને થયું કે આ માણસ ઠીક છે, તે મકાન બતાવશે. તેણે શાસ્ત્રીને રોતી ગળગળા અવાજે પોતાની શોધની જગાનો રસ્તો પૂછ્યો. "હેં હનુમાન ગલી અને કેશવલાલ વકીલ? અરે આ તો મારી બાજુમાં જ, ચાલો મારી સાથે!" શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

વટેમાર્ગુએ તેમને ઈશ્વરના દૂત કહ્યા. બંને ઉતાવળા ચાલતા હનુમાનની પોળમાં આવી ગયા. વટેમાર્ગુ કેશવલાલ વકીલને ત્યાં ગયો: શાસ્ત્રી પોતાને ત્યાં પહોંચ્યા.

તાપથી તે આકળવિકળ થઈ ગયા હતા. ઉતાવળમાં તેમણે કપડાં કાઢ્યાં.

શાસ્ત્રિયાણીને તેમણે કથાના શુભ સમાચાર આપ્યા. તે ચૂપચાપ તેમને સાંભળી રહ્યાં પછી કહ્યું કે થાળી પીરસી છે. શાસ્ત્રી જમવા બેઠા.

થાળીમાં નજર જતાં શાસ્ત્રીનો મિજાજ ગયો. પોતે આજે આટલા સારા સમાચાર લાવ્યા છે, અને શાક નહિ? અને તે રવિવારને દિવસે? તેમણે ચીસ પાડી, "શાક કેમ નથી?"

શાસ્ત્રિયાણી ખડખડ હસવા લાગ્યાં.

"હું હસું છું શું?—શાક કેમ કર્યું નથી?"

"તમે શાક લેવા ગયા હતા તેનું શું થયું?"

"હેં!—હા!" તેમને યાદ આવ્યું: પોતે કેટલા વહેલા શાક લેવા ગયા હતા અને શાક વિના કેવા પાછા આવ્યા! "અરેરે મારો સ્વભાવ!" આટલું બોલી નીચું જોઈ ખારા દીલે તે રસોઈ જમવા લાગ્યા.

થોડી વારમાં તેમણે કડાઈમાં તળેલા ભજીયાંનો સાંભળ્યો. પત્ની તેમને શાક પીરસતાં હતાં!—શાક ભીંડાના સંભારનું જ હતું!

"હેં, ક્યાંથી?" શાસ્ત્રી આશ્ચર્ય પામ્યા.

"હું તમારો સ્વભાવ સમજું ને? તરત પાછા ન આવ્યા એટલે જાણ્યું કંઈ લપ વળગી હશે. પાછળની દુકાનેથી મંગાવી લીધું. કંઈ નહિ, જમો હવે દીલ બાળ્યા વિના."

પણ શાસ્ત્રી આનંદથી જમી શક્યા નહિ. કેટલા વખતથી તેમના માટે આવું બનતું આવ્યું છે! પોતે કેટલી વખત પરિતાપ કર્યો છે! એ સ્વભાવ કેમ બદલાતો નહિ હોય? પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય. શું તેમના માટે અંત સુધી આવું રહેવાનું હશે?

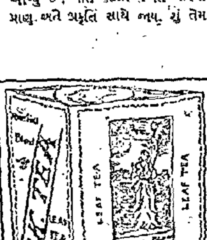

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી
ઓ. કે. ની
ચા વાપરો.
એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ
સ્ટેશન સામે: અમદાવાદ.

શિલા અને ઊર્મિ

સુન્દરમ્

(૧)

મને આકર્ષે તું,
છતાં ના તર્પે તું : અહ જટિલ કેવી જ સમસ્યા ?
શિલા જેવી જાણે જલનિધિતટેના ખડકની
રહી ઝીલી ઊર્મિ મુજ અરવ ને નિશ્ચલ બની.
રહ્યું મારે માત્ર મુખર બનવાનું શત વસા.

અરે આ તે કેવું અક્રૂર વિધિનિર્માણ ગણવું ?
રહેવાનું તારે અડગ જડ ને મૂક ખડક—
અને મારે ઝીંક્યે જવી સતત ઊર્મિની થડક :
ખરે આ વૈષમ્યે કશું 'પ્રણયસાફલ્ય' બનવું ?

નહીં. એથી તો છે ઉચિત વધુ આ ઘર્ષણ તજી,
જવું મારે મારી અસલ તલપાતાલગુહમાં;
પુરાઈ બંધાઈ વહન તજી નિસ્પંદ કુહમાં
સમાવું સૌ મારી તલસન, ગ્રહી મૌન જ સજી.

તને આત્મૌપમ્યે મુજ હૃદય શું એક કરવા
હવે મારે ના ના ખળખળ ઉછાળા ઉભરવા.

(૨)

અરે, ભોળા ભોળા પિયુ, હૃદય મારું ન સમજ્યો,
યુગોથી હું તારા ભુજશયનમાં પોઢી તદપિ ?
ઝિલી એકે એકે તવ છલક મેં લક્ષ અવધિ,
છતાં તારે હૈયે ગહન ઘન આટોપ ન તજ્યો !

શિલા હું, તું ઊર્મિ; સ્થિર હું, છલતો તું : ઉભયના
રચાયા આ ધર્મે વિષમ અગર કે હેતુ જ હશે.
હવે પાછા જાવું ? પ્રકૃતિજનની રુષ્ટ બનશે—
શિલા મૂકી દુખી, હિમધર થશે ઊર્મિલયના.

હતાં એકી રૂપે અણુમય પૂર્વ સ્થિતિ મહીં,
શિલા ન્હોતી, ઊર્મિ પણ નવ હતો ગૂઢ તમસે.

ત્યહીં આનંદાર્થે ધસતી પ્રકૃતિ પૂર્ણ રસેને
બની તુંમાં–હુંમાં શત વિષમતાપૂરિત મહી.

હવે ઊર્ધ્વે ઊર્ધ્વે ચડવું જયહીં આ ભેદફલકે
નવા કોઈ ઐક્યે પરમ રસ, કો ભવ્ય છલકે.

卐

એક પત્ર

['ભાવનગર રાજ્ય અને કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદ'નું છઠ્ઠું અધિવેશન તા. ૨૦–૨૨, નવેમ્બર ૧૯૪૩ ના રોજ શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના પ્રમુખપણા હેઠળ ભાવનગરને આંગણે ભરાયું તે વખતે તે અધિવેશનમાં હાજરી આપવા અંગેના આમન્ત્રણનો સાક્ષરશ્રી. બલવન્તરાય ઠાકોરે આપેલો જવાબ નીચે છાપીએ છીએ. —સંચાલક]

૧૪–૧૧–૪૩ રવિ ૩૪ ચોપાટી રોડઃ મુંબાઈ ૭

શ્રી. રસિકલાલ શુક્લ; પ્રમુખ–સ્વાગત કમિટીઃ કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થીપરિષદ,–ભાવનગર

ભાઇશ્રી,

આ પરિષદના પ્રમુખ લેખે ત્હમે મ્હારા આજન્મ સ્નેહી શ્રી ઇંદુલાલ યાજ્ઞિકની વરણી કરી તે જોઈને આનંદ થાય છે. એમને માથે ખૂબ વીતી છે. વિપત્તિ પર વિપત્તિ સામે ઝૂઝતા ખૂબ ઘડાયા છે. એઓ ત્હમને એકએ મુખ્ય સાચી સલાહ આપે અને વિદ્યાર્થી ગુજરાતીઓમાંથી એ સલાહ પાળનારાની સંખ્યા વધે—એમ ઇચ્છું છું.

હું પોતે ત્યાં એ તારીખો પર આવી શકું એમ નથી તે દરગુજર કરશો. આવત તો ત્હમને આને કહેતઃ—

૧. હું સાઠેક વર્ષ મોટો ત્હમે સાઠેક વર્ષ છોટા, તેથી ત્હમે મૂર્ખ હું જ્ઞાની એમ હું તો નથી માનતો, જોતો ય નથી. મ્હારામાં જ કેટલીક મૂર્ખાઈ અતિ કાણું લગભગ પ્હાણા જેવી બંધાઈ ગયેલ હું તો જોઉં સ્વીકારું છુંઃ માટે જે કંઈ કહું (કોઈ પણ ત્હમને જે કંઈ કહે) તે ત્હમે સ્વતંત્રપણે વિચારી જોશો, જાત અનુભવે કસી જોવાની ટેવ કેળવશો તો જ તો જ ત્હમે સત્ય મેળવવાની શક્તિને ધીરેધીરે જીતી શકશો.

૨. નવજુવાન અને જુવાન ગુજરાત પોતાની જવાબદારી વિષે બોલે છે વધારે; વધારે સમજતો થયો છે ખરા?

૩. દક્ષિણી અને ઉત્તરહિંદના વિદ્યાર્થીઓને મુકાબલે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીવર્ગ ત્હમને શરીરે નબળો, સહનશક્તિએ ઓછો, સ્વાશ્રયમાં પછાત, ભાવના સ્વપ્નોમાં વધારે મશગુલ, રહેણીમાં વિલાસી અને પતંગિયા જેવો, કરણીમાં અંગચોર નથી લાગતો વારુ? આ એના દોષો એ પોતે જોતા થાય તો જ તે ઘટાડવા અને જાતને સુધારવાના મંથન ભણી એ દૃઢતાથી વળે, અને સાથે એનો અને દેશનો પણ દી વળે.

બલવંત ક. ઠાકોરના જય જય.

તા. ક. ગુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં કેટલાક ગુણો પણ છે, બેશક; પણ તે એને સંભળાવનારા અને તેની અતિશયોક્ત પ્રશસ્તિઓ લલકારનારા તો એને ઘણા મળે છે, વારંવાર મળે છે; એટલે તે વિષે ત્હમારો મ્હારો સમય નહીં ગુમાવું. —બ. ક. ઠા.

卐

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન (વડોદરા)
પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

સ્વભાષાને ઊંચે મૂકી દેતી એ દલીલ કોઈ દેશમાં, કોઈ યુનિવર્સિટીમાં—આપણા દેશ સિવાય સ્વીકારી લેવાય એ માની શકાય તેમ નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અમુક ગણિતશાસ્ત્ર વિના ન ચાલે, અમુક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિના તે અધૂરું ગણાય, સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણની અમુક પ્રાચીન ભાષા વગર તેમાં ખામી રહે, માત્ર સ્વભાષાના આવશ્યકતાનાં કારણો સાહિત્યથી અજ્ઞાન હોવામાં કાંઈ જ વાંધો નહીં એમ માની ઉચ્ચ શિક્ષણનો ક્રમ ગોઠવાય અને તેમાં આપણા જ સુશિક્ષિત પુરુષો એમ કહે કે આપણી ભાષામાં સાહિત્ય જ ક્યાં છે કે તે શીખવાની જરૂર હોય. આથી વિશેષ શોચનીય શું હોય? બીજી ભાષાને મુકાબલે ઓછું સાહિત્ય હોય માટે તેટલું પણ અભ્યાસક્રમમાં ન મૂકવું અને તેને અવગણવું એ વસ્તુ સાહિત્યની ખીલવણીને અટકાવનાર થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે. જગતના કોઈ દેશના શિક્ષણક્રમમાં પોતાની ભાષાની અવગણના કરવામાં આવે એવું જોવામાં નથી આવતું. ઈંગ્લાંડમાં ગયા જમાનામાં ગ્રીક લૅટિનને જે મહત્ત્વ અપાતું તે હાલ અપાતું નથી અને અંગ્રેજીને જ પ્રાધાન્ય અપાય છે. અને જ્યારે ગ્રીક લૅટિન શિષ્ટ શિક્ષણનું એક અતિઆવશ્યક અંગ ગણાતું ત્યારે પણ અંગ્રેજી ઉપરાંત તેનો અભ્યાસ થતો, અંગ્રેજીને છોડીને નહીં, એ તો આપણે સહુ જાણીએ છીએ.

* * *

આપણા દેશની ખાસ પરિસ્થિતિને લીધે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આવશ્યક છે, એટલે વધારે બોજો ઉઠાવીને પણ સ્વભાષાનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય આપણો છૂટકો નથી. જો બે ભાષાથી ન ચાલે એમ મનાતું હોય તો ભલે ત્રણ ભાષા શિખાય, પણ સ્વભાષા છોડી દેવી એના જેવું આત્મઘાતક કાંઈ જ નથી.

* * *

આટલા પ્રસ્તાવ પછી જે મુખ્ય મુદ્દા સંબંધી આપ સર્વની સમક્ષ યથાશક્તિ અને યથામતિ રજૂ કરવા માગું છું તે બાબત તે આપણી પોતાની યુનિવર્સિટી છે.

આપણી પોતાની યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટી એ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે અને મધ્યયુગમાં યુરોપમાં હાલ જે અર્થમાં આપણે વાપરીએ છીએ તે કરતાં કાંઈક જુદા અર્થમાં વપરાતો—તેનો અર્થ કોઈપણ સંયુક્ત મંડળ એવો થતો. ત્યારપછી રાજ્ય તેમ જ ધર્મસંસ્થાએ માન્ય કરેલું અધ્યાપક મંડળ એ અર્થમાં શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. વખત જતાં યુનિવર્સિટીનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતાં તેના અર્થમાં વિશિષ્ટતા આવી અને હાલના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. આપણી યુનિવર્સિટીનો ખ્યાલ મેળવવા થોડુંઘણું વાંચવામાં મેં પ્રથમ શોધ્યું કે શિક્ષણનું માધ્યમ—અથવા હવેથી વાહન શબ્દ વાપરવાનું યોગ્ય માની વાહન—શું હોય તે માટે પાનાં ઉથલાવ્યાં. અલબત્ત, આ શ્રમ નકામો જ હતો. કોઈ દેશ કોઈ પ્રજા કે કોઈ કાળમાં સ્વભાષા સિવાય શિક્ષણનું વાહન, બીજું હોઈ શકે એવી કલ્પના પણ ક્યાંઈ નજરે પડી નહીં! એવી અસંગતતા આપણા દેશમાં જ પ્રવર્તે છે અને તેનો બચાવ કરવા આપણામાંના ઘણા નીકળી પડે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન હિંદની કેળવણીને લગતાં કમિશનો, કેળવણીકારોના અભિપ્રાયો અને દેશહિતચિંતકોના મંતવ્યો એક અવાજે એમ જ દર્શાવે છે કે તમામ શિક્ષણ

સ્વભાષાદ્વારા જ અપાવું જોઈએ. એટલે કે આજ જે સ્થિતિ છે તેનો બનતી ત્વરાએ અંત આણવાની અત્યંત જરૂર છે. જ્યાંસુધી આ સત્ય આપણા મનમાં ઠસશે નહીં ત્યાંસુધી આપણે શિક્ષણમાં આગળ વધી શકવાનાં નથી. આપણાં બાળકો અને યુવકોનાં અમૂલ્ય વર્ષ, તેમની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિનો એટલો બધો નાહક વ્યય થાય છે કે તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. યુરોપ અમેરિકાની શાળામાંથી શિક્ષણ પૂરું કરી નીકળેલા યુવકો એટલા બધા ઉપયોગી વિષયોમાં પારંગત થાય છે કે કોઈપણ ધંધા માટે તેમની લાયકાત નિશ્ચિત થઈ ગઈ હોય છે. આપણી શાળા-ત-મેટ્રિક પાસ થયેલો યુવક કાચું અને અશુદ્ધ અંગ્રેજી અને થોડાઘણા બીજા વિષયોનું જ્ઞાન લઈ દસ કે અગિયાર વર્ષ શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પિસાઇ બહાર નીકળે છે. તેને પરભાષાદ્વારા વિષયો શીખવા પડે છે અને એ કાર્ય uphill work એટલે કે ડુંગર ચઢવા જેવું મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપણે માટે અનિવાર્ય છે એ સ્વીકારવા છતાં એ ભાષાદ્વારા વિષયોનું શિક્ષણ કેવળ નિરર્થક છે, એટલું જ નહીં પણ એ વિદ્યાર્થીની વિચાર કરવાની શક્તિ તેમ જ કલ્પનાશક્તિને કચડી ભચડી નાંખે છે. આ પદ્ધતિની વિપરીતતાનું એટલું સાપ થોડાઘણા આગળ પડતા વિદ્વાનો પરથી આપણને કાઢવાની ટેવ પડી છે. પરંતુ સાથે સાથે સેંકડો ને હજારો વિદ્યાર્થીઓનો જે કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય છે તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરતા આવ્યા છીએ.

* * *

અંગ્રેજીની આવશ્યકતા કેટલી?

સ્વભાષાના વાહન માટે આટલું કહેવા સાથે એ કહેવાની જરૂર છે કે અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ આપણી શાળા-પાઠશાળાઓમાં અનિવાર્ય છે. એ ભાષાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ હિતાવહ છે, એટલું જ નહીં પણ જગતભર સાથે સંપર્ક સાધવા માટે એ અનિવાર્ય છે. એટલે અંગ્રેજીની બિલકુલ જરૂર નથી એવા બીજા છેડાના મત ધરાવનાર સાથે હું સંમત નથી એ નમ્રતાથી કહેવું યોગ્ય ધારું છું.

* * *

યુનિવર્સિટીના સ્વરૂપ વિશે ચોખવટ

યુરોપ અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોની યુનિવર્સિટીનું જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે સામાન્ય લક્ષણો ઉપરાંત દરેક દેશના પોતાનાં એવાં લક્ષણો તે તે યુનિવર્સિટીમાં હોય છે જ. પ્રજાકીય સંસ્કૃતિ, પ્રજાકીય જીવન, અને પ્રજાકીય વિશિષ્ટતાની તેમાં છાપ હોય છે. આપણા દેશમાં જુદી જુદી પ્રાંતિક યુનિવર્સિટીઓ છે, પરંતુ તેમના ભેદ આવા મૂળગત નથી. એ યુનિવર્સિટી તે બહારથી આણીને નવી ભૂમિમાં રોપેલા એક જ જાતના છોડ જેવી છે. એટલે તેમાં પ્રજાનું પોતાનું તત્ત્વ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રદર્શિત થાય એવી શક્યતા નથી. માટે જો આપણે પ્રાંત માટે નવી યુનિવર્સિટીનો વિચાર કરવો હોય તો સ્વભાષાના પ્રથમ સિદ્ધાંત પછી આપણા પ્રજાકીય જીવનનું પ્રતિબિંબ જેમાં સુરેખ હોય તેવી તે યુનિવર્સિટીની યોજના હોવી જોઈએ. આગલા પૃષ્ઠ ઉપર દર્શાવેલી બાબતોને બીજી રીતે કહીએ તો યુનિવર્સિટીનાં સામાન્ય લક્ષણોમાં ચાર મુખ્ય વસ્તુઓ હોવી જ જોઈએ: (૧) જ્ઞાનનું અને વિચારોનું સંરક્ષણ; (૨) તેમના અર્થનું નિરૂપણ; (૩) સત્યનું અન્વેષણ; અને (૪) એ સર્વની વિવૃદ્ધિ થાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ.

આ સામાન્ય તત્ત્વો તો પ્રત્યેક યુનિવર્સિટી માટે અનિવાર્ય છે. નવા જમાનાની

યુનિવર્સિટીની બીજી જરૂરિયાત તે સમાજજીવનને તેના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાની આવશ્યકતા એ છે. જૂના વખતમાં શુદ્ધ જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કુદરતનું જ્ઞાન એ ઉચ્ચ અભ્યાસોમાં વધારે ભાગે યોગ્ય ગણાતાં. પરંતુ જીવન સાથે તેનો કોઈ સંબંધ ન હોય, અભ્યાસ એ અલગ વસ્તુ હોય એવો એક ક્રમ થઈ ગયો હતો. પરંતુ જે જ્ઞાન જીવનને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જનાર છે, જે અભ્યાસ સમાજને ઉન્નત દશાએ પહોંચાડવાનું ધ્યેય રાખે છે તેને સમાજજીવનથી છૂટો પાડી નાખવામાં આવે એ આત્મઘાતક છે; એટલે નવી યુનિવર્સિટીમાં સમાજજીવન, (હાલના Arts ને વિસ્તૃત કરીને) કુદરત અને Aesthetics–સંવેદનશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી જોઈએ

ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એ મતનું પ્રતિપાદન થઈ ચૂક્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજીની આર્ષ દૃષ્ટિએ આ સત્ય જોઈ લીધું હતું અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના તેમણે દેશની પુનર્ઘટનાના એક અંગ તરીકે કરી હતી. રાજકીય કારણોને લીધે એ સંસ્થા બરાબર પોષાઈ નહીં, પરંતુ એ સંસ્થાએ થોડાં વર્ષોમાં પણ જે મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે તેમ જ જે એક આદર્શ રજૂ કર્યો છે તે સતત આપણી સમક્ષ રાખવા જેવાં છે. તેમાં પુરાતત્ત્વ–સંશોધન તેમ જ નવીન શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી. એ યોજનામાં જે કાંઈ ઊણપો લાગતી હોય તે પૂરી કરી આપણે આપણી યુનિવર્સિટી માટે વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

સદ્‌ગત સયાજીરાવ ગાયકવાડના મનોરથ ગુજરાત યુનિવર્સિટીથી સરશે

વડોદરાના સદ્‌ગત મહારાજાએ વડોદરા યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર કરેલો અને તેની પૂર્વતૈયારીઓ તરીકે કમિશન પણ નીમેલું. પ્રાંતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો અને કેળવણીકારોની જુબાનીઓ લેવરાવેલી. પ્રશ્નપત્રો કાઢેલાં અને પોતાના રાજ્યની સંપત્તિ વડે એક આદર્શ યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા ધારેલું. આ વિચાર કોઈ અજ્ઞાત કારણોથી પડી ભાંગ્યો. પરંતુ વડોદરાને બદલે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ વધારે ઈષ્ટ છે. ગુજરાતમાં વડોદરાનો સમાસ તો થવાનો જ છે. તમામ દેશી રાજ્યો પણ તેમાં આવી જવાનાં એટલે બ્રિટિશ હકુમત નીચેની પ્રજા, તેમ જ નાનાંમોટાં દેશી રાજ્યોએ મળીને ઉપાડી લેવાનું આ કર્તવ્ય છે.

* * *

અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે, પણ બીજી ભાષા તરીકે

આ સ્થળે એટલું કહેવાનું ઉચિત છે કે આપણા અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજીનું મોટું સ્થાન રહેશે. અંગ્રેજીને બિલકુલ તજી દેવાની યોજના મારા મનમાં નથી. અંગ્રેજી ભાષા એક બીજી ભાષા (Second language) તરીકે જરૂર રહેવી જોઈએ. યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને બે ત્રણ ભાષાઓ શીખવાની આવશ્યકતા હોય છે. તે મુજબ અંગ્રેજી શીખવાનું અહીં ફરજિયાત હોવું જ જોઈએ. એ ભાષાના અભ્યાસ વિના જગત સાથેના સમાગમમાં આવવું અસંભવ છે, તેમ જ દુનિયાના આગળ વધતા સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા પોતાના ઉત્કર્ષ અર્થે અતિ અગત્યનો છે.

સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપતી આપણી યુનિવર્સિટી હોય તો તેને બંધબેસતો અભ્યાસક્રમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં રચાવો જોઈશે. અનેક કેળવણીકારોની આમાં સહાયતાની જરૂર રહેશે. એ આવી મળશે એ નિઃસંશય છે. ઉચ્ચ આપણી યુનિ૦ને શિક્ષણનો લાભ લેવાની તૈયારી તરીકે સમસ્ત પ્રજાને શિક્ષિત કરવી અનુરૂપ શરૂઆતનો જોઈશે. સેંકડે દશ માણસ ભણેલાં હોય એ કંગાલ સ્થિતિ જેમ શિક્ષણક્રમ જોઈશે બને તેમ વહેલી દૂર થાય એ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાના છે. તાજેતરમાં કોંગ્રેસ સરકારે અક્ષરજ્ઞાનની યોજના કરી, પરંતુ એ સરકારના કારભારના અંત સાથે એ યોજના ખોરંભે પડી છે એ ઉપાડી લેવી જોઈશે,—ગ્રામવાસીઓને માટે—જેમની સંખ્યા કરોડોની છે—તેમને સમજાય તેવાં પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકાલયો વગેરેનો પ્રબંધ કરવાનો રહેશે. એકંદરે તમામ પ્રજામાં જાગૃતિ આવે એવા શિક્ષણનો પ્રચાર થવો જોઈશે. માત્ર સારી સ્થિતિમાં મુકાયેલા અલ્પ સંખ્યામાં—, વસ્તીના પ્રમાણમાં—ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ બેસી રહે તેથી સંતોષ પામવાનો નથી. ચાલીસ કરોડ હિંદનાં મનુષ્યો અને ગુજરાતને ભાગે આવતાં એક કરોડ કરતાં પણ વધારે હિંદી ભાઈ-બહેનોનાં જીવન ઉજ્જવલ કરવા માટે સર્વ સુશિક્ષિત ભાઈઓ તથા બહેનોને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન થવાની જરૂર છે.

* * *

યુદ્ધની હાલની વિષમ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે રાજ્યકર્તાના હાથ હમેશ કરતાં પણ વધારે ભીડમાં હોય ત્યારે યુનિવર્સિટી જેવી અતિ ખર્ચાળ યોજના અમલમાં મૂકવાનો સંભવ સ્વપ્નવત્ છે. પરંતુ લડાઈને જ પરિણામે અઢળક કમાણી યુનિવર્સિટી માટે કરનાર વેપારીઓ ધારે તો એક રાતમાં આ નાણાં ઊભાં કરી હિલચાલનો આરંભ કરે. એ ન બને તોપણ યુદ્ધ પછીની પુનર્ઘટના માટે પણ કરો અત્યારથી જ વિચાર કરી મૂકવાની જરૂર છે. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી માટે પણ સરકારે લડાઈ પૂરી થયે મદદ માટે વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું છે. મહારાષ્ટ્રની વિચારણા પહેલાં જેનો વિચાર થયેલો તે ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે હવે નરમ પ્રવૃત્તિ નહીં ચાલે. એ હિલચાલને વેગવંત બનાવી એવી સ્થિતિએ પહોંચાડવી કે વહેલામાં વહેલી તકે એ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ધારણ કરે. નવીન યુનિવર્સિટી માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જ્ઞાનસમુચ્ચયમાંથી એવી સુશ્લિષ્ટ રચના કરવાની જરૂર છે કે જે માટે પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓની મગજશક્તિઓનો કેટલો યે સમય રોકાશે. આપણી સંસ્કૃતિને પોષવું ગમે અને નૂતન ઉત્ક્રાંતિ (civilisation) માંથી અનુકરણ કરવાયોગ્ય સર્વ કાંઈ સાથે ઘડાવી શકાય એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

* * *

આ પરિષદ એવી બળવાન ઘોષણા કરે, એવાં જબ્બર આન્દોલનો જગાવે, એવો ઉત્સાહ પ્રેરે કે આપણા પ્રાંતમાં આપણને સર્વથા અનુકૂળ એવી ઉપસંહાર યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા આપણે શક્તિમાન થઈએ એ શુભેચ્છા સાથે આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું.

卐

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી

ધૂમકેતુ

આજનો ગુજરાતી સાહિત્યકાર જુદી જ પરિસ્થિતિમાં બેઠો છે. સમાજ સાથેના એના સંબંધો પણ જુદી જ રીતે રચાયેલા છે. જૂના જમાનાના ઋષિમુનિની એની પાસે દૃષ્ટિ નથી. અને એવી એની શક્તિ પણ નથી. એ ઋષિ મુનિ કે ક્રાન્તદર્શી કવિ રહ્યો નથી. એ ગમે તેટલું ગૌરવ રાખે પણ છેવટે તો એ 'શિક્ષક નામનું જંતુ' છે કે બહુ બહુ તો તંત્રીની એક ફૂંકે ઊડી જાય એવું વર્તમાનપત્રનું પંખીડું છે. પણ વ્યક્તિની આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિ ગમે તે હોય, છતાં એનામાં અંદરથી ઊઠતો એક મહાસમર્થ જીવનપ્રવાહ હોઈ શકે છે, ને ગુજરાતી સાહિત્યકાર પણ જીવશે કે મરશે કે સમાજને કાંઈક માર્ગદર્શન આપશે એનો આધાર એની પાસે કેટલી અર્થની સમૃદ્ધિ છે એના ઉપર નથી, પણ ભામહ કહે છે તેમ, શબ્દાર્થની સમૃદ્ધિ ઉપર છે. એનામાં સામાજિક જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈને પોતાના સામર્થ્યની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવાનું બળ હશે તો જનતા—એ તો છેવટે ઘેલીમંડળી છે! હા, એ ઘેલીમંડળીના અભિપ્રાયો ઉપર પોતાના મસ્તકને ગર્વાન્વિત રાખનારો પોતાની ખીણને દેખશે ત્યારે ધ્રૂજશે. પણ "હું મારું કામ કરું છું—મારામાં જે હતું, હું જે આપી શકવા સમર્થ હતો, જે સમાજમાં હું જન્મ્યો, જીવ્યો, શ્વાસ લીધો ને રહ્યો એ સમાજનું જે સામાજિક ઋણ હતું તે મેં ચૂકવી દીધું"—એમ માનનારો, તરીને પાર ઊતરશે. મહાન સાહિત્યકાર વિના પ્રજાને મહત્તાનો સંદેશો કોઈ આપી શકતું નથી. જાતવિલોપન વિના કોઈ મહાન થઈ શકતું નથી. ગુજરાતને સાચા અર્થમાં સાહિત્યકાર—એવા સાહિત્યકારોનો આજે ખપ છે. એક જમાનો એવો ગયો કે જ્યારે પંડિત-અપંડિત વચ્ચે, સાહિત્યકાર—સમાજ વચ્ચે, એક ખંભાતી અખાત સરજાયો, જ્યારે સાહિત્યનાં દ્વાર ઉપર ખંભાતી તાળાં હતાં. આજે એનાથી ઊંધી જ વાત ચાલી છે. આજે દરેક જણ કહેતો આવે છે કે હું સાહિત્યકાર છું. એને કોણ કહે કે ભાઈ! તું હજી સાહિત્યકાર નથી. પણ આ અવ્યવસ્થા એ બહુ આશાસ્પદ ભવિષ્યનું ચિહ્ન છે. જનતામાં સાહિત્યનો શોખ જાગ્યો છે. લોકો સાહિત્ય માગે છે. ખરી રીતે તો સાહિત્યકારો હજી સાહિત્ય આપી શકતા નથી. જેમ સીનેમાની પાસે અભિનયકારો ન હતા માટે એમણે કંઈનો વ્યાપારી માર્ગ લીધો, ને વાર્તા ન હતી માટે જૂના જમાનાના નાટકની પેઠે મોહક દૃશ્યો ઊભાં કર્યાં—તેમ સાહિત્યકારો પાસે આજે વિપુલ સમૃદ્ધિ નથી—ને જનતાની ભૂખ જાગી છે—એટલે સારું નરસું, સાચું ખોટું સાહિત્ય આપવા માંડ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કેવળ અભિમાની જેમ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી જોઈ રહેવામાં તો એકંદરે શિષ્ટસાહિત્યના પ્રચારને મોટું નુકસાન છે. આ પરિસ્થિતિ સૌ સાહિત્યરસવાંચ્છુઓની ગંભીર વિચારણા માગે છે. હજી સુધી ઉત્તમ સાહિત્ય આપવાનો કોઈ પ્રયોગ આર્થિક દૃષ્ટિએ સફળ થયો નથી. પણ ઉત્તમ સાહિત્ય વિષેની માન્યતાને થોડીક વિસ્તૃત ને રોચક બનાવવામાં આવે—ને પુરપના ઘણા વિદ્વાનો પરિભાષાની આવશ્યકતા હોય એવા વિષયોને પણ, રોચક શૈલીએ મૂકવાની લઢણ શીખવામાં કોઈપણ પ્રકારની લઘુતા માનતા નથી, એ ઉદાહરણથી પ્રેરાઈને, થોડાઘણો આવશ્યક ફેરફાર, વિષય શૈલી ને વિધાનો પ્રત્યે કરવાનું ઉદારપણું, વિદ્વાનો સ્વીકારે તો, આ પ્રયોગ સફળ ન જ થાય એવું કાંઈ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યને શી રીતે વેગ આપવો—એને શી રીતે વધારે વિસ્તૃત કરવું અને શી રીતે લોકની સમક્ષ એને લઈ જવું એ પ્રશ્ન અત્યારે સૌથી વધારે અગત્યનો છે. એને તપાસી લેવાની જરૂરિયાત છે. એ પ્રશ્નના બે ઉકેલ દેખાય છે: એક એનો એવો ઉકેલ છે કે લોકોને સારું સાહિત્ય તો ધીમે ધીમે જ સમજાય; લોકોની રસવૃત્તિ ન કેળવાય ત્યાંસુધી નિરાશ ન થતાં વિદ્વાનોએ તો એમની શૈલી પ્રમાણે કામ કર્યે રાખવું; બીજો માર્ગ લોકને ધીમેધીમે ઉપર લાવવા માટે પોતે થોડુંથોડું નીચે ઊતરવું એ છે. કુદરતી રીતે જ વિદ્વાનો પહેલો માર્ગ સ્વીકારે છે. અને માને છે કે લોકોમાં સાહિત્ય સમજવાની શક્તિ નથી. ખરી રીતે આ બન્ને માર્ગ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે. આજે નહિ તો વહેલે મોડે. એ સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો જ નથી. આજે એક દિશામાંથી લોકસાહિત્ય ઉપર, નવલિકાઓ ઉપર, નવલકથાઓ ઉપર, ને વધતી જતી અનેક ગ્રંથાવલિઓ ઉપર, તેમજ સાહિત્યની લોકપ્રિયતા ઉપર એક પ્રકારની ઘૃણાસ્પદ તીખાશ જોવામાં આવે છે. આવી તીખાશ વૈયક્તિક સંબંધો કરતાં સામાજિક કલ્યાણની ભાવનાને પણ વધુ આભારી હોઈ શકે. એમાં સાહિત્યના હ્રાસ પ્રત્યેનો પુણ્યપ્રકોપ પણ હોય. દરેક છાપાળવું લખાણ સાહિત્ય બની જાય એ શક્ય પણ નથી. તેમ જ આવા બધા પ્રયત્નોમાં ગંભીરતા પણ ઘણી ઓછી હોય છે એ સમજાય તેવું છે—પણ દુનિયાભરના સાહિત્યમાં નવલકથાઓએ થોડાં વર્ષોમાં જે અવનવાં સ્વરૂપો બતાવ્યાં છે, ને ઝીણામાં ઝીણા માનસિક પૃથક્કરણના માર્ગથી માંડીને મોટામાં મોટા સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની છણાવટ, અત્યંત મનોરમ શૈલીથી માંડી છે, એ સ્વરૂપને જો નવલિકાઓ બગાડી નાખે છે એમ લાગતું હોય તો વિદ્વાનો જ શા માટે એ અપનાવી લેતા નથી? એક સામાજિક બળ તરીકે તો એનો સ્વીકાર ત્યારે જ થશે. ને સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ એની ગુણવત્તા ત્યારે જ વધશે.

કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે સાહિત્ય અધિકારની લેશ પણ ગૌરવહાનિ કર્યા વિના સાહિત્યકારોએ સમાજ અને સાહિત્ય વચ્ચે સેતુ જેવો સંબંધ સ્થાપવાનો સમય આવી ગયો છે. યુગના સામર્થ્યનો વિચાર કરીને, વિદ્વાનોએ પોતાની શૈલીને નવેસરથી ઘડવા સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. સંકુલ માનસવ્યાપાર દર્શાવવા માટે સંકુલ જ વાક્યરચના જોઈએ—એ જમાનો આથમી ગયો. આજે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ જે લોકો જાળવી-રાખવા માગતા હોય તેમની સમક્ષ એક વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. ભાષા અત્યંત સાદી બની છે—ને બનતી જાય છે. શબ્દ અને અર્થનો વિવેક ભુંસાતો જાય છે. એકની એક વાત વારંવાર ભારપૂર્વક કહેવાની ભાષણશૈલી આવતી જાય છે. એ વખતે કોઈ સિદ્ધહસ્ત લેખક, પોતાના નૈસર્ગિક ગૌરવથી રંગીને, સાદી ભાષાને, જો વાપરી બતાવશે, તો ભાષાને જે અમુક પ્રકારનો અર્થવિહીન સાદાઈનો શોક મળ્યો છે, તેમાં ફેરફાર થઈ જશે. કવિતાની પણ એક વ્યાખ્યા છે કે કહેવાયેલી વસ્તુ કરતાં વધારે ઉપયોગી તો કહેવાની * રીત છે.

આવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યનો, આધુનિક સામાજિક ઘટના અંગે વિચાર કરીએ, તો કેટલીક વાતો આપણી ગંભીર ક્રિયાત્મક વિચારણા તળે લાવવા જેવી લાગે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય આજે સમાજના અંગ તરીકે જ રહી શકે તેમ છે. કોઈપણ સાહિત્યકાર પોતાની કૃતિને સર્વોત્તમ માને, તો પણ, એની નકલો ઉતારી ઉતારીને પોતાને ત્યાં પટારામાં સંઘરી

* Name and Nature of Poetry by Housman.

શકે એટલો બધો અવ્યવહારુ હજી સુધી તો જોવામાં આવ્યો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે આજના આપણા જીવનવ્યવહારમાં સર્જનાત્મક સાહિત્ય વિષે વિચાર કરતાં એને અનુષંગી બીજી અનેક બાબતોને પણ સ્પર્શવી પડે. એમાં અસાહિત્ય જેવું કાંઈ નથી.

(૧) ગુજરાતી ભાષાને યુનિવર્સિટીએ સ્થાન આપ્યું છે એ ખરું; પણ એ સ્થાનને હજી ગૌરવ કે પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં નથી; એ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્વાનો ને સર્જકો—આ બે ભેદ ખાસ એટલા માટે પાડ્યા છે કે ઘણા વિદ્વાનોને લખતાં આવડતું નથી ને ઘણા સર્જકોને વિદ્વાન થતાં આવડતું નથી—માટે વિદ્વાનો ને સર્જકો—વારંવાર એ દિશામાં પ્રયત્ન કરે, અને ભાષાને અવનવા ગૌરવશીલ પ્રયોગોથી શણગારીને એની શક્તિ વિષેની, દેશીભાષાના ભયંકરમાં ભયંકર ટીકાખોરને પણ, ખાત્રી કરાવી આપે. સાહિત્યનાં અવનવાં સ્વરૂપો, નવા પ્રયોગો, નવી રચનાઓ, વિવેચનની નવી દૃષ્ટિઓ, લોકજીવનની ઉત્તુંગ શિખરાવલિ ને ઊંડી ખીણો, જૂના સાહિત્યની ને લોકસાહિત્યની વધુ શક્યતાઓ, એ સઘળાં માટે મંથન, મૈત્રી ને સંઘબળ જમાવે. હું મોટો, એ ભાવના છોડી દરેકદરેક ગુજરાતી સર્જક પોતાની શક્તિનો સારામાં સારો ફાલ ઉતારવા યત્ન કરે—તો ભવિષ્યમાં ગુજરાતીને સારું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય. ત્યારે આપણી પાસે ખરેખરાં સારાં પુસ્તકો હોય. અત્યારની—મારું લિખતું તે સારું—એ ભાવનામાં તો જ ફેરફાર થાય.

(૨) ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યારે મોટામાં મોટું ઉત્તેજન વડોદરાની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું મળે છે. એ પ્રવૃત્તિ ધન્યવાદને પાત્ર છે. એનો વધુ વિકાસ થાય એમ સૌ કોઈ સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છે છે. એ ઉપરાંત સાધનસંપન્ન ઘરમાં જ્યાંસુધી, ફર્નીચરની માફક પુસ્તકોને આવશ્યક રાચરચીલા તરીકે સ્વીકારવાની મનોવૃત્તિ નહિ આવે, ત્યાંસુધી પુસ્તકોની ખપત વિષે દરેક વિક્રેતાને વસવસો રહેવાનો છે. ગ્રંથપ્રકાશક, ગ્રંથવિક્રેતા ને ગ્રંથસર્જક—એ ત્રણેના કોઈપણ પ્રકારના ગૌરવભર્યા સંબંધો આપણે ત્યાં હજી સ્થાપિત થઈ શક્યા નથી, એમાં ગુજરાતીઓની આ મનોવૃત્તિ મોટા કારણરૂપે છે. અત્યારે તો સારાં પુસ્તકો—કે અમુક પ્રકારની મનોવૃત્તિથી પસંદ કરીને રચેલું, નાના ઘરનું નાનું પુસ્તકાલય—એ શિક્ષકના ઘરની એક આવશ્યકતા ગણાતી હોય તો ભલે! બાકી બીજું કોઈ પુસ્તકો પસંદ કરતું નથી. લલિતસાહિત્યને ઉત્તેજન આપનારાઓમાં સૌથી પહેલો નંબર સ્ત્રીઓનો છે! પછી થોડા કાલ્પનિક જુવાન વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. કોઈ શ્રીમંત તો ભૂલેચૂકે એમાં પડતો જ નથી! હા, મજૂરો, ખેડૂતો, રબારીઓ ને શોફરો સારી નવલકથા હોય તો વાંચે છે ખરા. વર્તમાનપત્રના તંત્રીઓ તો મફત મળે તો સ્વીકારે, ને ઉપકાર કરતા હોય તેમ—પુસ્તક સારું હોય કે નરસું—બે નકલો મોકલો, તો 'રીવ્યુ' લે! શિષ્ટ સાહિત્ય તો બહુ જ થોડા જણા લે છે—ને ભાગ્યે જ પાંચપચીસ નકલથી વધારે ખપત જાગે છે! આ દિશાને પણ અવનવા પ્રયોગોથી વિકાસ પમાડવા યોગ્ય છે.

(૩) સીનેમા, વર્તમાનપત્રો, રંગભૂમિ ને સર્જકો—એ ચારેનો એકબીજામાં ઘર્ષણ ક્યાં

વિના મેળ મેળવવો એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે—પણ એમાંના પહેલાં ત્રણ તો આવશ્યક રીતે ને ચોથો રેડિયો પણ ઘણી રીતે, પ્રજાજીવનમાં એક પ્રકારનું અગત્યનું સ્થાન મેળવી ચૂક્યા છે. એમને એમની બારી પણ સંભાળવાની હોય છે. એ વ્યવહારુ બાજુની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી.—સાહિત્યકારને અને સીનેમાને પાસે પાસે લાવવાની વાતો થાય છે—પણ એ બની શકશે તો કેવળ એવા 'ડાયરેક્ટર' થી જ કે, જેનામાં સાહિત્યની થોડીઘણી પણ સાચી સમજ હશે. શબ્દને 'દૃશ્ય'માં ફેરવવાની સાચી કુનેહ હશે, દૃશ્યમાં રૂપાંતર પામેલો શબ્દ અર્થગૌરવ ધારે એવી સાવજત કરવાની જેનામાં આવડત હશે. સીનેમાની ઘણી વ્યાપક અસર વિષે તો બેમત નથી. પણ સીનેમા કે, સાહિત્યે એકબીજાની 'ટેકનીક' સમજવાનો ખરો પ્રયત્ન હજી સુધી કર્યો નથી. એમાં સાહિત્યકૃતિઓ પડદા ઉપર વિફળ જાય છે એટલે પણ આ સંબંધ વિષે શંકા ઊઠી છે. ખરી સચ્ચાઈથી એ સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે તો બન્ને બાજુને લાભ છે—ને પ્રજાજીવનને કાંઈક વધારે સુંદર ને સારું અપાયાનો સંતોષ સંચાલકોને પણ મળશે.

(૪) આજના આપણા સીનેમાના સંચાલકો વધારે સંસ્કારી હોય—ને સાહિત્યકારો જરા ઓછા અવ્યવહારુ હોય, તો આ બને ખરું. સ્ટારનો મહિમા—એટલે સીનેમામાં સ્ટાર આવે છે તે નહિ, પણ સીનેમાવાળાઓ સ્વભાવથી જ પોતા વિષે સ્ટારનો મહિમા સ્થાપે છે એ, ઓછો થાય ને વર્તમાનપત્રો એમને આધારે શ્વાસ લે છે છતાં થોડીઘણી ભાટાઈ ઓછી કરે, તો વસ્તુની પરિશુદ્ધિ થાય. ને એક બીજાની નિકટતા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર થાય. ગુજરાતે પોતાની રંગભૂમિના ઉદ્ધારની કલ્પના ઘણા વખતથી ચલાવી છે. પણ હજી એ સિદ્ધ થઈ શકી નથી. પરંતુ આ વિષય ઉપર વિદ્વાનો, આંતરિક શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ ને, કાંઈક એવું કરવા તત્પર થાય કે, જેથી સામાજિક જીવન, સંસ્કારજીવન ને સાહિત્યજીવન ત્રિવેણીસંગમ થાય. ભજવી શકાય તેવાં કેવળ વિચારનાટકો નહિ—પણ પ્રસંગનાટકો—આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સામાજિક જીવનનું અતિ અગત્યનું—ને વિદ્વાન અવિદ્વાન રંક રાય રસિક અરસિક સૌને સાથે લાવનારું આ અંગ વિકાસ પામે. શેરીની કે પોળોની નાની નાની રંગભૂમિઓ સ્થપાય તો એ ઘણી જ લોકપ્રિયતા મેળવે. ને સામાજિક ઘણા પ્રશ્નોમાં માર્ગદર્શન પણ આપે. પરંતુ કેવળ અત્યુત્સાહમાં, કે પોતાની વૃત્તિના પ્રદર્શનમાં સંચાલકો પડી જાય—ને કલાના ચિરંજીવ અંશોને બહાર લાવી ન શકે તો એમાં સફળતા ન મળે.

(૫) ઈંગ્લિશમાં જેવી 'પેન્ગ્વીન સીરીઝ' પ્રગટ થઈ છે તેવી—જૂનાનવા, તમામ સાંસ્કારિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને આવરી લેતી, ને અનેક યુગોને પ્રગટ કરતી, એવી એક ગ્રંથમાળા, લોકરુચિને લક્ષમાં રાખીને પ્રગટ કરવામાં આવે, ને વિદ્વાનોની મદદ એમાં રસ ધરાવતી થાય તો—લોકની અભિરુચિ ને વિદ્વાનોનું માર્ગદર્શન, એ બન્ને વચ્ચે એક સેતુ બંધાઈ જાય. આવો સેતુ બાંધવા જેવો છે, નહિ તો આરે—ને કેવળ બે વર્ગના અસ્તિત્વની અનિવાર્યતા પર જ ભાર મૂકવામાં આવશે તો સાહિત્યને એનાથી ઘણું જ નુકસાન થશે. ને ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કોઈ પણ દિવસ શક્ય જ નહિ બને.

(૬) ગુજરાતના વિદ્વાનો, લેખકો, સર્જકો, પુસ્તકાલયના સંચાલકો, પ્રકાશકો, ગ્રંથવિક્રેતાઓ, વર્તમાનપત્રના સંચાલકો, સીનેમાસૃષ્ટિમાં પડેલાઓ, રેડિયો સંચાલકો, નવીજૂની રંગભૂમિના સંચાલકો—અને એવા અનુષંગી ક્ષેત્રમાં કામ કરતા તમામ માણસો—કેવળ વિચારની આપ-લે કરવાની હેતુથી, જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે ત્યારે મળવાનું રાખે, તો એમાંથી કોઈક દિવસ એક એવું સંગઠન જન્મે—કે જેનું સામાજિક મૂલ્ય ઘણું જ હોય. અત્યારે આ ક્ષેત્રો વિભક્ત જેવાં બની રહ્યાં છે. એક ક્ષેત્રનો માણસ બીજા ક્ષેત્રના માણસને સમજતો નથી કે સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. દરેકને પોતાના વાતાવરણમાં પોતાનું પ્રભુત્વ લાગે છે. પણ સંપૂર્ણ સમાજજીવનને, જો સમજીને નવેસરથી ઘડવું હોય ને એવા સામાજિક પ્રયોગોમાં સાહિત્યે મુખ્ય સ્થાન લેવું હોય, તો છેક નીચેથી ઉપર સુધીના તમામેતમામ થરના માણસોનો સંબંધમેળ મેળવી લેવાનો મહાયત્ન કરવો પડશે. અત્યારે જીવનની સંકુચિતતાને લીધે—સાહિત્યનું ક્ષેત્ર પણ એકધારું ને એકસુરીલું બની ગયું છે. એમાં ફેરફાર કરવાથી એ વધારે વ્યાપક સ્વરૂપ લેશે.

(૭) આપણે ત્યાં દરેકદરેક ગામમાં થોડાઘણા સાહિત્યરસિકો હોય છે જ. ઉત્તેજન ને માર્ગદર્શન મળે તો, દરેક ગામ પોતાની નાનીસરખી સાહિત્યસભા રચી એક જેવો તેવો પણ જ્ઞાનદીપ પ્રગટાવી રાખે. મોટાં શહેરોમાં એને માટે Book club—જેવી મંડળી કાઢીને, અમુક વિષયના અભ્યાસની તૈયારી કે રૂપરેખા પણ વિચારાય. એવા એવા નાનાનાના પ્રયાસો પણ લોકની અભિરુચિ ઘડવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપે. એટલું જ નહિ, એમાંથી અભિરુચિની પણ વધારે ને વધારે પરિશુદ્ધિ થાય.

(૮) 'રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક' જેવા એક જ ચંદ્રકનું અસ્તિત્વ આપણે ત્યાં છે, એમાં વધારો થવાની જરૂર છે. સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવું એમ જે સંસ્થાઓ પોતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં સ્વીકાર કરતી હોય તેમણે હિંદીના દાખલા ઉપરથી પારિતોષિકો ને ચંદ્રકોની રચના કરવી ઘટે. એનાથી ઊગતા લેખકોને પ્રસિદ્ધિ મળશે. ને એવા ઉત્તેજનથી પ્રેરાઈને ઘણા સાહિત્યકારો કૃતિઓને ઉત્તમ કરવા પ્રયત્ન કરશે.

(૯) આપણે ત્યાં સાહિત્યકૃતિઓને વાંચવાની લઢણનો તદ્દન અભાવ છે. મુશાયરા ને લોકગીતોના જલસાની જેમ—પ્રસંગે પ્રસંગે સાહિત્યકૃતિઓના વાચનની—તેમ જ ટૂચકા કહેવાની નાની મંડળીઓ ઉદ્ભવે, ને રામકથા, પુરાણકથા, વગેરેને તેમ જ સાહિત્યના નવા પ્રકારોને છેક જૂના માણભટ્ટની ઢબથી નહિ, તેમજ હરિકથા કરનારની ઢબથી પણ નહિ—પણ કોઈ અનોખી ઢબથી રજુ કરવાની નવી શૈલી દાખલ કરવામાં આવે, તો એવા પ્રયોગો પણ સફળતા પામે. સાહિત્યપરિષદ તો બેત્રણ વર્ષે એક વખત મળે—પણ દરેક નાનુંમોટું ગામ, સાહિત્યની અનેક અનુષંગી પ્રવૃત્તિઓને સજીવન રાખવાનો બારે માસનો વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ રચી, પોતપોતાના ગામની સાહિત્યસભા દ્વારા એ પ્રગટ કરે, તો એથી એ હમેશને માટે એકસરખું આકર્ષણ જમાવી શકે. ને રફતે રફતે એમાંથી જ પોતાની નાની રંગભૂમિની પણ ભૂમિકા તૈયાર કરી શકે.

(૧૦) વર્તમાનપત્રો અત્યારે સાહિત્યમાં જે રસ લે છે એ નિષેધાત્મક સ્વરૂપ જેવો છે.

પ્રસંગ આવ્યે એ સાહિત્યવિષે અઠવાડિયે કાંઈક લખે છે. એમ ન કરતાં દરેક વર્તમાનપત્ર દર અઠવાડિયે સાહિત્યના કોઈ ને કોઈ પ્રકાર ઉપર એક એક લેખ આપવાની પ્રથા ચાલુ કરે, તો સાહિત્યને લોકપ્રિય બનાવવામાં તેમ જ જનઅભિરુચિને ઊંચે લઇ જવા પણ મોટો ફાળો આપી શકે. પોતાને ત્યાં પસંદગી પામતું લખાણ ઉચ્ચકોટીનું હોય—ને વાકછટા વાગાડંબરને વાગ્દારિદ્રય સર્વેથી વિમુક્ત હોય—એવો આગ્રહ વર્તમાનપત્રના મુખ્ય સંચાલકનો હોય તો વર્તમાનપત્રો જ સાહિત્યના વિસ્તાર તેમ જ વિકાસ અંગે માટે સુંદર પૂર્વભૂમિકા રચી શકે. વર્તમાનપત્રોના નોકરિયાત તંત્રીઓ નહિ—પણ મુખ્ય સંચાલકો—સાહિત્યમાં થોડોઘણો પણ સાચો રસ ધરાવતા હોય તો તંત્રમાં ઘણો ફેર પડે તેમ છે. એમની પાસે ધંધાદારી દૃષ્ટિ હોય એ જરૂરનું છે; પણ ધંધાદારી દૃષ્ટિને સાહિત્યદૃષ્ટિ સાથે બાપે માર્યાં વેર રાખવાની કંઈ જ જરૂર નથી. 'રૂઉ'ની જાહેરખબરમાંથી 'ઉ' કાઢી નાખવા જેટલો રસ ધરાવવો એ બહુ મોટો ત્યાગ નથી.

આપણું કામ ઘણું વિકટ છે. જનઅભિરુચિને ઓળખવી, એને કેળવવી, એના હ્રાસ ન થવું, ને સર્જનાત્મક લખાણોની શ્રેષ્ટતા જાળવી રાખવી—એ ચારે વસ્તુઓનો સુયોગ મેળવવો—એ કલા સિદ્ધ કરવી લગભગ અશક્ય, એમાં ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારની કલાનો આવિર્ભાવ રહ્યો છે. પણ જે હેતુ માટે આપણે સાહિત્યકૃતિઓ રચીએ છીએ—જનતા માટે—એનો મોટો ભાગ હજી તો અક્ષર પણ ઓળખી શકતો નથી. અને છતાં દરેક માનવહૃદયમાં હોય છે તેમ એનામાં પણ જ્ઞાનદીપક માટે લેહ લાગેલી છે. એની એ અભિરુચિને શી રીતે જગાડવી, પરિશુદ્ધ કરવી, ઊંચે લેવી, ને ઉદ્દીપન કરતી કરવી એ કામ ઘણું વિકટ છે. એ વિકટ કામ સિદ્ધ ત્યારે જ થશે—જ્યારે પહેલાં પૂર્વભૂમિકા રચાવા માંડશે. ને સાહિત્યકારો સંઘબળ સ્થાપશે અને પોતપોતાનામાં પોતે ધારી લીધેલી વિદ્વત્તાથી પોતાની જાતને બચાવશે !

કલામાત્રનો નિયમ છે કે એનો ઉપયોગ ન થાય તો એ વિનાશ પામે. માનવના હૃદયમાં રહેલ અલૌકિક સામર્થ્યને, એના શારીરિક બંધનમાંથી મુક્ત કરીને, એના ખરા સ્થાનનો પરિચય આપવાનું કામ કલા કે સાહિત્યનું છે. એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે જે જે વસ્તુની જે જે વખતે જરૂર પડે તે તે વખતે સ્વીકાર કરી લેવો એમાં કોઈ જાતની હીનતા નથી. પ્રેમનું, સત્યનું અને શાંતિનું જીવન જ્ઞાન દ્વારા જ શક્ય છે. એ જ્ઞાન દરેકનું હોવું જોઈએ ને દરેક માટે હોવું જોઈએ.

ગુજરાતી પરિષદ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના જયરંગની એ ભાવના સિદ્ધ થાઓ—ને શ્રી તથા સરસ્વતીનો કાલિદાસે ઇચ્છેલો વિરલ સંયોગ ગુજરાતમાં શક્ય બનો.

卐

ત્રણ લંગર

रञ्जनम्

सरकारी धान्याची दुकान આગળ
લંગર લાગી દીન હિન્દીઓની,
અર્ધા ભૂખ્યા એ નિજ પેટ પોષવા
આવી ઊભા ઘાં ઠરતાં પ્રભાતમાં.

ને સાંજના સારી રીતે જમીને
સિગાર લાંબી મુખમાં હલાવતા
કે મૂડીવાદી મીઠું પાન ચાવતા
ઊભા હીડા 'કિસ્મત'ને નિહાળવા.
આક્રન્દ સૂણ્યાં મધરાત રે, પ્રભો!
દળાઇ ચક્કીમહીં મોંઘવારીની;
રડી રહ્યાં બાળક બાપ–મા જતાં,
શ્મશાનમાંહી મડદાં ભૂખ્યાંનાં
બળી રહ્યાં રે!

પણ વખત આવશે,
ગુલામીની સાંકળ તોડવાને
શ્મશાનમાંથી મડદાંય ઊઠશે;
ભળી જશે સૌ જગનાં ક્ષુધાર્ત
અન્યાય ને વૈરની ઘોર ખોદવા,
સ્વતંત્રતાની જળશે મશાલ,
પંખી પશુ માનવી મુક્ત સૌ થશે;
અને બધે રાજ્ય હશે પ્રભુનું!

ઉત્તમ તાજી વનસ્પતિ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી
યંત્રની સહાય વિના આયુર્વેદિક દવાઓ બનાવનાર

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ૦, અહમદનગર

ની દવાઓ આરોગ્ય સંપાદન માટે હંમેશ વાપરો.

☆☆☆

શિયાળાની ઋતુમાં—

સુવર્ણમાલિની વસંત નં. ૧

અથવા

બૃહત્સુવર્ણ માલિની વસંત

ચ્યવનપ્રાશ (સાદો) કે (અષ્ટવર્ગ)

સાથે લેવાથી સાલભરની શક્તિ મેળવી શકાય છે. આ સિવાયની બીજી પણ અભ્રક, મકરધ્વજ જેવી ઊંચી દવાઓ છે. મંગાવી ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે. ગૂજરાતમાં લગભગ બધે ઠેકાણે એજંટો છે.

★ ગૂજરાત અને ઉત્તર થાણા જિલ્લાના સોલ એજંટ ★

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભાસ્કરલેન, ભુલેશ્વર, મુંબઈ–૨

શોભાનો વર

હરીશ ઉપાધ્યાય

" Good morning, sir ! "

" Good morning ! " મેં પણ હમેશ માફક મારા વિદ્યાર્થીને સારી સવાર પૂચ્છી.

" તમે મને ન ઓળખ્યો, સાહેબ ! " નવા આવનારે ખુરસી પાસે ખેંચતાં કહ્યું. અને ખરેખર એનું અનુમાન સાચું હતું. Margarate Mitchellની *Gone with the Wind* વાંચવામાં હું એટલો બધો તલ્લીન થઈ ગયો હતો કે નવા આવનારને એકદમ ઓળખી શક્યો નહિ. મેં આંખો ઝીણી કરી બારીકાઈથી એની આખી મુખમુદ્રાનું અવલોકન કર્યું પણ ભૂતકાળની ઝાંખી યાદ સિવાય કાંઈ જ વધારે હું કળી શક્યો નહિ. કાંઈ વિવેક કરું એ પહેલાં તો એની ધીરજ ખૂટી.

" એ તો હું મધુ, મામાજી, "—અત્યાર સુધી રમી રહેલું સ્મિત અદૃશ્ય થયું, સ્વરમાં જરા તીખાશ આવી, " મને ન ઓળખ્યો, મને ! "

અને સાત વર્ષ પરથી એકાએક પડદો ઊંચકાઈ ગયો. એને ન ઓળખું એ બને જ કેમ ! મારા મિત્ર રા. બ. કીર્તિરાયનો પુત્ર,–મારી પ્રિય સખી મનોરમાનો સૌથી લાડકો મધુ, અને મારી શોભાનો વર. મારાથી સ્હેજસાજ વિચારાઈ ગયું.

સને ૧૯૩૪ની એ વાત છે. તે વખતે ગુજરાત કૉલેજમાં ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો વિષય હું શીખવાડતો. મધુ તે વખતે ' ઈન્ટર આર્ટ્સ 'માં ભણતો હતો. ભણવામાં એના જેવો બેદરકાર ભાગ્યે જ કોઈ હશે. મારા પીરિયડ દરમિયાન ફક્ત ત્રીસ મિનિટ માટે પણ એનાથી શાંત રહી શકાતું નહિ !

" Mamaji, may I know the terms behind the Montegue-Chelmsford Report ? "—એ એવી છટાથી પૂછતો કે જાણે એ વિષયનો ખાસ અભ્યાસી જ ન હોય !

સૌ કોઈ જાણતું કે મધુને એ બાબતમાં કાંઈ ગમ પડતી નહિ. આખી યે ટર્મ પૂરી થવા આવી છતાં યે એને કાંઈ ને કાંઈ તોફાન કરવાનું સૂઝતું, બીજું કાંઈ નહિ તો, એના "મામાજી" શબ્દ પર મને એટલી ચીડ ચડતી કે એને કાંઈ કહું—પણ શોભાને ખરાબ લાગે એ બીકે હું મૌન સેવતો.

વળી એક વખત એમ બન્યું કે રીસેસ પછીના પીરિયડ વખતે હું કૉલેજ કમ્પાઉન્ડમાં લટાર મારવા નીકળેલો તે વખતે એક ઝાડ નીચે મધુ ને શોભા બન્ને નિરાંતે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. મધુના હાથમાં એક સીગરેટ હતી, ને શોભાને ચીડવવા વારંવાર તે ધુમાડો શોભાના મ્હોં ઉપર ઉડાડતો. મને થયું કે પાસે જઈ બન્નેને એવા ધમકાવી નાંખું કે... પણ બીજો જ વિચાર કરી હું મારી રૂમમાં ગયો.

છેવટે શોભા રહી મારી ભાણી ! રા. બ. કીર્તિરાયનું કુટુંબ ઘણું ઉચ્ચ ગણાતું અને પૈસેટકે સુખી પણ હતું. છતાંયે ઉચ્ચ કુટુંબના લોભમાં અને પૈસાના મોહમાં ફસાઈ, વગર વિચાર્યે શોભા મધુ સાથે જોડાય એમ હું બહુ ઇચ્છતો નહિ—જો કે એ વિષય ઉપર મેં ખાસ વિચાર કર્યો નહોતો. મધુની ભણવાની બેદરકારી મને એટલી સાલતી કે હું આવેશમાં આવી જઈ સિદ્ધો કીર્તિરાયને બંગલે પહોંચ્યો.

રા. બ. સાહેબ તે વખતે કોઈ અગત્યનો કેસ વાંચવામાં ગુંથાએલા હતા. અવાજ સાંભળી ‘કોણ ?’ એમ કંટાળાભરેલી રીતે કહ્યું પણ મને જોઈને આવકારદાયક સ્મિતથી મારો હાથ દાબ્યો. “આવો, માસ્તર, આવો ! શી છે આપના ત્યાંની નવાજૂની ?” પણ હું તો ‘એમને ત્યાંની’ નવાજૂની કહેવા આવ્યો હતો ! પળવાર તો મને થયું કે મધુનો ગુનો માફ કરી દઉં, કારણકે કીર્તિરાયનો કડક સ્વભાવ હું સારી પેઠે જાણતો હતો. શોભા સાથેનો પ્રસંગ સંભારી સઘળી વાત મારાથી કહેવાઈ ગઈ. એટલું જ નહિ પણ. આ તો હદ થઈ એટલે કહું છું એમ પારકો હોઉં એવો દેખાવ કરી કહ્યું.

અમે વડનગરા નાગર જાહેરમાં કદી સીગરેટ પીતા નહિ. એટલે માણસની freedom of personal habitsમાં માનનારો હોવા છતાં, મારાથી એ અન્યાય મધુને થઈ ગયો !

મારી બહાદુરીનું પરિણામ એ આવ્યું કે બીજી ટર્મમાં મધુને મુંબઈ ભણવા મોકલવામાં આવ્યો. આમ મધુ ને શોભાના સંબંધમાં અજાણે હું વિરોધી થઈ પડ્યો.

ત્યારપછી મધુ વિષે મેં બહુ સાંભળેલું નહિ પણ શોભાની વર્તણૂક દિન પ્રતિદિન મારી તરફ વધારે ને વધારે વિચિત્ર થવા લાગી, તે એટલે સુધી કે કામ વગર હવે તે ભાગ્યે જ મારી સાથે વાત કરતી ! પહેલાં તો હું તેને ત્યાં જતો, ત્યારે ઘણા યે પ્રકારના વાદાવવાદમાં મારી સાથે તે ઊતરી પડતી. ખુદ શોભાના પિતા રામરાય મને કહેતા કે “તમેય માસ્તર, ઘેર આ ગાંડી સાથે ક્યાં માથાકૂટ કરવા માંડી. ભલા માણસ બેઘડી બેસો તો ખરા !”

એક વખત વર્ગમાં શોભા ઘણી ઉદાસ લાગી. વર્ગ પૂરો થતાં મેં એને મારી રૂમમાં બોલાવી. મારી પાસે બેસાડતાં એના અભ્યાસનાં વખાણ કર્યાં, એની તબિયત વિષે કાળજી દેખાડી, ધીમે રહીને મધુની વાત ઉપાડી: “શોભા ! કંઈ મધુના સમાચાર હવે નથી આપતી તું ! હમણાં કાંઈ મધુનો કાગળ્યે નથી ?” “હમણાં અને પછી - એમના વિષે મને શી ખબર પડે ?” શોભાએ ડરતે ડરતે જવાબ આપ્યો. પણ મને એમાં સહજે શ્રદ્ધા નહતી. મધુના નિયમિત પત્રો શોભા ઉપર આવે છે એમ હું જરૂર માનતો અને શોભા પણ એને લખતી હશે એવો મારો ચોક્કસ ખ્યાલ હતો.

“તું લખે તો એને જણાવજે કે, હું બહુ સંભારું છું ” મેં જતે જતે શોભાને કહ્યું. પણ મારી વાત જાણે સાંભળી જ ન હોય તેમ તે ચાલી ગઈ ત્યારે એની આંખનાં આંસુ મેં કેમ દીઠાં નહિ હોય એની મને આજે નવાઈ લાગે છે.

ત્યારપછી એક વખતે એમ બન્યું કે હું અને રામરાય કંઈ કામ વિનાનાં ગપ્પાં મારતા બેઠા હતા એવામાં ઉત્સાહથી શોભા રામરાય પાસે આવી. મને જોઈ પ્રથમ તો તે અચકાઈ પણ કરીને તરત જ રામરાય પાસે ગોઠવાઈ ગઈ.

“ક્યાં ગઈ'તી ક્યારની, આ તારા મામા તારી રાહ જોઈ રહ્યા છે ને !” રામરાયે શોભાના ઝાંડા પરના પડિયાળની ચાળી ફેરવતાં કહ્યું.

“કેમ ! મધુ આમમાં આવ્યો છે કે શું ?” મારાથી સહેજ રમૂજ થઈ ગઈ.

અને રામરાય કોઈ નવું સાંભળ્યું હોય એમ, બે ડગલાં આગળ વધ્યા: " અલી ઓ! તારા મામા કહે છે કે તું મધુ સાથે નાસી જવાની છે? જોજે આ મારું ઘડિયાળ ન લઈ જતી હોં?" રામરાયે શોભાને ગાલે ધીમી ટપલી મારતાં કહ્યું.

શરમથી શોભાનું સુંદર મોં લાલચોળ થઈ ગયું. મને પણ રામરાયની વાતથી હસવું આવ્યું. શોભા અમારી સૌની લાડકી છે અને લીધે તો રામરાયનો અને મારો સંબંધ કાયમ રહ્યો છે. એની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈપણ કરવાની અમને કલ્પના પણ આવતી નહિ. છતાં યે આ વખતે શોભાને ખાત્રી થઈ ગઈ કે હું મધુ સાથે એનું લગ્ન નહિ જ થવા દઉં! અને એ ગેરસમજ એની કેમે કરી દૂર થઈ નહિ.

ને હવે તો શોભા ક્યારની યે પરણી ગઈ છે. એનાં લગ્નનો કાગળ મારા ઉપર આવ્યો ત્યારે હું તબિયતને અંગે કુમસ હતો.

લગ્નના ફક્ત બેત્રણ દિવસ જ બાકી રહ્યા હશે ત્યારે મને ખબર પડી કે શોભાનો વિવાહ તો મિ.... સાથે થએલા છે.

કેસરી પાઘડી લગાવી રમુજ કરતા રામરાયને મારું ઘણું મન હોવા છતાં પૂછી શકાયું નહિ. એક ગુનેગારની માફક હું શોભાથી દૂર રહેવા લાગ્યો. મને એમાં રસ જ રહ્યો નહોતો. તે એટલે સુધી કે પરણીને શોભા ને મિ....મને પગે લાગવા આવ્યાં તે વખતે મારાથી શોભાને આશીર્વાદ પણ આપી શકાયા નહિ!

અને એ પછી આજ કેટલે વર્ષે મધુના મોંએ ' સામાજી ' શબ્દ સાંભળી મને આખા યે શરીરે ઝણઝણાટી થઈ ગઈ તેમ છતાં બનાવટી સ્વાસ્થ્ય મેળવી મેં કહ્યું:

" કેમ કંઈ બહુ દહાડે જણાયો. હાલ શું કરે છે?" ત્યારપછી મધુએ મારી સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરી. બી. એ. પાસ થઈ ઇંગ્લેંડ જઈ બેરિસ્ટર થઈ આવ્યો હતો. અને હાલ સુરતમાં સબજજ તરીકે નીમાયો હતો. એની જવલન્ત કારકીર્દિનાં મેં પણ ઘણાં વખાણ કર્યાં.

"તમે તો તે દિવસે મને એટલો ખીજવ્યો કે ત્યારપછી મારે સીગરેટ પીવાની બાધા છે!" મધુએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

મને ઘણું યે થયું કે હું એને પૂછું કે તું પરણ્યો કે નહિ? પણ કદાચ શોભાના લગ્નના સમાચાર એનાથી છૂપા રખાયા હોય અને મારે જ એ કહેવા પડે એ વિચાર આવતાં હું ઊભો થયો અને ત્યાંથી દૂર થવાનું કંઈ બહાનું શોધતો હતો. એવામાં સ્હેજ ખ્યાલ આવતાં મેં ઘણી કાળજીપૂર્વક મધુને કહ્યું:

"તારે શોભાને મળવું છે? બેસ, હું એને બોલાવડાવું." અને એના જવાબની રાહ જોયા સિવાય, મેં મારા માણસને શોભાના સાસરે મોકલ્યો. મધુ માટે ચા બનાવવાની કહી. ચોપડી મૂકવાના બ્હાને હું મારી લાયબ્રેરીમાં આંટા મારતો હતો એવામાં મારી પત્નીના અવાજે મને ચમકાવ્યો:

" એટલામાં ક્યાં ગયા તમે! આ ' શોભાનો વર ' આવ્યો છે ને કહે છે કે શોભાની તબિયત સારી નથી. તે તમને જ ત્યાં બોલાવે છે."

હું એ 'શોભાના વર' તરફ નજર નાંખતા, મધુ આ ન સાંભળે એ ઇચ્છાએ, દીવાનખાનામાં ગયો તો ત્યાંનો ખાલી એમનો એમ રહેવા દઈ મધુ તો ક્યારનો યે ચાલ્યો ગયો હતો!

અને તે પછી લગભગ બે મહીને પરીક્ષાના પેપર તપાસવા હું મુંબઈ ગયો, ત્યારે ચોપાટી પર મધુને ......ની સાથે ફરતો જોઈ મને સ્હેજ ખ્યાલ આવ્યો કે તે દિવસના પ્રસંગને મેં જતો કર્યો હોત, અથવા તો શોભાએ મને વધારે સમજવાની કોશિષ કરી હોત, તો આજ ......ની જગ્યાએ શોભા હોત!

આકાશનાં રહસ્યો

નાથાલાલ દવે

સાંજ પડે છે. પ્રકાશનો પડદો સંકેલાઈ જાય છે. રાત્રિ આવીને આકાશના બગીચાના દરવાજા ખોલે છે. એક પછી એક નવા તારાઓ દેખાવા લાગે છે, જાણે કે રંગીન ફૂલો ખીલ્યાં. બારે ય માસ જુદાં જુદાં નક્ષત્રો દર્શન દે છે. ઉત્તર તરફ સપ્તર્ષિ કે હંસ, શર્મિષ્ઠા કે બ્રહ્મહૃદયને ધ્રુવની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરતા આપણે જોઈએ છીએ. પૂર્વ તરફથી વળી મૃગશીર્ષનું ભવ્ય તારામંડળ ઊંચું આવતું હોય, વ્યાધની સવારી આવતી હોય કે વૃશ્ચિકનો હૃદયંગમ વળાંક ખીલી ઊઠ્યો હોય. શનિ કે ગુરુ કે શુક્ર આવે અથવા તો લાલ અંગારા જેવો મંગળ ઝગમગતો રહે. દક્ષિણે ખૂણામાં અગસ્ત્ય સમાધિમાં લીન બન્યા હોય કે સ્વસ્તિક નીચે ત્રિશંકુ લટકતો હોય અથવા જયવિજય સામસામે મીઠી ગોષ્ઠિ કરતા હોય. કેવા રંગો ! કેવાં ઠંડાં આલ્હાદક તેજકિરણો ! અને આપણે જાણીએ છીએ કે આ તારાનાં કિરણો તો અબજો ગાઉથી આવે છે. એક એક તારો આપણા સૂર્ય કરતાં અનેકગણો પ્રચંડ સૂર્ય છે ત્યારે કેવા અમેય વિસ્તારનું આપણને ભાન થાય છે ! ખરેખર, ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ માણસને ઉન્નત બનાવે છે. એવી વિરાટ ભવ્યતા આગળ માણસ ઊભો રહે છે કે તે દર્શનનો ઉલ્લાસ તેના હૃદયને સ્પર્શ્યા વગર રહે નહિ, અને તે સાથે માણસ નમ્ર પણ બને, કારણ કે તેની અલ્પતાનું પણ તેને સચોટ ભાન થાય છે.

પણ આજે કલ્પનાવિહારે જવું નથી. ખગોળશાસ્ત્રે આપણને શું શું શીખવ્યું છે તેનો જ માત્ર વિચાર કરવો છે. પહેલી તો આપણને એ ખબર પડી કે થોડાં વરસ પહેલાં આપણે માનતા હતા તેના કરતાં આ વિશ્વ ક્યાંયે વધારે વિશાળ છે. બીજું, આ બધાં તારામંડળો અવકાશમાં અજબ ગતિથી જુદે જુદે રસ્તે ધસ્યાં જાય છે. ત્રીજું, એ આમ ધસી જતાં તારામંડળોમાં આપણી પૃથ્વી, સૂર્ય, ગ્રહો એ પણ સહુની સાથે જ છે. બીજાને હિસાબે આપણું સૂર્યમંડળ ભલે સાવ નાનું ગણાય, પણ સહુનું ગોત્ર એક જ છે. જે નિયમો બીજાને માટે છે તે આપણા મંડળને પણ લાગુ પડે છે.

નરી આંખે બહુ તો ૪૭૨૦ તારા જોઈ શકાય. આપણે આખું આકાશ જોઈ શકતા નથી. છતાં આપણે જોઈએ છીએ તેટલા આકાશમાં લગભગ એકસો અબજ તારા છે એમ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ નક્કી કર્યું છે. કોઈ સૂર્યથી નાના છે, કોઈ હજારો ગણા મોટા છે. અસંખ્ય તારાઓ સાથે વસીને ઝૂમખાંની જેમ રહેલા દેખાય છે. તારાઓની મોટી નગરી જ જોઈ લો. તેને નિહારિકા કહે છે. તમે જાણો છો કે પ્રકાશ દર સેકંડે એક લાખ છયાશી હજાર માઈલ દોડી શકે છે. હવે ઘણી નિહારિકાઓ એટલી તો વિશાળ છે કે પ્રકાશના કિરણને તેની અંદરથી આરપાર મુસાફરી કરતાં એક લાખ વરસ લાગે. આવી નિહારિકાઓની આકાશગંગા બનેલી છે. તેજના પારદર્શક પ્રવાહ જેવી આકાશગંગાને તમે અંધારી રાતે સહેલાઈથી જોઈ શકો. આપણી પૃથ્વી અને આપણું સૂર્યમંડળ એ આકાશગંગામાં જ રહેલાં છે. નજીકના બીજા કોઈ નક્ષત્ર પરથી કોઈ માણસ તારા જોવા બેસે તો, આપણે

જેમ હંસને આકાશગંગામાં પાંખો ફેલાવી ઊડતો જોઈએ છીએ તેમ આપણી પૃથ્વીને પણ તે તેજસરિતામાં સ્નાન કરતી જોઈ શકે. પણ તે બહુ પાસેના નક્ષત્ર પરથી આથેથી જોવા બેસે તો કદાચ સૂર્ય દેખાય, પણ એ તારા જોનારને આપણી પૃથ્વી ન દેખાય. એ બીચારી કેટલી નાની છે! આકાશની નક્ષત્રસભામાં એના તરફ કોનું ધ્યાન જાય?

લોકો એમ માને છે કે અવકાશ એટલે ખાલી જગ્યા. પણ ના, એ સાવ ખાલી નથી. નક્ષત્રો વચ્ચે જે ખાલી અંતર છે તેમાં ઘણીવાર ગેસ, ધૂળ, ધાતુનાં રજકણો વગેરે ઊડતાં હોય છે. એવાં વાદળો ઘણી વાર તો એટલાં મોટાં હોય છે કે તેને વીંધતાં પ્રકાશને બે હજાર વરસ લાગે. નિહારિકામાં એવાં વાદળો દેખાય છે. ઘણી વાર તે વાદળો ઓછા તેજસ્વી એવા કરોડો ઝાંખા તારાઓનાં બનેલાં હોય છે.

ઘણા તારા બહુ ભારે હોય છે. કોઈ વળી સાવ હળવા પણ હોય. જે તારા હળવા વાયુના બનેલા હોય છે તેમાં ગુરુત્વાકર્ષણ ઓછું. તેથી ત્યાં માણસ જરા જોર કરે તો સેંકડો ફૂટ ઊંચો ઉછળી શકે, કે છલંગ મારીને હનુમાનની પેઠે સો જોજન ઓળંગી શકે. કોઈ તારા એટલા ભારે હોય છે કે ત્યાંના લોઢાના એક ઇંચના કકડાનું વજન કરવા બેસીએ તો એક સો ટન જેટલું થાય. વ્યાધની બાજુમાં એવો એક ભારે તારો છે. ત્યાંની ધાતુનો એક પૈસો બનાવીને કોઈ તમારા પર ફેંકે તો તમારા પર મોટો હાથી પડ્યો હોય એટલો તમને ભાર લાગે.

આપણે જોઈએ છીએ તે નિહારિકાઓ પાછળ, આપણને કલ્પના પણ ન આવે એવા અમેય વિસ્તારમાં બીજી નિહારિકાઓ છે. એકબીજીથી અબજો માઇલને અંતરે તે વસેલી છે. નિષ્ણાતો એવી એક લાખ નિહારિકાઓને તો ઓળખી શક્યા છે, અને કહે છે કે પાંચ લાખ હજી હાથ આવવાની છે! એટલે કે, જરા મોટાં દૂરબીનો બનાવીશું ત્યારે આપણે એ જોઈ શકીશું. અમેરિકામાં માઉંટ પેલોમારની વેધશાળામાં બસો ઇંચના વ્યાસનો કાચવાળો ટેલિસ્કોપ ગોઠવાય છે, તે તૈયાર થઇ જાય એટલી વાર છે. આકાશનાં કેટલાંય નવાં રહસ્યો આપણને હાથ લાગશે. હજી નહિ દેખાતાં તારામંડળો અને નિહારિકાઓ ત્યારે નજરે ચડશે.

તારાનાં તેજમાં વધઘટ થાય છે. ઘણા તારા ઝાંખા હોય તેમાંથી ધીમે ધીમે તેજસ્વી થવા માંડે, પાછા વળી ઝાંખા પડી જાય. મંગળનો તારો એ રીતે તેજની વધઘટ માટે જાણીતો છે. ઘણીવાર કોઇ તારો એકાએક તેજસ્વી બની જાય છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે તે તારા પર કોઇ જ્વાળામુખી ફૂટે કે એવો કોઇ ઉલ્કાપાત થયો હોય છે અને સળગતા ગેસનાં વાદળાં તેને વીંટી વળે છે. આવા ઓચિંતા તેજસ્વી બનેલા તારાને 'નોવા' કહે છે. આવો નવીન તારો મોટે ભાગે આપણા સૂર્ય કરતાં બે લાખ ગણો વધારે તેજસ્વી હોય છે. કોઇ મોટા કદનો નોવા સૂર્ય કરતાં કરોડો ગણો વધારે તેજસ્વી બને. ૧૬૦૪માં અને ૧૯૫૨માં એવા રાક્ષસી નોવા દેખાયા હતા. આકાશદર્શનનાં નવાં સાધનોની મદદથી નિહારિકામાં આવી રીતે પ્રકાશી ઊઠતા તારાઓ અવારનવાર દેખાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં આવા વીસ નોવા ફૂટી નીકળતા દેખાયા છે.

પ્રીઝમ–ત્રિકોણકારનો કાચ–એનો ખગોળશાસ્ત્રે ભારે સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. તડકામાં તમે એ કાચને બારીમાં મૂકો તો સામેની દિવાલ પર મઝાના મેઘધનુષ જેવા રંગો પ્રતિબિંબિત થશે. એ રંગો હંમેશાં એક પછી એક નિયમિત રીતે ગોઠવાઈ ગયા હોય. જેટલે દૂરથી પ્રકાશનું કિરણ આવ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં રંગની વધઘટ થાય. સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ નામનાં યંત્રમાં આ કાચ ગોઠવીને પ્રકાશનાં કિરણોની પરીક્ષા કરી શકાય છે. અને જ્યાંથી તે કિરણ આવ્યું હોય ત્યાં ક્યાં ક્યાં રસાયન તત્ત્વો રહેલાં છે તે જાણી શકાય છે. તે પરથી ખગોળશાસ્ત્રીઓને ખબર પડી કે આપણી પૃથ્વી પર જે હર જેટલા મુખ્ય રાસાયનિક દ્રવ્યો છે તે જ દ્રવ્યો વધતે ઓછે અંશે બધાંય નક્ષત્રોમાં પણ છે. કોઈ દ્રવ્ય તો પૃથ્વી પર છે એવી ખબર પડે તે પહેલાં આકાશી પદાર્થોમાં જડી આવ્યું હતું. હેલિયમ, પૃથ્વી પર છે એમ સમજાયું તે પહેલાં તે, સૂર્યમાં છે એવી શોધ થઈ હતી.

આ કિરણના રંગોની પરીક્ષા પરથી કયા તારામાં કેટલી ગરમી છે તે જાણી શકાય, કારણકે ઉષ્ણતા કે ઠંડી રંગ પ્રમાણે રંગમાં વધઘટ થાય. ઉષ્ણતા વધે એટલે લાલ રંગ બદલાઈને પીળો થતા જાય, તેમાંથી સફેદ અને અંતે પૂરો આસમાની રંગ થાય. સૂર્યની ઉષ્ણતાનું માપ કાઢતાં ખબર પડી કે ઉપરના ભાગમાં છ હજાર ડિગ્રી (સેન્ટિગ્રેડ) ગરમી અને અંદરના ભાગમાં ચાલીસ લાખ ડિગ્રી (સેન્ટિગ્રેડ) ગરમી છે. કોઈ દૂરનો તારો ફાટે કે નોવા પ્રગટે ત્યારે તેમાં આપણને કાંઈ નુકસાન થતું નથી. પણ સૂર્યમાં એવો કોઈ ધડાકો થયો હોય તો? સૂર્ય તો માત્ર નવ કરોડ, ત્રીસ લાખ માઈલ દૂર છે. ત્યાંથી ગરમીનાં મોજાંને પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં માત્ર આઠ મિનિટ ને ત્રીસ સેકંડ લાગે. અને એક સાથે તમામ જીવસૃષ્ટિનો તરત નાશ થઈ જાય. આખી પૃથ્વી શેકાઈને સાફ થઈ જાય. તેથી એ બધું થયું તેની પણ આપણને ખબર ન પડે.

કોઈ દિવસ આમ બનવા સંભવ ખરો? વૈજ્ઞાનિકો જવાબ દે છે કે સૂર્ય એવી રીતે ઘણી વાર ફાટ્યો છે ને હજી એક વાર તો જરૂર ફાટશે. ખગોળમાં એવા ધડાકાનું મહત્ત્વ કાંઈ જ નહિ. નાનકડો નોવા કોઈને દૂરથી દેખાય એટલી જ તેની કિંમત. પૃથ્વી પરથી જીવસૃષ્ટિનો નાશ થવા માટે સૂર્યને ફાટવાની પણ શી જરૂર? સૂર્યના તાપમાં જરા ફેરફાર થાય તો બસ, સૂર્ય જરાક ઠંડો પડે તો ય આપણું આવી બન્યું. એ ઠંડો તો પડવાનો જ છે, પણ પૃથ્વી પર તે વખતે તેને જોનાર કદાચ કોઈ નહિ હોય! પણ અત્યારે ગભરાવાની જરૂર નથી, એને હજી વાર છે. સૂર્ય હજી તો યુવાન છે. આપણા ગ્રહો અને સૂર્ય લગભગ ત્રણ અબજ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યા છે. એ કાંઈ જ ન કહેવાય. સામાન્ય રીતે એક ગ્રહનું આયુષ્ય બાર અબજ વરસનું ગણાય એટલે હજી નવ અબજ વરસ સુધી આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. માણસની આવરદા સાથે સરખાવીએ તો સૂર્ય હજી બાર વરસનો કિશોર છે.

સૂર્યમાંથી ચારે બાજુ જે ગરમીના ફુવારા છૂટે છે, જે શક્તિનો ધોધ વહે છે, તે તમામ પૃથ્વી ઝીલી શકતી નથી. પૃથ્વીને એ શક્તિનો બહુ નાનો હિસ્સો મળે છે. છતાં તેનું માપ કાઢીએ તો દર ચોરસ માઈલે રોજેરોજ આપણને પાંચ લાખ હોર્સપાવર જેટલી શક્તિ સૂર્ય આપે છે. દર મિનિટે સૂર્ય જે શક્તિ આપણને બક્ષીસ આપે છે એનો, આખા વરસમાં પણ આપણે પૂરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. સૂર્ય સીસાં પાડીને સૂકવી તેનો

કોલસો બનાવી આપે, આપણે ધીરે ધીરે તેનો ઉપયોગ કરીએ. સૂર્ય સમુદ્રોમાંથી વરાળ બનાવી વરસાદ લાવી આપે. એટલે આપણે એ પાણીમાંથી વીજળી બનાવીએ, કે અનાજ પકવીએ. સૂર્ય ઠંડી હવાને ગરમ કરે એટલે આખી દુનિયા પર પવનો દોટાદોટ કરી મૂકે. કોઈ દિવસ આપણે એવાં યંત્રો શોધીશું જે સૂર્યનાં કિરણથી ચાલે. ડૉ. સી. જી. એબટ નામના માણસે એવું એક યંત્ર બનાવ્યું છે. ચારે બાજુ કાચ ગોઠવી સૂર્યનાં કિરણો તે એક જગ્યા પર કેન્દ્રિત કરે અને ત્યાં તરત પાણીની વરાળ થવા માંડે એટલે ડૉ. એબટે બનાવેલું એન્જીન સરસ રીતે ચાલવા માંડે છે!

ખગોળશાસ્ત્રે સૌથી જબ્બર કામ કર્યું હોય તો તે તારાની ગતિ માપવાનું. કિરણોના રંગોનું પૃથક્કરણ કરીને વૈજ્ઞાનિકો તારાની ગતિ અને વજનનો અંદાજ કાઢી શકે છે એ નાનીસૂની વાત નથી. દૂરની નિહારિકાઓ જોતાં એક અદ્ભુત વાત આપણને સમજાય છે–કે આ નિહારિકાઓ કોઈ ગજબ ઝડપથી કોઈ કોઈ વાર તો દર સેકંડે ચૌદ હજાર માઈલ જેટલી ઝડપથી આકાશમાં ચાલી જાય છે. નિહારિકા જેમ વધારે દૂર; તેમ તેની ગતિ વધારે હોય છે. આ પરથી ખગોળશાસ્ત્રે પળે પળે વધારે વિશાળ બનતા જતા વિશ્વની કલ્પના કરી છે. જેમ હવાઈ ફૂટે ને તણખા ઊડે તેમ તારાઓ, સૂર્યો, નિહારિકાઓ અવકાશમાં જુદા જુદા માર્ગે અજબ વેગથી ધપ્યા જાય છે. શ્વાસ થંભી જાય તેવું એ દૃશ્ય છે, પણ તેવી જ અદ્ભુત છે માનવીની જ્ઞાનતૃષ્ણા. આવા વિરાટ વિશ્વના એક નાના ખૂણામાં ઠંડી ઠરેલી પૃથ્વી પર બેસીને નાનકડો મનુષ્ય બ્રહ્માંડના ભેદ સમજવા મથી રહ્યો છે એ પણ એક અજબ દૃશ્ય નથી!

☆

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

- મૃત્યુ-અંદાજના અનુભવમાં સુધારો અને
- ખર્ચ-પ્રમાણમાં થએલ ઘટાડાની રજૂઆત કરે છે.

૩ ટકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંક્યા પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોક્ખો નફો

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

જાહેર થયેલ બોનસો	જિંદગીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૧-૮-૦
	હયાતીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૦-૦-૦

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેંટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યોરન્સ કું. લી૦

સ્થાપના : ૧૮૭૪] [હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઑફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઇન્દ્રવદન ચુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

વસંત ગીત

પૂજાલાલ

વસંતે આણી વરદ વધાઈ:
શિશિરશાપથી બનેલ નિર્જીવ
થઈ સજીવ – વનરાઈ. —વસંત૦
પ્રાણુ મૂર્છિત સળવળી ઊઠ્યા,
તરુએ તરુએ અંકુર ફૂટ્યા,
નવપલ્લવ મલયાનિલ લહરે
રહ્યા લલિત લહરાઈ. —વસંત૦
વન-ઉપવનના કુંજ નિકુંજો,
બની ગયા પુષ્પોના પુંજો,
સ્મિતસોહન સુમનોને શ્વાસે
પવન રહ્યો પમરાઈ. —વસંત૦
જાઈ જૂઈનાં જોબન ફાલે,
માધવીઓ મઘમઘતી મ્હાલે,
કામણ કરતાં કેસૂડાંએ,
કાનન ગયું રંગાઈ. —વસંત૦
મંજુલ મૃદુલ મનોહર રંગે,
નૃત્ય વિલસતું નવ નવ અંગે,
કુસુમલ કાયા વનલક્ષ્મીની
ડોલ રહી લચકાઈ. —વસંત૦
રંગરસિક મધુમત્ત ભ્રમરદલ,
કુસુમ હૃદયને કરતું વિહ્વલ,
રસગુંજનની મંજુ ગુંજના
વનભવને બહેલાઈ. —વસંત૦
કેલિગાન કોકિલનું ગાજે,
વિધ વિધ વિહગસિતારી બાજે,
તાલ પૂરતી તરુ વલ્લરીઓ
હિંદોલે હરખાઈ. —વસંત૦
જોબનજુવાળ જગભર આવ્યો,
જીવન-જાળ અનેરી લાવ્યો,
જલદ રંગ રસ ગાન વિલાસે
આત્મ રહ્યો હેલાઈ. —વસંત૦

卐

આશ્વાસન-પત્ર

શાંતિનિકેતન, તા. ૨૦-૨-૪૨

સ્નેહાસ્પદ ભાઈ જયંત,

હાલ માસ્તરજીના પત્રથી તમારા ત્યાંના દુઃખદ સમાચાર જાણ્યા. હજી એ મનમાં ખાત્રી થતી નથી કે તમારા બધાના પિતા બધાંને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. હજી એ યાદ આવે છે કે તેમનું તે હાસ્ય, તેમની સેવા, તેમનું માધુર્ય આપણી જાણે પ્રતીક્ષા કરે છે.

માસ્તરજી લખે છે કે તમને આશ્વાસન આપતો પત્ર હું લખું. આશ્વાસન તમને હું શું આપું ! તમને જેવો આઘાત લાગ્યો છે તેવો જ મને પણ લાગ્યો છે. હું કંઈ બહારનો કોઈ માણસ થોડો જ છું કે આશ્વાસન આપી શકું ! છતાં તમારી વેદના તે જ મારી વેદના છે, એ જ્ઞાનદ્વારા જ જો કંઈ આશ્વાસન મળતું હોય તો મળી શકે.

મૃત્યુની બે બાજુ છેઃ એક સંસારની દૃષ્ટિએ વૈષયિક ક્ષતિ અને બીજી અંતરની દૃષ્ટિએ વિચ્છેદની વેદના. વૈષયિક ક્ષતિ જે થઈ છે તે ચિરકાળની છે, તે સદાય રહેશે, અને તેને માટે કોઈ જાતની સાંત્વના નથી. એ બાજૂ જ્યારે તમે તમારા પિતાનું સાંસારિક કામ સમજી લઈ ચલાવવા શક્તિશાળી થશો ત્યારે જણાશે કે તમારા પિતાના જવાથી પડેલી સાંસારિક ખોટ પુરાઈ ગઈ છે. પણ તે બનવું સહેલું નથી. કારણ, વૈષયિક બાજૂએ પણ તેમનું મન કેટલું વિશાળ અને ઉદાર હતું તે તો તમે જાણો છો. તે જે શ્રમ કરીને ઉપાર્જન કરતા તેને સંસારની સીમામાં જ બંધ નહોતા કરી રાખતા. તેમનો સ્વાર્થ હતો ઘણાને પોતા સાથે યુક્ત કરવામાં, તેથી તે હમેશાં પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હતા. અને એની સાધના કરવામાં જ નિરંતર શ્રમ અને વ્યય કરતા. ક્યાં તેમનું મકાન ગુજરાતમાં અને ક્યાં મારું મકાન આ દૂર બંગાળમાં ! તેમના આ ગુણને લીધે જ હું આ દૂર રહ્યો રહ્યો, મારા ઘરના કોઈ માણસના અવસાનના જેટલો શોક અનુભવી રહ્યો છું.

અંતરનો જે શોક તેનું સાંત્વન છે. તે સાંત્વન મનુષ્ય ન આપી શકે. તે આપે એક માત્ર ભગવાન. તે પણ દીર્ઘકાળદ્વારા જ સાંત્વન આપે છે. માતા જેમ સંતાનને તેની વસ્તુ નોકરદ્વારા મોકલાવે તે વસ્તુ નોકરની નહિ પણ માતાની ગણાય. કારણ નોકર તો તેનો વાહક માત્ર છે, તેમ ભગવાન શાંતિદાતા જનનીની માફક તેમના ભૃત્ય કાળનાદ્વારા શાંતિ મોકલે છે, તે કાળનું દાન નહિ પણ તેમનું જ દાન ગણાય. અબોધ બાળક જેમ ભૃત્ય પાસેથી વસ્તુ મળતાં સમજે છે કે ભૃત્યે જ વસ્તુ આપી તેમ આપણે પણ માનીએ છીએ કે કાળે જ શાંતિ આપી. આશા છે કે તમે આ ભૂલ નહિ કરો. પવિત્ર, સંયત, તપઃપરાયણ થઈ તમે બધાં પ્રતીક્ષા કરો કે ભગવાન જ્યારે કાળદ્વારા તેમનું શાંતિનું દાન મોકલે ત્યારે યથાયોગ્ય રીતે તેને ગ્રહણ કરી શકો. આ તપસ્યાને જ શ્રાદ્ધ કહે છે.

જેમને હૃદય છે તે હૃદય પ્રકાશ કરવા ઇચ્છે છે. તેથી જ મનુષ્યની ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો છે. વનસ્પતિ કે પશુપંખી તેમના અંતરની ભાષા વ્યક્ત ન કરે તોય તેથી દુઃખી થતાં નથી, પણ મનુષ્ય તેના અંતરની વાત પ્રિયજનને કહ્યા વગર નથી રહી શકતો. તેથી જ ભાષાની સૃષ્ટિ થઈ. પ્રિયજન જ્યારે દૂર જાય ત્યારે પણ કાંઈક બોલવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ આપણા કંઠની વાણી બહુ દૂર જઈ શકતી નથી એટલે દૂરના બંધુ માટે લિપિની સૃષ્ટિ થઈ. પણ લિપિ પણ આ પૃથ્વીપાર જઈ શકતી નથી. આપણું પ્રિયજન જ્યારે આ લોકમાંથી વિદાય લઈને જાય છે ત્યારે પણ તેને કંઈક કહેવાની ઇચ્છા થતી નથી શું ? પણ ત્યારે તેને આપણા અંતરની વેદના શી રીતે જણાવી શકીએ ? કારણ ત્યાં ભાષા પહોંચતી નથી, કે નથી પહોંચતી લિપિ. અને છતાં મન તો અપાર વાતો કરવા ઇચ્છે છે.

જીવતાં જેમને સારી રીતે નથી જોયા હોતા, તેમને ઘણીવાર મૃત્યુમાં સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શકાય છે. ચંદ્ર સૂર્ય ગોળ છે એ ચંદ્રસૂર્યના લોકો નથી જોઈ શકતા, પણ આપણે દૂર છીએ તે જ ચંદ્રસૂર્યની ગોળમૂર્તિ જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જે આ પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ તે પણ ગોળ છે, પણ આપણે તેની ઉપર છીએ માટે જ તેનું ગોળત્વ અનુભવી શકતા નથી. આપણે તો ફક્ત તેના ખાડાટેકરા, શૃંગગહ્વર, સુરવાળય, ખરબચડાઇ વગેરે જ જોઈએ છીએ. દૂરના લોકો પૃથ્વીને સુગોળ જ જોઈ શકે છે. તેવી જ રીતે આ પૃથ્વી ઉપર જ્યારે મનુષ્ય હોય છે ત્યારે નાના નાના ક્ષુદ્ર દોષ, ત્રુટિ વગેરે આપણી નજરે ચડે છે. મૃત્યુને પેલે પાર ગયા પછી આવા ક્ષુદ્ર દોષો વિલીન થઈ જાય છે ત્યારે તેનું પૂર્ણરૂપ પૃથ્વીના ગોળત્વની માફક આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. એથી જ જીવતાં જેને આપણે અગ્રાહ્ય કહીએ છીએ અને જેની નિંદા પણ કરીએ છીએ, મૃત્યુમાં તેને પૂર્ણરૂપે જાણીને આપણે તેને માટે કેટલું દુઃખ વ્યક્ત કરીએ છીએ, તેની કેટલી પ્રશંસા કરીએ છીએ! તેની અંદર થોડીઘણી હિપોક્રસી હોય ખરી, પણ પૂરેપૂરી ન હોય. એટલું જાણી રાખો કે મૃત્યુ સિવાય મનુષ્યને તેના સંપૂર્ણરૂપે કદાપિ જાણી નહિ શકાય. આથી જીવતાં જે મનુષ્ય આપણને તુચ્છ અને અપ્રિય લાગતો હોય છે તે મૃત્યુમાં મહાન અને પ્રિય થઈ પડે છે.

તમારા પિતા અત્યાર સુધી જીવિત હતા. તેમની પાસેથી ગમે તેટલો ઉપકાર મળેલો હોય છતાં ય તેમને સંપૂર્ણપણે જાણવાની તક આપણને મળી નહોતી. આજ તેઓ આપણાથી દૂર ગયા છે. અને તેથી જ આપણે આજે તેમને પૂર્ણપણે મેળવી શક્યા છીએ. તેઓ આપણા અંતરમાં કેટલું વિશાળ સ્થાન પામ્યા હતા તે આજે તેમના જવાથી જે શૂન્યતા થઈ છે તે ઉપરથી સમજી શકાય છે.

તમારા પિતા જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર હતા ત્યારનું તેમનું પ્રત્યેક આચરણ કદાચ બરાબર ન પણ લાગ્યું હોય, કોઈ કોઈ વાતનો તમારા મતે વિરોધ પણ કર્યો હશે, પણ આજે તો તમે તેમને પૂર્ણરૂપે સમજ્યા હશો, અને આથી સમજી શકશો કે કેટલી યે વાર તમે કેટલી ભૂલ કરી છે અને તેમના પ્રતિ કેટલો અવિચાર કર્યો છે. તે બધી ત્રુટિની ક્ષમા આજે તમારે માગવી રહી. પણ તે પ્રાર્થના કંઈ ભાષાદ્વારા કહી શકાતી નથી. લિપિ પણ ત્યાં પહોંચતી નથી. આજે તો તમે તમારી મનોવેદના, ક્ષમા, પ્રાર્થના શી રીતે જણાવી શકશો! પરંતુ એક આશ્વાસન છે કે તેઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં ભાષા કે લિપિ નથી પહોંચી શકતી, પણ માત્ર એક વસ્તુ પહોંચી શકે છે. અને તે શ્રદ્ધા. આપણે ક્ષુદ્ર છીએ, આપણી ભાષા અને લિપિ પરિમિત છે, પણ શ્રદ્ધા આપણી વિરાટ છે. શ્રદ્ધાદ્વારા આપણે પરલોક સુધી પહોંચી શકીએ છીએ. તેથી જ ગીતા કહે છે કે श्रद्धामयोऽयं पुरुषः (અધ્યાય ૧૭)। આ શ્રદ્ધાદ્વારા નિવેદન કરવાની જે તપસ્યા તેનું જ નામ શ્રાદ્ધ. તમે યથાર્થભાવે શ્રદ્ધાશીલ થઈ શ્રાદ્ધ કરો, ફલાલાભ કરો એવી પ્રાર્થના ભગવાન પાસે કરું છું. તમે ભાઈબહેન બધાં અને ખાસ કરીને તમારી જનની આજે શોકાર્ત છો. તમે બધાં મને પણ તમારામાંનો એક જાણો. તમે બધાં શ્રદ્ધાશીલ થાઓ, શ્રાદ્ધવ્રતમાં સફળ થાઓ અને તમારા પિતાની સાથે આધ્યાત્મિક ભાવે યથાર્થભાવે યુક્ત થાઓ એવી પ્રાર્થના વિધાતાને કરું છું.

સમશોકસંતપ્ત
ક્ષિતિમોહન સેન

'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' વિષે થોડુંક

બચુભાઈ દવે

સુભયના વહેવા છતાં પણ, સ્ત્રી એટલે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વગરનું પુરુષને રીઝવનાર રમકડું,—આપણી એ પૂર્વગ્રહિત વિચારસરણીમાં હજી જરા પણ ફેરફાર થયો નથી. મુંબઈમાં યુનિવર્સિટીની માધવજી ઠાકરશી વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી. મેઘાણીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા મળેલા શ્રોતાવર્ગમાં ઉપર્યુક્ત માનસનું દર્શન થતાં, 'પ્રસ્થાન'ના ૧૯૯૯ના અંક ૫–૬માં 'સ્ત્રીનું મૂલ્ય' એ શીર્ષક તળે પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. સરોજિની મહેતાના લેખમાં પ્રગટ થતો પુણ્યપ્રકોપ તથા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની નેકદીલ હિમાયત કોઈપણ સહૃદયી વાચકને આકર્ષે તેવાં છે. પરંતુ તેમણે 'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' એ કાવ્યને મધ્યમાં રાખી ચર્ચા કરી છે તે મને લાગે છે કે, બરાબર નથી. કેવા આદર્શોની રજૂઆતથી સમાજ, કુટુંબ અને ગૃહજીવનના અવિભાજ્ય અંગસમી સ્ત્રીને યોગ્ય સ્થાને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય, એ નક્કી કરવાનું કાર્ય તો આપણે સમાજશાસ્ત્રીઓ ઉપર છોડીશું. આ લેખ તો સ્ત્રીના 'વિપથગામી મૂલ્યાંકનના પ્રતીકસમાં' કહેવાતા 'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' એ કાવ્યને યથાશક્તિ સમજવાનો પ્રયત્નમાત્ર છે.

કથાવસ્તુ એવું છે કે સાસરાનાં અસંખ્ય દુઃખો ખરાઈને સહીને, સંસારનાં બધાં ઝેરોની નોળવેલ સમી માતા પાસે પુત્રી ટૂંક સમયના વિશ્રામ માટે આવે છે. આવી સાસરવાસિની જાઈને 'દીકરી કરજો સુખદુઃખની વાત જો' એ સિવાય જનેતાનો બીજો કયો પ્રશ્ન હોઈ શકે? દીકરી જવાબ દે છે કે.

સુખના વારા તો માડી વહી ગયા રે લોલ,
દુઃખનાં ઊગ્યાં છે ઝીણાં ઝાડ જો,
કવળાં સાસરિયામાં જીવવું રે લોલ.

હિંદુ કુટુંબજીવનના નાટકમાં શકનાયકનો પાઠ ભજવવા સર્જાયેલી—કે પછી સગડથી ચોરને શોધવા માટે ખ્યાતિ પામેલા કાઠિયાવાડી પગીની માફક ભાભીનાં દરેક હલનચલનમાં કુશંકા કરવા ટેવાયેલી અને તાલીમ પામેલી—નણંદને કાને માદીકરીની ઉપલી વાતચીત પડે છે. પછી તો એમાં કે'વાપણું શું હોય? સાસુ, સસરો, જેઠ, જેઠાણી એમ નોખે નોખે કાને મુસાફરી કરી છેવટે રજનું ગજ બની એ હકીકત 'પરણ્યા' પાસે પહોંચે છે.

અહીં સુધી તો કથાવસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. પરંતુ 'સોનલા વાટકડી'માં આઠ આનાનાં અમલિયાં ઘોળી 'પીવો ગોરાંદે નીકર હું પી જાઉં જો' એવા વિકલ્પ સાથે જ્યારે પતિ ખડો થાય છે, ત્યારે પહેલો આંચકો અનુભવાય છે. પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ વિકલ્પ એ કોઈ લશ્કરી ન્યાયાધીશનો માનવતાશૂન્ય ફેંસલો છે કે પછી બૈયર ઉપર શૂરા કાચાકાનના 'સાવડિયા' પતિની અપૌરુષ આજ્ઞા છે? આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ પતિ–પત્નીનાં ચૂગ્ગ જીવનનો થોડોઘણો જે ખ્યાલ બાંધી શકીએ તેના ઉપર અવલંબે છે, ને એમાં મુશ્કેલી ઓછી નથી. દેખીતી રીતે કાવ્યની પહેલી અને છેલ્લી પંક્તિઓ બાદ કરતાં આપણા અનામી કવિએ એ સંબંધે જરા જેટલો પણ ઇશારો કર્યો નથી. ત્યારે કવિ કાવ્યને એક કોયડા સ્વરૂપે રજૂ કરી વાચકની મૂંઝવણ ઉપર હસતા માગતો હશે કે તેણે પણ, ભવભૂતિની માફક, કાવ્યમાં વણી લીધેલા રહસ્યની ગહનતાને પારખી શકે એવા સમાનધર્માની અપેક્ષા

રાખી હશે કે પછી કાવ્યના દોડતા પ્રવાહમાં આ દંપતીના જીવનનો પરિચય આપવાનું તે ભૂલી ગયો હશે? લોકસાહિત્યના અભ્યાસીને આનો ઉત્તર શોધવો અઘરો નહિ પડે. સાદા લોકજીવનને તેવી જ સાદી ભાષામાં ઝીલતો લોકકવિ કોયડાઓમાં નહોતો રાચતો, તે એનો સુવાંગ-અધિકાર તેણે ઉખાણાને સોંપ્યો હતો. કલ્પનાની કે સ્વપ્નની કે ભવિષ્યની અદૃષ્ટ સૃષ્ટિ કરતાં વર્તમાનની ખીંગી ધરા ઉપર વિહરવાનું પસંદ કરતા એ અનામી લોકકવિનાં સર્જનો જનસામાન્યના ઉપભોગ માટે રચાયેલાં હોવાથી, તેનાં અર્થદર્શન માટે તેણે બીજા કોઈ સમાનધર્માની અપેક્ષા રાખી હોય એમ માનવું એ પણ બરાબર નથી. એટલે તેમાં લોકજીવન ને લોકમાનસ જે અર્થ સામાન્ય રીતે નિહાળી શકે, તે અર્થ તારવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ લોકગીત અને લોકકવિ બન્નેને યોગ્ય ન્યાય મળે, અને તો જ લોકકવિએ સ્વપ્નમાં પણ નહિ કલ્પેલાં સ્થળોએ અને જુદા જ ભાવોનાં પ્રતીક તરીકે યોજાયેલા શબ્દો અને રૂઢિપ્રયોગોમાં કટાક્ષનું આરોપણ કરવાની અર્વાચીન અધીરી વૃત્તિમાંથી બચી શકાય. પ્રસ્તુત દંપતીની આછેરી જીવનરેખા કે જેના ઉપર અર્થદર્શન અને રસનિષ્પત્તિ અવલંબે છે તે કાવ્યમાં ન પ્રગટે તો તો આખું કાવ્ય કથળી જાય. વહી જતા સોરઠી જીવનથી—અને સાહિત્યથી—અલ્પપરિચિત અર્વાચીન વાચકને અસ્ખલિત જણાતો પ્રબંધ તે સમયની જનતાની દૃષ્ટિએ તો અંકોડાબદ્ધ હતો. કાવ્યમાં યોજાયેલાં ભાષા અને ભાવો—જે તેનાં પોતાનાં જ હતાં તે—દ્વારા કવિને કેવું દામ્પત્ય વિવક્ષિત છે, તે, તે વેળાનો લોકસમૂહ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકતો હતો. એ રીતે સમગ્ર કાવ્યને તેની પ્રત્યેક પંક્તિને અને વિશિષ્ટ ભાવોના વ્યંજક શબ્દો અને રૂઢિપ્રયોગોને આપણે તત્કાલીન જનસમૂહની દૃષ્ટિએ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો કવિને અહીં સુખી દામ્પત્ય અભિપ્રેત છે, એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે. 'સોનલા વાટકડી' 'સોનલાવરણી વહે' 'રૂપલાવરણી ધૂંસ' વગેરે શબ્દો કટાક્ષના નહિ, પણ છિન્નભિન્ન થવા સરજાયેલાં દંપતીની જીવનસૌરભનાં પ્રતીકો છે. 'ઘરચોળાની તાણી એણે સોડય જો' એ પંક્તિ ચૂંદડી ઓઢીને સ્વર્ગે સિધાવનારી સ્ત્રીનું જીવન કૃતકૃત્ય બને છે એ લોકોક્તિની જ માત્ર વ્યંજક નથી, પણ भूयो यथा मे जन्मान्तरेपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः આવતે ભવે પણ એ જ પતિની ચૂંદડી ઓઢવાના કોડની સાક્ષીભૂત છે. પત્નીનો આટઆટલો પ્રેમ કોઈ 'માવડિયો' કે 'નિષ્ઠુર' પતિ મેળવી શકે ખરો? અને એવો પતિ 'ખૂની' બની શકે ખરો?

તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત માન્યતાઓની દૃષ્ટિએ પતિને માટે પણ ઉપર કહેલા વિકલ્પ સિવાય બીજો કશો માર્ગ નહોતો એ વસ્તુને હકીકત તરીકે કવિ સ્વીકારે છે. પત્નીનો પક્ષ કરવાનું કાર્ય એ સમાજમાં શક્ય નહોતું અને સમાજ સામે બંડ જાહેર કરવાની મનોવૃત્તિ તે વખતે જન્મી નહોતી. ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પતિ માટે આ ઘાતક વિકલ્પ સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો, એ વસ્તુ ગોરદે બરાબર સમજે છે. અને તેથી પતિને ઉગારી લેવા, પત્ની, માતાનું ધાવણ ધાવતા બાળકના ઉલ્લાસથી વિષને 'ઘટક' દઈને પી જાય છે. ગોરાંદેને કવિએ જો પુરુષની ક્રૂરતાના પંજામાં હોમાઈ જતું વધ્ય પશુ કલ્પી હોત તો તેણે 'ઘટક' શબ્દનો પ્રયોગ કદી પણ કર્યો ન હોત; અને તેથી આ 'ઘટક' શબ્દ પણ કાવ્યમાં હીરાકણી પેઠે ચમકતા બીજા શબ્દોની જેમ પતિ-પત્નીના જીવનમાં વિલસતી સંવાદિતાનો દ્યોતક છે.

ત્યારે આ કાવ્યમાં લેખકનું લક્ષ્ય શું છે? સમાજમાં પ્રસરી રહેલા રોગોની સામે આંગળી ચીંધી 'બેટા સહુ રૂઢિઅંધ આંખો ખોલો રે અંધ'ના હુંકાર કરતા કોઈ બર્નાર્ડ શૉ કે ઇબ્સનનું મુદ્દામંડણ તેને ઈષ્ટ છે? બિચારા લોકકવિમાં આવાં બુદ્ધિમત્તા કે ઉદ્દામ વિચારસ્વાતંત્ર્યનું આરોપણ કરતા તો કોઈ નહિ લલચાય. ત્યારે શું કવિ 'સ્મિતસ્ય સમર્પનમ્' કરવા માગે છે? એમ કહીએ તો તો કાવ્ય પોતેજ અર્થશૂન્ય બને; કારણ કે પરોક્ષ રીતે કવિ ચાલુ પરિસ્થિતિ સામે પોતાનો ઉકળાટ તો વ્યક્ત કરે જ છે. ત્યારે! રૂઢિ જડતાના અભેદ્ય ખડક ઉપર પછડાઈને છિન્નભિન્ન થતા દામ્પત્યનું કરુણ ચિત્ર આલેખવાનો કલાધર્મ બજાવવો અને તે દ્વારા કાવ્યનાં ભોક્તાશ્રોતાઓમાં એવી સમાજસ્થિતિ સામે કચવાટ પેદા કરવો એ જ તેનું ધ્યેય છે. ગોરાંદેનું સ્વાર્પણ કાવ્યનું ઉત્તુંગ શિખર છે. પરંતુ આખા યે કાવ્ય ઉપર વ્યાપક પ્રકાશ ફેંકતા છેલ્લા ચરણ—

બાળી ઝાળીને જીવડો ઘેર આવ્યો રે લોલ,
હવે માડી મંદિરિયે મોકળાણ જો
ભવનો ઓશિયાળો હવે હું રહ્યો રે લોલ

ની અંતિમ પંક્તિ ઉચ્ચારતા પતિનું દશ્ય કરુણ નથી એમ કોણ કહેશે? લોકસાહિત્યની લાક્ષણિક ઘરગથ્થુ મિતાક્ષરી શૈલીમાં લોકકવિએ કેટકેટલું કહી દીધું છે? વ્હાલા સ્વજનને વળાવીને આવેલો 'જીવડો' માતાને કહે છે કે માડી રે, થઈ રાજી હવે? તારો મારગ આંતરનારી હમેશને માટે ચાલી ગઈ છે. તું તારે હવે પેટભરી ભરીને મોકળું માણ. આવા અણિયાળા મર્મગામી કટાક્ષો બહુ ઓછા જોવા મળશે. ગોરાંદેના 'ગામતરાં'થી નાયકના જીવનમાં ઊભી થયેલી ન પૂરાય એવી ખોટને—અને સાથે જીવનભરના વૈધવ્યના એકરારને પણ—વ્યક્ત કરતી 'ભવનો ઓશિયાળો હવે હું રહ્યો રે લોલ' એ પંક્તિમાં કવિએ કેટકેટલી કરુણા ધરબી છે!

તો પછી જાણીબૂઝીને ઝેરની વાટકી તેણે પોતાની 'ગોરાંદે'ને કેમ ધરી? આધુનિક વાચકને તેનું એ કાર્ય અગ્રાહ્ય લાગવાનું. વહુએ તેની માતા પાસે કરેલી દુઃખકહાણી જેવી સામાન્ય વસ્તુ માટે આવી કડકડતી શિક્ષા? તો એવી શિક્ષા આપનાર પતિને આ માટે ગુનેગાર ન ગણવો? આપણા કાવ્યમાં નિરૂપિત થયેલ સમાજમાં અજ્ઞાન અને રૂઢિજન્ય સહિયારી સફર ખેડે છે. પતિની સ્થિતિ કાંઈ સ્પૃહણીય નથી. પત્ની સંબંધે એક પણ અક્ષર બોલવાનો અધિકાર એ સમાજમાં પતિને નહોતો, તો 'મોટાં ખોરડાં'ને વગોવનારી વહુ માટે તો એ કશું બોલી જ શી રીતે શકે? આ ભયંકર કુટુંબકલેશ પતિ પત્નીને સાથે જીવવા દે એમ નહોતો, એ તો આ જોડલીનાં ખંડનથીજ શમે તેમ હતો. રાજ્યો સામે બહારવટાં ખેડનાર પતિમાં સમાજ સામે બહારવટું ખેડવાની દૃષ્ટિ કે હિમ્મત ઉદય પામી નહોતી. એટલે ઊભી થયેલી સમસ્યાના એકમાત્ર ઈલાજ તરીકે, પતિ પોતાની અને પત્નીની વચ્ચે અફીણની છલકાતી વાટકી ધરીને કહે છે કે "પીઓ ગોરાંદે નીકર હું પી જાઉં જો." પરંતુ તેથી આ 'અઘટિત માગણી'માં પત્નીને ભોગે જીવી જવાનો કે આડકતરી રીતે પત્નીનું કાસળ કાઢી નાખવાનો આશય રહેલો છે એમ માની લેવું યોગ્ય નથી. પત્નીનું 'ખૂન' જ કરવું ધાર્યું હોત તો, તે જે કોમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો હતો તેની દૃષ્ટિએ પત્નીનું માથું ઉતારી લેતાં તેને કોઈ અટકાવત નહિ. પોતે ઝેર પી શકતો હતો, પરંતુ એમ કરવાથી ગોરાંદેનું જીવન મૃત્યુ કરતાં પણ વધુ વસમી યાતનાઓવાળું

પોતાની માબેન આદિને હાથે બનવાનું એ હકીકત એ. ગોરદિના આધુનિક પક્ષકારો કરતાં પણ વધારે સારી રીતે સમજતો હતો, એટલે આ 'ગોઝારી માગણી' પતિનું પત્ની ઉપરનું સીધું કે આડકતરું દબાણ નથી પણ વણસેલી પરિસ્થિતિની આપસઆપસમાં ચોખવટનો એકમાત્ર ઉપાય છે. ગોરદિ વસ્તુસ્થિતિને પામી જાય છે, અને પોતાની જાતનું સ્વેચ્છિત બલિદાન આપે છે.

આ કાવ્ય તે સમયના સમાજજીવનનું ચિત્ર છે તેની ના નહિ, પરંતુ એનો ઉગમ છે કાઠિયાવાડની સાતતાંસળિયા–લડાયક–કોમો, અને એ આદિ સ્થાનની રેખાઓ એમાં ઠીક ઠીક ઉપસી આવી છે. એ કોમોમાં થતા રૂઢિ અને મર્યાદાના કડક પાલનની દષ્ટિએ પણ પતિનો વિકલ્પ અનિવાર્ય હતો.

શ્રી સરોજિની મહેતાને મતે આ કાવ્ય સમાજમાં પ્રસરી રહેલી સ્ત્રીવિરોધી ભાવનાનું પ્રતીક છે. મને લાગે છે કે તેઓ કાવ્યને પૂરું સમજ્યાં નથી. વસ્તુતઃ તો જે તેમને કહેવું છે તે જ વાત આ કાવ્ય પણ કહે છે. કાવ્યના સર્જનાર કે સરજનારાંઓને પણ "સ્ત્રીનું મૂલ્ય તે આટલું જ!" એ જ બતાવવું છે. પણ તે અધીરાઈએ ઉછળતા અર્વાચીન સુધારકની રીતે નહિ, પણ કલાત્મક રીતે, સાંભળનાર સમૂહના અંતરને હલાવી નાખે એવી મર્મગામિતાથી સૂચવવાની રીતે. શ્રી મેઘાણી પણ લખે છે કે "વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં રે લોલ," એ પંક્તિને ટેક તરીકે પસંદ કરવામાં લોકકવિએ તીવ્ર વેદનાભરપૂર કટાક્ષની અવધિ આણી છે. કહેવાતી કુલિનતાના જુલમની દારુણતા પૂરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી છે." અને પતિના મુખમાં "માડી હવે મંદિરિયે ગોકળાણું જો, ભવનો ઓશિયાળો હવે હું રહ્યો રે લોલ" એ પંક્તિ મૂકી કવિ પોતે પણ એ સામાજિક દુર્ઘટનાની ગુનેગાર સાસુ ઉપર પુણ્યપ્રકોપ દાખવી ક્યાં પોતાનું વલણ કહી નથી આપતો? શ્રોતાવર્ગે તાળીઓના ગડગડાટથી આ કાવ્યને વધાવ્યું હશે તો તે એના અજ્ઞાત કર્તાની કલાસિદ્ધિથી, અથવા તો આ પંક્તિઓની અસરથી, નાહ કે નારીની આવી વિડંબના કરનારી દુર્ઘટનાના રસથી કે તેમાં પોતાની સંમતિ સૂચવવા. એમ હોય તો તો એ શ્રોતાવર્ગ હૃદયહીન ને અપ્રાગતિક તો ઠરે, પણ સાથે કાવ્યરસના આસ્વાદને માટે 'ઢ' જેવો પણ ગણાય.

સમગ્ર લોકસાહિત્ય માટે બોલતાં શ્રી સરોજિની મહેતા કહે છે કે 'જૂનું એટલું સોનું નથી' ત્યારે પણ તેમણે માની લીધેલી કાવ્યનિરૂપિત અધમ ભાવનાને તેઓ ભૂલી શક્યાં નથી, એટલા પૂરતું તેમનું ઉપર્યુક્ત મંતવ્ય દૂષિત બને છે. લોકસાહિત્યનો કે બીજા કોઈ યુગના સાહિત્યનો અભ્યાસી એમ ન કહી શકે કે તે યુગનું સાહિત્ય સર્વાંગ-સંપૂર્ણ છે. આવી પૂર્વજ લોકકાવ્યસંપત્તિનો ઉદ્ધાર કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કરનાર શ્રી મેઘાણીએ આ કાવ્યને સારું ગણ્યું હોય તો તે એ કાવ્યની કાવ્ય તરીકેની અંતર્ગત સુંદરતાને લઈને જ હશે— જે આગળ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ, કોઈ આથમેલી દુનિયાનાં અવશેષોનું નર્યું સંશોધન નથી. તેના વિષય બનેલા મનુષ્યો પણ આપણી જેવાં માનવીઓ હતાં. એમના હૃદયદેશે પણ આશા–નિરાશા, સુખ–દુઃખ, રાગદ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વોનું કુરુક્ષેત્ર મંડાયું હશે. એમના જીવનમાં દષ્ટિગોચર થતી મર્યાદાઓ તરફ લાલબત્તી ધરી, તેમના જીવનપરાગની સુગંધ માણવી એ જ આપણું કાર્ય. વાઙ્મયના બીજા કોઈપણ પ્રકાર કરતાં લોકસાહિત્યની સાચી મૂલવણીમાં સમભાવશીલ ઐતિહાસિક કે સાપેક્ષ દષ્ટિની ખાસ વધુ જરૂર ગણાય.

☆

ટૂંકી વાર્તા

પ્રો. હસમુખલાલ મ० કાજી

૧

ટૂંકી વાર્તા આખ્યાનાત્મક સ્વરૂપમાં નાટક છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં 'નાટક' શબ્દનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેનું વસ્તુ ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ છે એ નાટક. વસ્તુ વિશેનો આપણો સાધારણ ખ્યાલ નીચે પ્રમાણેનો છેઃ નાટક અથવા કથાના પ્રવાહમાં બનતાં કૃત્યો, બનાવો અથવા પ્રસંગોની હારમાળા એટલે વસ્તુ. આ વસ્તુ નાટક અથવા કથાને ઘાટ આપે છે અને એને એના અંતિમ પરિણામ પર લઈ જાય છે. વસ્તુ શિથિલ હોય કે ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ હોય, અને ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ વસ્તુ વિશેષમાં નાટચાત્મક હોય.

શિથિલ વસ્તુ એટલે પ્રસંગોની ભાગ્યાધીન પરંપરા. સિવાય વિશેષ કાંઈ નહિ. આ પ્રકારના વસ્તુમાં એક પ્રસંગને બીજા પ્રસંગ સાથે આવશ્યક સંબંધ પણ નહિ. આ પ્રસંગોને કથાના ફલ સાથે પણ કશો આવશ્યક સંબંધ નહિ. બીજી રીતે કહીએ તો, ટૂંકી વાર્તાના શિથિલ વસ્તુમાં કશું અંતિમ પરાકાષ્ટા રૂપ કાર્ય હોતું નથી. એમાં બધા અગ્રિમ પ્રસંગોમાંથી ઉદ્‌ભવતું એકે અંતિમ અથવા પરાકાષ્ટા રૂપનું કાર્ય અથવા પરિસ્થિતિ નથી— જેને પરિણામે સ્વાભાવિક અથવા અનિવાર્ય ફલ આવે એવું કશું આ પ્રસંગોમાં હોતું નથી.

કાર્ય અને કારણનો સંબંધ દાખલ કરીને શિથિલ વસ્તુને સુશ્લિષ્ટ વસ્તુમાં ફેરવી શકાય. આ પ્રકારના વસ્તુમાં પ્રસંગ-પરંપરાના દરેક પ્રસંગમાંથી તે પછીનો પ્રસંગ ઉદ્‌ભવે એટલું બસ નથી. પ્રસંગો એક બીજા સાથે બરાબર ગૂંથાઈ ને વણાઈ જવા જોઈએ; એઓ એકાકિ કાર્યો અને કારણો તરીકે એકબીજાને માત્ર અનુસરવા ન જોઈએ; એઓ કાર્ય અને કારણના એક બીજા પર આંતરિક અસર કરતાં સમૂહ બનવા જોઈએ. કથામાં પરાકાષ્ટા આવવી જોઈએ. એમાં માત્ર અનુક્રમ (succession) ન જોઈએ; એમાં પરિણામજનક ફલ લાવે તેવી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ કે આરોહણ જોઈએ. જો વસ્તુને સંપૂર્ણપણે ગાઢ અને સુશ્લિષ્ટ બનાવવું હોય તો અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ બન્યું છે તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું અને અસરકારક (અથવા એટલું જ મહત્ત્વનું અને અસરકારક) કંઈક અન્તે બનવું જોઈએ. આ કંઈક અત્યાર સુધીમાં જે સર્વ બનાવો ગયા છે તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષ અને સંયુક્ત ફલ રૂપે હોવું જોઈએ; માત્ર પ્રસંગોની હારમાળાનો છેલ્લો પ્રસંગ જ ન હોવો જોઈએ—પ્રસંગો કે જેમાનો દરેક તે પછીના પ્રસંગ સાથે માત્ર કાર્ય અને કારણના સંબંધથી જ જોડાયેલો છે.

૨

હવે આપણે નાટ્યાત્મક વસ્તુનો વિચાર કરીએ. નાટ્યાત્મક વસ્તુ હમેશાં ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, નાટ્યાત્મક વસ્તુ શિથિલ ન હોવું જોઈએ. નાટ્યાત્મક વસ્તુ માત્ર ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ જ નથી. આ પ્રકારનું વસ્તુ એમાં સંડોવાયેલાં પાત્રનાં ચારિત્ર્યનાં લક્ષણો પર અવલંબન કરે છે અને તેમાંથી વૃદ્ધિ પામે છે અને એના

બદલામાં આ પાત્રો પર પાછી કાંઈક અસર કરે છે. ટુંકામાં, મારા ચારિત્ર્યના કોઈ લક્ષણમાંથી અથવા કથાના પાત્રના ચારિત્ર્યના કોઈ લક્ષણમાંથી કોઈ રીતે ઉદ્ભવતા પ્રસંગો મને અસર કરે અથવા આપણા ભાવિ જીવનને અસર કરે અથવા આપણા ચારિત્ર્યને અસર કરે તો એથી વસ્તુ બને છે જે નાટ્યાત્મક વસ્તુ છે. નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પાત્ર બનાવ અથવા પ્રસંગને ઘડે છે અને બનાવ અથવા પ્રસંગ પાત્ર, ચારિત્ર્ય અથવા જીવન પર અસર કરે છે.

આપણે જેનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તેને કલાની ભાષામાં પ્રયોજન (motivation) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રયોજનમાં દરેક કાર્ય અથવા પરિણામ પાત્ર અને પરિસ્થિતિમાં મૂળગત રીતે રહેલાં અને સ્પષ્ટ રીતે દેખી શકાતાં કારણોમાંથી ઉદ્ભવે છે. એમાં દરેક કારણને ન્યાય્ય પરિણામ ઉદ્ભવાવવું નિરૂપવામાં આવે છે. આ ન્યાય્ય પરિણામ પાત્ર, ચારિત્ર્ય અને પરિસ્થિતિ પર અસર કરે છે. એટલે નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પ્રયોજન પૂરતી રીતે આવિષ્કાર પામેલું હોય છે. એમાં પાત્ર હમેશાં પ્રયોજનશીલ જ વર્તન કરે છે. નાટ્યાત્મક વસ્તુના પ્રસંગો અથવા ફલ હમેશાં ગંભીર જ હોય છે એમ માનવાની જરૂર નથી. નાટ્યાત્મક વસ્તુના ફલ અથવા પ્રસંગો હળવી કોટિના પણ હોય. વસ્તુ ફારસ જેવું અથવા પરિહાસકર (burlesque) હોય અને તે છતાં એમાં નાટ્યાત્મક પ્રયોજનનો સિદ્ધાંત હાજર હોય.

૩

ટૂંકી વાર્તામાં પરાકાષ્ઠા ભણી વળતાં, વિશિષ્ટ સ્વભાવાનુસાર, પરિણામજનક ક્રિયાવાળાં પાત્રો હોવાં જોઈએ. વિશિષ્ટ સ્વભાવાનુસારના પાત્રોએ યોજનમાં સહાય આપી હોય તેવા પ્રસંગોમાંથી પરાકાષ્ઠા ઉદ્ભવે છે. આ પરાકાષ્ઠાને પરિણામે એક અથવા વધારે પાત્રોના વર્તમાન અથવા ભાવિજીવન પર અનિવાર્ય અસર થાય છે.

પરાકાષ્ઠા પૂર્ણ જ મહત્ત્વની છે. પરિણામે વસ્તુરચના અતિશય સંભાળપૂર્વકનું વિધાન માગી લે છે. વાર્તાનું વસ્તુ ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ હોવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ પ્રયોજનની અનુલક્ષ્ય નાટ્યાત્મક જરૂરિયાત પ્રમાણે ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ હોવું જોઈએ. આ નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પરાકાષ્ઠાના પ્રસંગ અથવા પરિસ્થિતિમાં અંત પામતા લાંબા પ્રસંગોની હારમાળા જ ન હોવી જોઈએ. આ નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં એ પરાકાષ્ઠાનો જ પ્રસંગ, દશ્ય અથવા પરિસ્થિતિ હોવાં જોઈએ. આ પરાકાષ્ઠા શરૂઆતના પ્રાથમિક પ્રસંગો અને સંકીર્ણતાનું પરિણામ હોય છે. આ પ્રાથમિક પ્રસંગો અને સંકીર્ણતાઓ ગૌણ સ્થાને હોય છે. વાર્તાની સમગ્ર અસર ઓછી કર્યા વગર અથવા પરાકાષ્ઠાની પરિસ્થિતિ અસ્પષ્ટ કર્યા વગર જો થઈ શકે તેમ હોય તો આ પ્રાથમિક પ્રસંગોને અથવા સંકીર્ણતાને દબાવી દેવામાં આવે છે કારણ કે અમુક સમયે અથવા પરાકાષ્ઠાના અમુક કાળે પરિણામજનક ક્રિયાવાળા પાત્રને દર્શાવવા માટે ટૂંકી વાર્તા લખવામાં આવે છે.

તેથી ટૂંકી વાર્તાના વસ્તુમાં નીચેની આવશ્યકતાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છેઃ—

(૧) ટૂંકી વાર્તામાં પરાકાષ્ઠાના આવશ્યક સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવામાં જરૂરી હોય તેટલો જ પ્રાથમિક પ્રસંગ રજુ કરવામાં આવે—એથી વિશેષ નહિ; અને

(૨) પરાકાષ્ઠા સર્જે એવા સ્થિતિ, પ્રસંગ, સ્વભાવલક્ષણ અથવા ક્રિયા રજુ કરવામાં આવે. આ પરિસ્થિતિ, પ્રસંગ, સ્વભાવલક્ષણ અથવા ક્રિયાનો ખાસ રીતે વિકાસ કરવામાં આવે છે—એમને પરાકાષ્ઠામાંથી પસાર કરી ન્યાય્ય પરિણામે લઈ જવામાં આવે છે. પરિણામ અથવા અંત ન્યાય્ય હોવો જોઈએ; પહેલેથી જ પરિણામ અથવા અંત અનિવાર્ય હોવો જોઈએ એવી આવશ્યકતા નથી.

નાટ્યાત્મક રીતે વર્તતાં પાત્રો પરાકાષ્ઠામાં ન્યાય્ય અંતને પામે એ ટૂંકી વાર્તાનો મુખ્ય હેતુ છે. વહેવારમાં આ સિદ્ધાંત ઘણી છૂટ આપે છે. અમુક લેખકો આ સિદ્ધાંતની સમૂળી અવગણના કરે છે; અને તેમ છતાં વાર્તાની સફળતામાં કશોય અવરોધ આવતો નથી એમ જણાય છે. પણ એ હકીકત ભૂળગત છે અને યોગ્ય તપાસને પરિણામે આપણને જણાશે કે એવી એકકે સફળ વાર્તા નથી જેમાં ઉપર કહ્યા તે સિદ્ધાંતની અવગણના કરવામાં આવી હોય. ટૂંકી વાર્તાનો હેતુ એક અસર ઊભી કરવાનો છે; આ અસર પરાકાષ્ઠાના સમયમાં આવતી પરિણામજનક ક્રિયાની સહાય વગર થઈ શકે એમ નથી; જે કાંઈ આ જાતની ક્રિયા ઊભી કરે નહિ અથવા ગંભીર પરિસ્થિતિ સર્જે નહિ અથવા એમાંથી અસ્પષ્ટતા દૂર કરે નહિ તેને વસ્તુવિકાસમાં સ્થાન નથી; અને જે કાંઈ પરિસ્થિતિમાંથી અસ્પષ્ટતા દૂર કરવામાં સહાય આપે અથવા એવી ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવામાં સહાય આપે તેને વસ્તુમાં સ્થાન છે, પણ પરાકાષ્ઠા આણવામાં સહાયભૂત થાય એટલા પૂરતું જ સ્થાન છે.

ટૂંકી વાર્તા ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલી પરાકાષ્ઠાના જ પ્રસંગો અને તત્ત્વો રજુ કરવાનું વલણ ધરાવે છે. ટૂંકી વાર્તા અન્ય સર્વ અનાવશ્યક પ્રાથમિક વાતોને ગૌણ સ્થાન આપે છે અથવા દબાવી દે છે. આ વાત પર આપણે ભાર મૂકવો જોઈએ. ટૂંકી વાર્તાની–ટૂંકા નાટકની પણ–આ રીત કેટલી લાક્ષણિક છે એ કેટલાક સારા વિવેચકોના મત પરથી જણાય છે. એકલી પરાકાષ્ઠાને જ રજુ કરવામાં આવે ત્યારે સાચી ટૂંકી વાર્તા લખાય છે એવો મત આ સારા વિવેચકોએ આપ્યો છે. ઉપરોક્ત મત સાચી રીતે સમજવામાં આવે તો ખરો છે; પણ ખુલાસો કરવામાં ન આવે તો એથી ગેરસમજૂત થવાનો સંભવ છે; કેમકે પરાકાષ્ઠા એ શબ્દ અસ્પષ્ટ છે, અમુક સમયે બનાવોમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તેને આપણે પરાકાષ્ઠા લેખી છે, અને આ સમય ઓછામાં ઓછો વખત લે કે ઝાઝામાં ઝાઝો વખત લે. પ્રાથમિક ખુલાસાના પ્રસંગને સદંતર દાબી દેવાનું વસ્તુમાં કેટલીક વાર શક્ય હોય છે એ ખરું છે. ગંભીર પરિસ્થિતિને જ લગતી ક્રિયા કે વાર્તાલાપ દ્વારા પ્રાથમિક ખુલાસાના પ્રશ્નનું માત્ર સૂચન કરવામાં આવે છે. વળી સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ આદર્શ વસ્તુમાં પ્રાથમિક ખુલાસાના પ્રસંગને દાબી દેવો એ લાક્ષણિક ગણવામાં આવે છે. પણ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ ઘણી આદર્શ વાતો વહેવારિક દૃષ્ટિએ આદર્શ નથી હોતી અને પ્રાથમિક પ્રસંગ પરાકાષ્ઠા સાથે એટલો બધો સુશ્લિષ્ટ હોય છે કે એનું પૂરેપૂરું આખ્યાન કરવું આવશ્યક બને છે: ગાય ડ મોપાસાની 'નેકલેસ' નામની ટૂંકી વાર્તામાં પ્રાથમિક વસ્તુ આપણને દશ વરસના ગાળામાંથી પસાર કરાવે છે. અને આ બધા સમય દરમિયાનમાં ભવ્ય પરાકાષ્ઠાની તૈયારી થઈ રહી હોય છે. વળી પરાકાષ્ઠાની ઘડી, પરાકાષ્ઠાની ઉચ્ચતમ કોટિ માત્ર એકાદ મિનિટ જેટલો જ સમય લે છે. આ પરાકાષ્ઠા એક જ ટૂંકા વાક્યમાં આપણું

સમગ્ર રજુ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક તૈયારી વગરની આ પરાકાષ્ઠા અસર વગરની અને કલાત્મક દૃષ્ટિએ ન સમજાય તેવી બનત. સમસ્ત વાર્તાપ્રવાહ દરમિયાનમાં પાત્રો પરાકાષ્ઠા ભણી પ્રયાણ કરી રહ્યાં છે; ખરી રીતે ગંભીર સમયાવધિ દશ વરસના વિસ્તારમાં પથરાયેલ છે. અને તેમ છતાં પ્રાથમિક સર્વ વસ્તુને દબાવવામાં આવ્યું છે અને પરાકાષ્ઠાની ઘડી માત્ર જ રજુ કરવામાં આવી છે એવી જાતની-ટૂંકી વાર્તાના જેનીગ્રાવ્ક મોપાસાની આ ટૂંકી વાર્તા સંપૂર્ણપણે છે. 'નેકલેસ'ની ટૂંકી વાર્તાનો અભ્યાસ કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

૪

ઘણીખરી નાટકની જેમ ટૂંકી વાર્તાની કલાત્મક સફળતાનો આધાર એનાથી ઉત્પન્ન થતી એક અસર અથવા એક છાપ પર છે. નાટક સિવાયના વાર્તાના બીજા કોઈ પ્રકાર પાસેથી આવી એક અસર અથવા એક છાપ માગવામાં આવતી નથી. અસરની આવી કેન્દ્રિત અદ્વિતીયતામાં ટૂંકી વાર્તાની તોલે બહુ ઓછી નવલકથાઓ અથવા રોમાન્સો અથવા હેતુપ્રાધાન્ય નવલકથાઓ પણ આવી શકે. અમુક બાબતમાં આવી અસરકારકતા વાર્તાના દીર્ઘ સ્વરૂપો કોઈ દિવસ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ નથી. કેન્દ્રિત અસર કે છાપની બાબતમાં કવિતામાં માત્ર લિરિક ટૂંકી વાર્તા સાથે સરખાવી શકાય કારણકે લિરિકનો હેતુ પણ શ્રોતાના મનમાં એક મર્મસ્પર્શી ઊર્મિ વહન કરવાનો છે. કથા જુદી જુદી અસરો ઉત્પન્ન કરે અને તેમ છતાં એના હેતુમાં નિષ્ફળ ન જાય. 'રીપ વાન વીન્કલ'ની વાર્તામાં એક પળે આપણે, રીપની સુસ્વભાવવાળી રખડપટ્ટીથી અસર પામીએ છીએ, બીજી પળે એના સાહસના રહસ્યથી અસર પામીએ છીએ, ત્રીજી પળે એના આગમનની કરુણાથી અસર પામીએ છીએ. જે વિશે વાચકો એકદમ એકમત થઈ જાય એવી એકકે અદ્વિતીય અસર એમાં નથી. પણ ટૂંકી વાર્તામાં આવી એક અદ્વિતીય અસર અથવા છાપ ઉદ્ભૂત થવી જ જોઈએ. ટૂંકી વાર્તામાં એક અસર કે એક છાપ હોય તેનો સંસ્પર્શ અનુભવવા જેટલી સહેલી 'એક અસર' કે 'એક છાપ'ની વ્યાખ્યા નથી.

એક અસર અથવા એક છાપની સારી વહેવારિક કસોટી નીચે પ્રમાણે રજુ કરી શકાય. એક અસર અથવા એક છાપ એક વાક્યમાં નિવેદિત કરી શકાય તેવી હોવી જોઈએ; આ વાક્ય ખૂબ લાંબું ન હોવું જોઈએ. આ વાક્યમાં આલંકારિક એકતાની જરૂરિયાતો પૂરેપૂરી પૂર્ણ થવી જોઈએ. આ વાતને હજુ વધારે સરળતાથી રજુ કરીએ: એક પૂરા વિચારનું નિવેદન એટલે વાક્ય. જો વાર્તાની અસરનો સાર આવા એક વાક્યમાં આપી શકાય તો વાર્તા એકતાવાળી છે એમ માનવામાં અડચણ નથી. વસ્તુને પણ આવી જ રીતે એક વાક્યમાં ઘનત્વ આપીને અસરની બીજી કસોટી કરી શકાય. વસ્તુ જો એક એકતાવાળા વાક્યમાં રજુ કરી શકાય તો વાર્તા (જો સારી રીતે સયોજિત હોય) સારી એકતાવાળી થાય અને એક-અસરમાં પરિણમે.

૫

એક અસર અથવા એક છાપનો વિચાર કરતી વખતે "ટૂંકી વાર્તા" શબ્દમાંના "ટૂંકી" શબ્દનો વિચાર કરવો જોઈએ. ટૂંકી શા માટે? ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ માત્ર હજાર,

પંદરસો કે બે હજાર શબ્દોની બનેલી હોય છે (વધારે ટૂંકી વાર્તાઓ સાહિત્યિક ગુણમાં મોળી હોય છે). બીજી બાજુ જોવા જઈએ તો આઠ હજાર કે દશ હજાર શબ્દની કે એથી યે વધારે શબ્દની વાર્તાઓ તંત્રી મહાશયો તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે. ચાલીસ હજાર કે એથી વધારે શબ્દમાં પૂર્ણ થતી વાર્તાને યોગ્ય રીતે ટૂંકી વાર્તા કહેવામાં આવે— સિવાય કે બીજી રીતે એ આ ટૂંકી વાર્તાને આવશ્યક સ્વરૂપલક્ષણો ધરાવતી હોય.

ખરી વાત એમ છે કે ટૂંકી વાર્તાએ ખાસ કરીને ટૂંકી જ થવું જોઈએ એવું કશું નથી. સામાન્ય રીતે ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી હોય છે કેમકે ઉપર આપણે વર્ણવી ગયા છીએ તે એક અસર અથવા એક છાપ પાડવાને એ મથે છે. નાટક સાથે એની સરખામણી ફરી એક વાર ઉપયોગી માલૂમ પડશે. ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી નાટક બહુ નજીક છે. ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ નાટક પણ ત્રણ કલાક જોઈ શકવું મુશ્કેલ બને છે. આજે વલણ સમયને બે કલાક અથવા તેની આસપાસમાં રાખવાનું છે કેમકે લાંબા સમયને પરિણામે પ્રેક્ષકો પરની અસર અથવા છાપ મંદ બની જવાનો સંભવ છે. જેટલા સમય સુધીમાં પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચી રાખી શકાય તેટલા સમયમાં એની અસર અથવા છાપ પડી જાય એવી રીતે નાટકને સંયોજવામાં આવે છે. બે અંકી કે ત્રણ-અંકી નાટક લે તેના કરતાં ઘણો ઓછો સમય એકાંકી નાટક સાધારણ રીતે લે છે. અને એકાંકી નાટક સરખામણીએ વધારે એકત્વવાળી અસર પાડે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. (આ વધારે એકત્વવાળી અસર પાડે છે એનો અર્થ એવો તો નથી જ કરવાનો કે એ વધારે ઊંડી અસર અનિવાર્ય રીતે પાડે છે.)

ટૂંકી વાર્તાના ટૂંકાણ માટેનું કારણ આપણને આ હકીકતમાં મળી આવે છે. એ એક જ બેઠકે વાંચી લેવા માટે યોજાઈ છે. એ અંતરાય અવરોધ વગર વાંચી લેવાની છે, સમગ્ર રીતે ધ્યાનમાં ઉતારવાની છે, સમજવાની છે અને અનુભવવાની છે. ટૂંકી વાર્તાના વાચનમાં અંતરાય આવે તો કથનની અસર વિલીન થઈ જાય છે. કથનનો જાદુ જતો રહે છે. ટૂંકી વાર્તા એક એકાગ્ર વાચનમાં પૂરી થઈ જાય તેના કરતાં વિશેષ લાંબી નથી હોતી.

લાંબામાં લાંબી અને ટૂંકામાં ટૂંકી વાર્તા (આઠસો શબ્દથી તે આઠ હજાર કે દશ હજાર અને કોક કોક વાર તો પંદર હજાર શબ્દની વાર્તા તંત્રીઓ તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે) વચ્ચે રહેલી વિશાળ મર્યાદાનાં બે કારણ આપી શકાય. અમુક શબ્દથી વધારે શબ્દ સુધી ધ્યાન કેન્દ્રસ્થ રાખવાની શક્તિ ઘણા વાચકોમાં હોતી નથી. પાંચ હજાર કે આઠ હજાર શબ્દની વાર્તા એમની શક્તિની બહાર હોય છે. અમુક જ દાખલાઓમાં પંદર સો, બે હજાર અથવા પચ્ચીસ સો શબ્દમાં વસ્તુનો પૂરતો વિકાસ અથવા કથા વિષયની પૂરતી રજુઆત થઈ શકે છે. ઘણા દાખલાઓમાં વસ્તુના પૂરતા વિકાસ કે કથા વિષયની પૂરતી રજુઆત માટે એથી આઠ ગણા કે દશ ગણા શબ્દ જોઈએ છે. ટૂંકી વાર્તામાં સંકોચન (compression) પર ભાર મૂકવામાં આવે છે તેથી અભ્યાસીએ આડરસ્તે ઊતરી જવાની જરૂર નથી. ટૂંકી વાર્તામાં સંકોચનની જરૂર છે જ. ટૂંકી વાર્તામાં સાવ સંક્ષિપ્તતા હોવી જોઈએ એવો એનો અર્થ નથી. પૂરતી રજુઆત આવશ્યક છે. જો એક અસર અથવા એક છાપ જળવાતી હોય તો સંક્ષિપ્તતા આવશ્યક નથી. સુશિક્ષિત વાચક ચાલીસ હજાર કે પચાસ હજાર શબ્દની ગાઢ રીતે સુશ્લિષ્ટ વાર્તા એકી બેઠકે વાંચી જાય અને તે સાથે એમાંથી એક પ્રધાન અસર કે છાપ અનુભવે એવાં દષ્ટાન્તો પણ મળી આવે એમ છે.*

* અંગ્રેજી વિવેચનગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને Mealની '*Short Stories in the Making*'નો.

હિંદ ગરીબ કેમ થયું ?

મૂળ લેખક : સ્વ૦ રમેશચંદ્ર દત્ત
સંક્ષેપકાર : વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી

ઉત્તર હિંદની જમાબંધી [૧૭૯૫ થી ૧૮૫૩]

૧૭૯૫માં કાશીના રાજાએ પોતાના કુટુંબ માટે થોડી જમીન રાખીને રાજ્યની બાકીની જમીન પરના તમામ હક અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. ત્યાર પછી તે વખતના ગવર્નર જનરલ સર જૉન શૉરે લગભગ બંગાળાના ધોરણે ત્યાં કાયમી જમાબંધી દાખલ કરી. છ વરસ પછી ઔધના નવાબે અલ્લાહાબાદ અને બીજા પ્રાંતો, 'સોંપાયેલા પ્રાન્તો' તરીકે ઓળખાય છે તે, કંપનીને સોંપ્યા. લૉર્ડ વેલેસ્લી તે વખતે ગવર્નર જનરલ હતો. તેણે પોતાના ભાઈ હેનરી વેલેસ્લીને તે પ્રાંતનો વહીવટ સોંપ્યો અને જમાબંધીનું કામ પણ સોંપ્યું. તેણે ત્રણ વરસ માટે મહેસૂલ નક્કી કર્યું. તે ત્રણ વરસમાં મહેસૂલ કેટલું વધ્યું તે નીચેના આંકડા બતાવે છેઃ—

નવાબના વખતમાં મહેસૂલ રૂ.	૧૩,૫૨૩,૪૭૪
કંપનીનું રાજ્ય ૧ લું વર્ષ	૧૫,૬૧૯,૬૨૭
,, ,, ૨ જું ,,	૧૬,૧૬૨,૭૮૬
,, ,, ૩ જું ,,	૧૬,૮૨૩,૦૬૩

એટલે કે નવાબના રાજ્ય કરતાં ત્રણ વરસમાં લગભગ ૩૩ લાખ રૂપિયા મહેસૂલ વધ્યું. મહેસૂલનું વિશેષ લક્ષણ એ હતું કે તે કડકાઈથી વસૂલ કરવામાં આવતું હતું. જ્યારે નવાબના વખતમાં પાક તરફ નજર રાખીને વસૂલાત થતી હતી. આથી એક કલેક્ટરે કંપનીના મહેસૂલને 'વધારે પડતી હાડમારી ઉપજાવતું અને વસૂલાતની કડકાઈવાળું' અનુભવ્યું હતું.

આવી કડકાઈ છતાં દસ વરસમાં જમાબંધી કાયમ કરવાનું વચન આપેલું હતું એ તેમાં સારું તત્ત્વ હતું.

૧૮૦૩માં જમના અને ગંગા વચ્ચેનો પ્રદેશ જે 'જીતાયેલા પ્રાંતો' તરીકે ઓળખાય છે તે કંપનીના હાથમાં આવ્યો. ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે દસ વરસ પછી કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું. પણ એટલી શરત ઉમેરી કે વ્યવસ્થાપક મંડળની સંમતિ હશે તો તેમ થશે.

૧૮૦૪માં ઉત્તર હિંદમાં સખત દુકાળ પડ્યો અને તેથી સરકારને મહેસૂલમાં ભારે રાહત આપવી પડી. કારણ લોકો ખરાબ સાધનોની લાચારીઓથી અને આકરી જમીન મહેસૂલથી હતાશ થયા હતા. આ સ્થિતિ જોઈને જમાબંધીની તપાસણી કરવા ૧૮૦૭માં એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. તેણે સામાન્ય રીતે કાયમી જમાબંધીના લાભો માન્ય રાખ્યા. પરંતુ 'સરકારને આવકનો મોટો ભોગ આપવો પડે' તે ભયથી તેણે ઉપરના પ્રાંતોમાં તુરત કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવાની ભલામણ ન કરી. અત્યાર સુધી આ વિભાગમાં કાયમી

જમાબંધી દાખલ કરવા માટે વખતોવખત વચન અપાયેલાં હતાં અને અમુક વખત પછી તેનો નક્કી અમલ કરવાનું સરકારે સ્વીકાર્યું હતું પણ મહેસૂલના લોભે ઉપર પ્રમાણે પહેલી વખત કાયમી જમાબંધી વિરુદ્ધ સૂર નીકળ્યો. ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ મિન્ટો અને તેની સમિતિના સભ્યોએ મૂળ વચનોને વળગી રહેવા કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને લખ્યું. એક સભ્ય કોલબ્રુકે મહેસૂલી કમીશનને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે '૧૮૦૨ અને ૧૮૦૫ની જાહેરાતો પ્રમાણે અમુક મુદત વીત્યા બાદ કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવા સરકાર બંધાયેલી છે...આવી રીતે ગંભીરતાપૂર્વક આપેલું વચન સરકાર તોડી શકે નહિ. તેમ થાય તો તે લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેસે...કાયમી જમાબંધીનું સારું પરિણામ બંગાળામાં જોઈ શકાય છે. ત્યાં લોકોની વધતી જતી આબાદી એ બેશક કાયમી જમાબંધીનું પરિણામ છે.–તેથી હું કોઈ તરંગી દલીલ કરવાને બદલે બંગાળાનો અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ કરું છું.'

લૉર્ડ મિન્ટોએ પણ આ નોંધની સાથે ઉમેર્યું : 'આને લગતા બધા કાગળો પર પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો છે કે કાયમી જમાબંધીની નીતિ યોગ્ય છે અને તે તરત જ દાખલ કરવાની જરૂર છે.'

પણ કંપનીના વ્યવસ્થાપકોએ પોતાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો. પૈસાની વાત આવે ત્યાં તે નમતું આપવા તૈયાર નહોતા. તેમની નીતિ 'વધારેમાં વધારે આવક કરવા માટે ખેડૂતો પાસેથી વધારેમાં વધારે મહેસૂલ નીચોવી લેવાની હતી.'

વ્યવસ્થાપકોએ કાયમી જમાબંધીની વાત છોડી દેવા હુકમ કર્યો. આથી મિન્ટોને આઘાત થયો. પણ તેનું શું વળે? કંપનીના જવાબદાર અમલદારોએ લોકોને વખતોવખત આપેલાં વચનોની કંઈ કિંમત ન રહી.

૧૮૧૩માં મિન્ટોએ હિંદ છોડતાં પહેલાં કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને ફરીથી લખ્યું કે, 'કાયમી જમાબંધી કરવાથી સરકારની આવકનો કંઈ ભોગ આપવો પડે તેમ નથી. એટલું જ નહિ પણ જમીનની સુધારણાની દૃષ્ટિએ, મહેસૂલ વખતો વખત બદલાયા કરે તે નીતિને વખોડી કાઢી છે...જો સુરાજ્યનો હેતુ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાનો હોય તો અમારી એ દૃઢ પ્રતીતિ થઈ છે કે કાયમી જમાબંધીથી એ જેટલું જલદીથી અને અસરકારક થશે તેટલું બીજા કશાથી નહિ થાય.'

હિંદના સર્વોપરી અધિકારીએ આમ લખવા છતાં વ્યવસ્થાપકો મક્કમ રહ્યા. મિન્ટોના ગયા પછી આ નક્કી કરવાનું કામ લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સના હાથમાં આવ્યું. સરકારે નીમેલા બોર્ડનો અભિપ્રાય આવ્યો કે અમારે અમારો ચોક્કસ નિર્ણય જણાવવો જ જોઈએ કે ઉતર હિંદના આ પ્રાન્તોમાં જો કાયમી જમાબંધી દાખલ કરવામાં ઢીલ કરવામાં આવશે તો બ્રિટિશ સરકારના હિતને ભારેમાં ભારે નુકસાન થશે...અમારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે સરકારે આપેલાં ગંભીર વચનો પ્રમાણે કાયમી જમાબંધી દાખલ કર્યા સિવાય બીજા કશાથી જમીનદારોને સંતોષ નહિ થાય.'

૧૮૧૯માં કંપની સરકારની નોકરીમાં લાંબો સમય સેવા કર્યા પછી નિવૃત્ત થતા મિ. ડાઉસ્વેલે આ વિષય ઉપર પોતાનું મન ઠાલવ્યું હતું અને ઉપરના જેવા જ વિચારો દર્શાવ્યા હતા. સર એડવર્ડ કોલબ્રુક નામના બીજા એક નામાંકિત અમલદારે, જેણે ૪૨ વરસ સુધી

કંપનીની નોકરી કરી હતી, તેણે પણ નિવૃત્ત થતાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાની તક લીધી હતી. તેના જણાવ્યા પ્રમાણે અલ્લાહાબાદની આજુબાજુના પ્રાંતોમાં નીચે પ્રમાણે મહેસૂલ વધ્યું હતું:

૧૮૦૭	પૌંડ	૨,૬૫,૩૯૬
૧૮૧૧	,,	૨,૭૪૧,૭૨૮
૧૮૧૮	,,	૩,૨૬૨,૩૬૬

એટલે કે ૧૧ વરસમાં લગભગ ૧૨ લાખ પૌંડ વધ્યા. તે વખતના ભાવે ૧૨૦ લાખ રૂપિયા થયા. દર વરસે ૧૧ લાખ રૂપિયા વધ્યા.

આમ વધતી જતી મહેસૂલને બદલે મર્યાદિત મહેસૂલ નક્કી કરવાની કોલબ્રુકે ખાસ ઈચ્છા દર્શાવી હતી અને એમ જો થાય તો અમલદાર તરીકે જતાં જતાં એક સારું કામ કર્યાનો પોતાને સંતોષ થશે એમ તેણે જણાવ્યું હતું. આવા મોટા અમલદારોના અભિપ્રાયોથી સજ્જ થઈને લૉર્ડ હેસ્ટીંગ્સે વ્યવસ્થાપકોને છેવટની વિનંતી કરીને જણાવ્યું કે 'અમારો એ સર્વાનુમતે અભિપ્રાય છે કે કાયમી જમાબંધીની પદ્ધતિ એ ઉત્તર હિંદના પ્રાન્તોમાં દાખલ કરી દેવી જોઈએ. મહેસૂલની રકમ દરેક ખેતર માટે કાયમી ઠરાવેલી હોય અથવા તો અમુક નક્કી દર પ્રમાણે મહેસૂલ નક્કી થતું હોય. ગમે તે પદ્ધતિ હોય, પણ કાયમની જમાબંધી દાખલ કરવી જોઈએ.'

આના જવાબમાં વેપારી કંપનીના વ્યવસ્થાપકોએ હુકમ છોડ્યો કે 'અમારે તમને ફરીથી ખાસ ચેતવણી આપવી જોઈએ કે તમે જે સર્વાનુમતે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેને અમે સ્વીકારવા તૈયાર નથી...અમે એમ ઈચ્છીએ છીએ કે તમે એવું કંઈ નહિ કરી બેસો જેથી ભવિષ્યમાં જમાબંધી કાયમની થશે એવી લોકોના મનમાં આશા બંધાય.'

આ પત્રવ્યવહાર અને વાટાઘાટો દરમિયાન ૧૮૧૯માં મહેસૂલી મંડળના મંત્રી હોલ્ટ મેકેન્ઝીએ એક નવી યોજના સૂચવી. તે મહાલવારી તરીકે ઓળખાય છે. તે અનુસાર ગામના મુખ્ય માણસ લંબરદાર મારફત મહેસૂલ નક્કી કરવાનું હતું અને તેની મારફત ઉઘરાવવાનું હતું. કલેક્ટરના રજિસ્ટરમાં લંબરદારનું નામ તે ગામનું મહેસૂલ ભરનાર તરીકે નોંધવાનું હતું. આ પદ્ધતિમાં ઊપજના ૮૩ ટકા મહેસૂલ તરીકે લઈ શકાય એમ હતું. ૧૨૦૦ રૂપિયાની ઊપજ આવતી હોય તો સરકાર રૂ. ૧૦૦૦ સુધી લઈ શકે. અને રૂ. ૨૦૦ જમીનદારને રહે. જમીનદારને રૂ. ૨૦૦ કરતાં વધારે મળતા હોય તે સિવાય મહેસૂલ વધારવું નહિ એવી સામાન્ય સમજણ હતી.

આમાં ઉદારતા કે દયા નહોતાં. મહેસૂલમાં જમીનની બધી ઊપજ ઘસડાઈ જવા લાગી. જમીનદારો અને ખેડૂતો બન્ને ગરીબ થયા. ધન વધારવાનું અને લોકોની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ અશક્ય થઈ પડ્યું. ભવિષ્યમાં રાજ્યના માગણાની કોઈ મર્યાદા આંકવામાં આવી નહિ. આવી કડકાઈના પરિણામે તે યોજના થોડાં વખતમાં પડી ભાગી.

છેવટે, ૧૮૩૩માં લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીંકે લોકોને કંઈક રાહત આપી. તે ૧૮૨૮માં ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે ઉત્તર હિંદમાં મુસાફરી કરીને ત્યાંની જમાબંધીને અંગે નવા મુદ્દાનો નિર્ણય કર્યો:

૧ ખેડુતોને જમીન સુધારવા ઉત્તેજન મળે તે માટે લાંબી મુદ્દતના પટા કરી આપવા;
૨ તેમને ખેતીમાંથી કંઈક બચત રહે તે માટે મહેસૂલ માફકસરનું ઠરાવવું; અને
૩ ગ્રામ સંસ્થાઓને ટકાવી રાખવી.

ત્રીજા મુદ્દાને અંગે તેની કાઉન્સિલના એક સભ્ય સર ચાર્લ્સ મેટકાફે જોરપૂર્વક ભલામણ કરી હતી. તેણે લખ્યું હતું કે 'ગ્રામ સંસ્થાઓ તો નાનકડી સ્વરાજ સંસ્થાઓ છે. તેમાં લોકો બહારનાં બંધનોથી લગભગ સ્વતંત્ર છે. જ્યાં બધું અટકી પડે ત્યાં એમનું કામ ચાલે છે. એક રાજ્ય જાય અને બીજું આવે; ક્રાન્તિ થાય અને પૂરી થાય; હિંદુ કે પઠાણ, મોગલ કે મરાઠા, શીખ કે અંગ્રેજ કોઈપણ રાજા તરીકે આવે ને જાય; પણ ગ્રામ સંસ્થાઓ તેની તે રહે છે. તોફાનના વખતમાં લોકો હથિયાર સજે છે અને પોતાનું રક્ષણ કરે છે. કોઈ દુશ્મનનું લશ્કર ગામ પાસેથી પસાર થતું હોય તો લોકો પોતાનાં ઢોરને વાડામાં પૂરી રાખે છે અને દુશ્મનને છંછેડયા વગર પસાર થવા દે છે. પોતાને લૂંટી લેવામાં આવશે અને સામા થવાથી ટકી શકાય તેવું નથી એમ લાગે તો પોતાના સંબંધવાળા કોઈ દૂરના ગામડામાં ભાગી જાય અને તોફાન પૂરું થાય ત્યારે પાછા આવીને પહેલાંની માફક પોતાના ધંધા શરૂ કરે......આવી સંગઠિત સંસ્થાઓને લીધે હિંદના લોકો ક્રાન્તિઓ અને ફેરફારોમાં ટકી રહ્યા છે. હું ઇચ્છું છું કે આ સંસ્થાઓને કદી વીખેરી નાખવી નહિ, અને તેવું કંઈ પણ કરવું નહિ. રૈયતવારી પદ્ધતિમાં ગામડાને બદલે વ્યક્તિગત ખેડુત સાથે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવે છે તેમાં ગ્રામ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મૂકવામાં આવે છે. માટે હું તે બધે દાખલ કરવાના મતનો નથી.'

પણ સરકારે પોતાનું જમાબંધીનું ધોરણ બદલ્યું નહિ. વ્યક્તિગત મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવ્યું અને ન્યાયનું, વહીવટી બધું કામ ગામના આગેવાનોના હાથમાંથી લઈને સરકારી અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું. આ રીતે ગ્રામ સંસ્થાનું મૂળ ખેંચી લેવામાં આવ્યું એટલે તે અદશ્ય થઈ. આવી સંસ્થા જે હિંદમાં દુનિયાના બધા દેશો કરતાં સૌથી પહેલાં શરૂ થઈ અને સૌથી વધારે ચાલી તેનો અંત લાવવામાં આવ્યો, તે આ દેશમાં બ્રિટિશ અમલનું વધારેમાં વધારે દુઃખદ પરિણામ છે.

બેન્ટીક કે મેટકાફ કોઈ ગ્રામ સંસ્થાઓને બચાવી શકયું નહિ. પણ તેમના પ્રયત્નોથી મહેસૂલની આકારણી કંઈક ઓછી થઈ. મહેસૂલ સાથના ક્રે લેવાનું ઠર્યું. આ બધું નક્કી કરવાનું કામ રોબર્ટ માર્ટીન બર્ડ નામના અમલદારના ભાગે આવ્યું. તે ઉત્તર હિંદની જમાબંધીનો જનક ગણાય છે. તે પહેલાં ન્યાયખાતામાં હતો. તેને પોતાના વિચારોનો અમલ કરવાની તક મળી તેથી તેણે ખુશીથી એ કામ લીધું. તેની પદ્ધતિ પ્રમાણે આખા પ્રદેશ માટે મહેસૂલનો આંકડો નક્કી કરીને પછી તે પ્રદેશના દરેક ગામ માટે આંકડો નક્કી કરવામાં આવતો. ગામ લોકોને તે બાબત પોતાના વાંધા રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવતી. તેઓ આવતા, ઝાડ તળે ભેગા થતા અને અંદર અંદર મસલત કરીને પોતાનો વિચાર દર્શાવતા. છેવટે કલેક્ટર પોતાને ઠીક લાગે તેમ નક્કી કરી લેતો. ગામ લોકોને કંઈ પણ પૂછ્યા વગર નક્કી કરવું એના કરતાં આ પદ્ધતિ સારી હતી. (ચાલુ)

☆

॥ પ્રસ્થાન ॥

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૩૭ ફાગણ-ચૈત્ર : ૨૦૦૧ અંક ૫-૬

વિરોધોનો સમન્વય

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

મનુષ્યના પોતામાં અનેક વિરોધી તત્ત્વો રહેલાં છે તથાપિ એ સંપૂર્ણ સત્ય પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એને જે કહેવાનું છે તે એક વાક્યમાં એ દર્શાવી શકતો નથી. તેથી એ બીજું વાક્ય વાપરી કહેવાનું હોય તે કહે છે. એની બુદ્ધિમાં પણ સમગ્ર જોવાની શક્તિ નથી. આ વિશ્વ પરમાત્મદૃષ્ટિથી જોતાં કેવું દેખાય તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ રાખીને આપણે કહી શકીએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ છે તેવી વાણી આપણા મુખમાંથી નીકળી શકતી નથી. ત્યારે ઉપાય શો? એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે ઊલટાં વચનો મૂકી મૂળ સત્ય દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવો. આ માટે જ સત્યને પૂર્ણપણે પ્રકટ કરવા પરસ્પર વિરોધી વચનો ઉચ્ચારાય છે અને પછી એક એકથી ઊલટાં વચનોને એક બીજા સાથે મેળવીને એનો અવિરોધ અથવા સમન્વય સધાય છે. સત્યદર્શનની આ આપણી પ્રાચીન આર્યપદ્ધતિ છે.

સત્યદર્શનના આ સિદ્ધાન્તને આપણો દેશ પ્રાચીનકાળથી અનુસરતો આવ્યો છે. આ આર્યસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ્‌થી માંડીને શ્રીકૃષ્ણના ભગવદ્‌ગીતાના ઉપદેશદ્વારા, ગૌતમબુદ્ધના મધ્યમ પ્રતિપદાના માર્ગદ્વારા અને જૈનધર્મના સ્યાદ્વાદ વા અનેકાન્તવાદદ્વારા આપણા ધર્મમાં ઊતરી આવેલ છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં પણ એરિસ્ટોટલના 'સુવર્ણ મધ્યમ' યાને 'Golden Mean'ના સિદ્ધાન્તમાં, જર્મન તત્ત્વજ્ઞ કૅન્ટના Antinomies યાને વિરોધો અને તેના સમન્વયના સિદ્ધાન્તમાં, અને હેગલની તત્ત્વદર્શનની ત્રણ ભૂમિકાની પદ્ધતિ: વાદ (Thesis), પ્રતિવાદ (Antithesis) અને સમન્વય (Synthesis)માં એ જ સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થાય છે. આમ જુદા જુદા તત્ત્વવિચારકોનો સમન્વય આપણા ઇતિહાસમાં શી રીતે થયો છે અર્થાત્ અનેકતામાં એકતા શી રીતે જોવામાં આવી છે કે મૂલ્યો ઊલટાવી મૂલ્ય-પરિવર્તન કેમ સિદ્ધ થયું છે તે યથાશક્તિ સમજવા થોડોક યત્ન કરીએ.

એક મહાન વિરોધ જે ઉપનિષદો અને પુરાણોમાં પ્રવર્તે છે તે દેવાસુરસંગ્રામ. *બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ની એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે:* "*द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा* एव देवा ज्यायसा असुराः।" અર્થાત્ દેવો અને અસુરો બન્ને પ્રજાપતિના સંતાનો છે; એમાં અસુરો મોટા અને દેવો નાના છે. આ અસુરો તે પ્રકૃતિ અને દેવો તે નીતિ છે. પ્રકૃતિ અને નીતિ વચ્ચે મનુષ્યના અન્તરમાં અને ઇતિહાસમાં સતત યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. પ્રકૃતિ

અર્થાત્ અસુરોનું વલણ સ્વાર્થ, સુખ અને વિલાસ પ્રત્યે છે અને નીતિ અર્થાત્ દેવોનું વલણ પરમાર્થ, કર્તવ્ય અને સંયમ પ્રત્યે છે. આ બંને મહાન શક્તિઓનો સમન્વય કોણ કરે? જે એ બંને કરતાં અધિક હોય અને બંનેને પોતામાં સંગ્રહી શકે અને જેમાં બંને અવિરોધથી રહી શકે તેવી કોઈ મહાન શક્તિ. આ મહાન શક્તિ તે પ્રજાપતિ રૂપ પરમાત્મા જે નીતિ અને પ્રકૃતિ કે સારા ખોટા ઉભયમાં પરોવાએલું પરમ તત્ત્વ છે અને જે ઉભય કરતાં અધિક છે, અને ઉભય સંગ્રાહક છે અર્થાત્ જેમાં બંને એક સાથે મળીને રહી શકે છે.

એક બીજો મહાન વિરોધ જે અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવે છે તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અર્થાત્ Work અને Leisureનો વિરોધ. પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ બંને જૂના માર્ગો છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને આત્યન્તિક સિદ્ધાન્તો હોઈને બંને વચ્ચે વિરોધ દેખાય છે. બંનેને છૂટા પાડવાથી મનુષ્યજીવનની કેવી કરુણતા ઉત્પન્ન થાય છે તે મનુષ્યહૃદયના અનુભવી મહાન કવિ શેક્સપીઅરે હૅમ્લેટ અને ઑથેલો નામનાં એનાં બે નાટકોમાં બહુ કુશળતાથી દર્શાવ્યું છે. રણસંગ્રામમાં બે લશ્કરની જેમ બે જુદી જુદી છાવણીઓ હોય તેમ જ્ઞાન અને કર્મની જુદી છાવણીઓ રાખવાથી કોઈને લાભ થયો જાણ્યો નથી. કર્મનો નિષેધ કરીને અર્થાત્ કર્મમાત્રને બંધ કરીને કેવળ જ્ઞાન જ રાખવું એનો અર્થ તો એ થયો કે માત્ર 'પ્રકૃતિ' અને દ્રષ્ટા 'પુરુષ' જ રહ્યો અને પ્રકૃતિનો નિષેધ થયો. આનું પરિણામ હૅમ્લેટની પેઠે નિર્વેદમાં આવે કે આપણા બાવાઓની પેઠે આળસમાં આવે. હવે બીજે છેડે જો જ્ઞાન તેનો નિષેધ કરીને માત્ર કર્મને જ રાખીએ તો 'પુરુષ'નો નિષેધ થયો કહેવાય. અને આત્મા અથવા ચૈતન્યના નિષેધથી કેવળ જડ પ્રકૃતિની ક્રિયા જ ચાલુ રહે. પરિણામે ઑથેલોની પેઠે જીવન અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારથી છવાઈ જાય અને જીવનમાં જડવાદ અને નાસ્તિકતા ચોતરફ વિસ્તાર પામે. જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય પ્રકૃતિ કે પુરુષ બંનેમાંથી એકેનો નિષેધ કરીને સાધી શકાય નહિ પરંતુ ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ બંનેનો સમન્વય પરમાત્માની વિશાળતામાં કરીને જ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ જોવી, એ જ ખરી જ્ઞાનની દૃષ્ટિ છે. કર્મ અને જ્ઞાનનો આ સમન્વય આપણાં કર્મોને પરમાત્મા સાથે જોડવાથી અર્થાત્ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બાધ ન આવે એવી રીતે કર્મ કરવાથી થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, હિંસાયજ્ઞમાં બકરું સ્વર્ગે જશે એમ ધાર્મિક ક્રિયા માની એ યજ્ઞ કરવામાં આવતો, પરંતુ કેટલાકને હિંસા એ પાપ છે એમ લાગ્યું અને બકરાને બદલે બ્રીહિ–ડાંગર–ની યજ્ઞમાં સ્થાપના કરી. નારદ કહે છે કે હિંસા એ સાચો યજ્ઞ ન હોઈ શકે અને બુદ્ધ ભગવાને તો એટલે સુધી કહ્યું કે હિંસાની કલ્પના કરવી એ પણ ઘોર પાપ છે. આમ જ્ઞાનનું કિરણ–Still Small Voice–કહે તે પ્રમાણે કરવું એમાં જ જ્ઞાનકર્મનો સમન્વય છે. હૃદયથી બુદ્ધિ માને તો જ અમુક કાર્ય બની શકે છે. અને આવાં શુભ વિચારોથી કરેલાં સારાં કાર્યોવડે એક શક્તિ બંધાય છે જે સંસ્કૃતિને શુભ વલણ આપે છે અને જેથી મનુષ્યમાત્રને લાભ થાય છે.

એક ત્રીજો મહાન વિરોધ તે પુરુષાર્થ અને ભાવિનો છે. પુરુષાર્થ અને ભાવિ બંને વિરોધો આપણામાં એકત્ર થાય છે. આપણાથી ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ અનેક શારીરિક ક્રિયાઓ થઈ જાય છે. કેવળ પ્રકૃતિને વશ થઈને અમુક ક્રિયાઓ થાય છે અને એમાં નીતિ

અનીતિનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી. દાખલા તરીકે, મનુષ્ય નદીના પૂરમાં ખેંચાય છે અથવા માર્ગે ચાલતાં એને પગમાં બાવળનો કાંટો વાગે છે અથવા ઠેસ વાગે છે અને પડી જાય છે. આવાં કર્મોમાં પુરુષાર્થ કે પાપપુણ્યના ભેદને માટે અવકાશ રહેતો નથી. માત્ર જે કર્મોમાં આપણી ઇચ્છાનો પ્રશ્ન થાય છે ત્યાં જ નૈતિક તત્ત્વ આવે છે અને પાપપુણ્યની જવાબદારી આપણે માથે રહે છે.

અલબત્ત, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા ત્રણે ગુણો સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ને આપણે સર્વે અધીન છીએ પણ એમાં ન્યૂનાધિકતા પણ આપણે કરી શકીએ છીએ. અનેક કર્મો કરવાથી આપણી એક પ્રકારની ટેવ બંધાય છે. ટેવ કરવામાં પહેલું દૃષ્ટાન્ત સ્વવશ છે—પુરુષાર્થને અધીન છે પછી પરવશ છે—અર્થાત્ ભાવિ બને છે. × Habit is second nature. તથાપિ એક છિદ્ર હંમેશાં ખુલ્લું રહે છે. સુધારાને માટે હમેશાં અવકાશ છે. કોઈ સદ્‌ગુરુ મળે તો ખરાબ અથવા રાક્ષસી ટેવો પણ સુધરી શકે છે. રોગોથી વાસના વધે છે એટલે મનુષ્ય અવશ–પરવશ–ટેવોને વશ થાય છે. તો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ જતી નથી. અભ્યાસથી–નિત્યની ટેવથી–પ્રકૃતિની મુદ્રા ફરી જાય છે અને અદ્‌ભુત સામર્થ્યથી અન્તરમાં રહેલા શેતાનનો પરાભવ થાય છે. પ્રકૃતિના ગુણો પણ આપણા સ્વભાવથી આપણે ઉત્પન્ન કરેલા છે. એમને વધારવાની વાત પણ આપણા હાથની છે. ભગવદ્‌ગીતા કહે છે તેમ, આપણે સ્વાતન્ત્ર્ય freedom of will રાખવું જોઈએ. આપણી ટેવ ફેરવવાને માટે આપણે સ્વતંત્ર છીએ.

વસ્તુતઃ આપણા સર્વના અન્તરમાં ઈશ્વર વસેલો છેઃ 'ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ' અને જ્ઞાનનાં કિરણો આપણા અન્તરમાં ફેંક્યાં કરે છે. મનુષ્યમાત્રને સત્ત્વનું કિરણ જરૂર આવે છે. પાપીને–દુષ્ટને પણ એ આવે છે–રાવણ, મેકબેથ અને શેતાનને પણ એ આવે છે. જ્યારે સત્ત્વનું કિરણ પડે તે વખતે એ કિરણને આપણે પકડી લેવું જોઈએ અને એનો દૃઢતાથી, ત્વરાથી અને નિશ્ચિત રૂપમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ એ સત્ત્વનું–જ્ઞાનનું–કિરણ ફરી ફરીને લાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણા અભ્યાસથી–ઉપનિષદો કે રામાયણ કે ભાગવત કે તુલસીકૃત રામાયણ અથવા વર્ડ્ઝવર્થ-ટેનિસનનાં કાવ્યોના અધ્યયન દ્વારા ઊંચી ભાવનાઓનો આપણે સત્કાર કરીએ તો આપણે અવશ્ય ધીમે ધીમે ઊંચે ચઢીએ.

આમ મનુષ્યમાં વિશ્વાસથી અને ઊંચી ભાવનાઓના વારંવાર સ્વીકારથી ભાવિરૂપ બનેલી આપણી ટેવોને આપણે ફેરવી શકીએ. 'પુરુષાર્થ' અને ભાવિનું દ્વન્દ્વ આમ પરમાત્માના આપણા સાક્ષાત્-અનુભવમાં સમન્વિત થાય છે."

હવે સત્ય અને પ્રેમના બે અર્ધાંગો ઉપર આવીએ. સત્યનિષ્ઠા જે અખંડ સત્યનું અર્ધું અંગ છે તે આગ્રહ અને દૃઢતાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરી યુદ્ધ અને કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ બીજું અર્ધું અંગ જે પ્રેમ છે તેમાંથી દયા વગેરે ભાવો પેદા થાય છે. પ્રેમ અને સત્યનો સમન્વય કરનાર પુરુષવિશેષ એમ કહે છે કે મારો પોતાનો સિદ્ધાન્ત તો આવો છે પરંતુ સામી વ્યક્તિ ઉપરના પ્રેમને લીધે હું મારા સિદ્ધાન્તની પણ આહૂતિ આપું છું. આમ સત્યનિષ્ઠા કરતાં પ્રેમ ઊતરતો છે પણ એમ કોણ કહે? "મનુષ્યસ્વભાવના મહાન -

× હેમ્લેટે એની માતાને આપેલો ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

અભ્યાસી કવિ શેક્સપીઅરે તેથી જ કહ્યું છે કે Mercy seasons justice અર્થાત્ ન્યાયને-સત્યને-દયા કોમળ કરે છે."

ઈતિહાસમાં પણ સત્યને માટે આગ્રહ તલવાર દાખલ કરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રેમનું બળ આવે છે અને સમાધાન થાય છે. આમ સત્ય અને પ્રેમ બન્ને મળીને એક અખંડ સત્ય બને છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

સત્ય અને પ્રેમના આ સમન્વયમાં એક ભયસ્થાન રહેલું છે જે મહાભારતકારે અદ્ભુત કૌશલથી દર્શાવ્યું છે. યુધિષ્ઠિર દ્રોણ સામે લડવામાં બુદ્ધિના નિશ્ચયે કરતાં પ્રેમ અને દયાની લાગણીથી દોરાઇને કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને તેમાં અન્તઃપણે વિજયની લાલસા -જયેલક્તો યુધિષ્ઠિરઃ-ભળી જાય છે. અને પોતે 'नरो वा कुञ्जरो वा' એમ અર્ધસત્ય વદે છે. મહાભારતકારે આ અસત્યોનો લેશ પણ બચાવ કર્યો નથી બલ્કે એનું પરિણામ પણ યુધિષ્ઠિરને એનો રથ પૃથ્વીને અડાડીને અને મૃત્યુને અંતે નરકદર્શન કરાવીને ભોગવાવ્યું છે.

હવે એક વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું દ્વંદ્વ તપાસીએ. 'હું ધનિક થાઉં, હું સુન્દર થાઉં, હું વિદ્વાન થાઉં, અરે! હું પવિત્ર થાઉં' એવી વ્યક્તિની વાત એ અભિમાનને પોષનારી છે. ગૌતમ બુદ્ધ પાસે જ્યારે મોક્ષ ધરવામાં આવ્યો ત્યારે એણે જગતનું કલ્યાણ માગ્યું, પોતાનો નિર્વાણ ન માગ્યો. ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ, "લોકસંગ્રહ માટે તું કર્મો કર. જનક વગેરે શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ કર્તવ્યો કર્યાં છે તેમ તું કર." ભગવાન અર્જુનને કહે છે: 'મારો જ દાખલો લો. જેમ હું આળસ છોડીને મારી સૃષ્ટિ ચલાવું છું તેમ તું પણ તારી સૃષ્ટિ ચલાવ. મારી સૃષ્ટિ હું ન ચલાવું તો આ સૃષ્ટિ નાશ પામે." પ્રભુની દૃષ્ટિ જગતની સંસ્કૃતિ ઉપર ચોંટેલી છે અને એના જે નિયમો છે તે પ્રમાણે ચાલવાનું એ વ્યક્તિને કહે છે. ટૂંકામાં વ્યક્તિનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ ખોટું છે. સર્વની એકતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ એ જ સાચું છે. આમ વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો અવિરોધ એકના હિતમાંથી અનેકના હિતમાં જવામાં અને અનેકના હિતને પોતાનું હિત કરવામાં રહેલો છે.

એક વિશેષ દ્વન્દ્વ લઈએ. વ્યવહાર અને પરમાર્થ. આપણને વ્યવહાર જેટલો સાચો લાગે છે તેટલો પરમાર્થ અર્થાત્ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ સાચો લાગતો નથી. જેટલો વ્યવહાર આપણા ચિત્તમાં આવે છે એટલા ભગવાન આપણા ચિત્તમાં આવતા નથી. વ્યવહારની વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર છે એ જાણતાં છતાં અસત્ય, અપ્રામાણિકતા, દંભ, દ્વેષ એવા અનેક અવગુણોમાં આપણે સ્થાપાયા રહીએ છીએ. ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોમાં અર્થ અને કામમાં ધર્મનું અન્તર્યામિત્વ રહે તો જ અર્થ અને કામ બન્ને પવિત્ર થાય છે. આપણા નિત્યના વ્યવહારમાં પણ આપણે પરમાત્માની પીછાન કરી શકીએ તેમ છીએ. આમ થાય તો પરમાર્થ એ જ આપણો વ્યવહાર બને અને આપણા વ્યવહારમાં પરમાર્થ પરોવાએલો રહે. ધર્મ એ જ બન્નેને જોડનારું પરમ અને મહાન સાધન છે.

આવાં અનેક દ્વન્દ્વો-અનેક વિરોધો-આપણા શાસ્ત્રકારોએ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણવ્યાં છે. પણ આ સર્વ વિરોધોની પાર જવું હોય તો શું કરવું? સર્વ શાસ્ત્રોનાં મૂળ તપાસવાં જોઈએ. એમ કરતાં એવું કોઈ પરમ જીવન જણાય છે? આપણાં વેદાન્ત મહાવાક્યો

'तत्त्वमसि' 'अहंब्रह्मास्मि' 'सर्वंखल्विदं ब्रह्म' વગેરેમાં એવું જીવન વર્ણવેલું છે. આવા જીવનનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે થાય? આપણા ચિત્તમાં ભગવાન આવે તો–આપણી સંવિત્ (Consciousness)ના અણુઅણુમાં અર્થાત્ આપણા અખંડ આત્મામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ ઊતરે તો.

આ સંબંધમાં સ્વ. આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈએ ભગવદ્ગીતા વિષે એક પ્રવચનમાં ઉચ્ચારેલી ભવભૂતિના 'માલતીમાધવ'ની પંક્તિ અને તે ઉપરનું એમનું વિવેચન સ્મરણમાં આવે છે. પોતાની પ્રિયતમા માલતીની મનોહરમૂર્તિ અન્તરમાં કોતરાએલી છે એમ વર્ણન કરતાં માધવ કહે છે :—

" लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखिते वोत्कीर्णरूपेवच "

આ પંક્તિનો રહસ્યાર્થ એ છે કે આત્મસાક્ષાત્કારમાં પ્રથમ તો આપણી બહિર્મુખ વૃત્તિઓને પરમાત્મામાં 'લીન' કરવાની છે. પરંતુ લયમાં અદર્શન છે. એમાં આનંદ ક્યાં? ત્યારે આપણી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનું 'પ્રતિબિમ્બ' પાડવાનું છે. પરંતુ મૂળનું પ્રતિબિમ્બ એ છાયા હોઈને ખાસ આનંદ કે સંતોષ આપી શકે નહિ. ત્યારે આપણી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનું રૂપ 'લખવાનું' છે. લેખનમાં એક પ્રકારની એકતા છે પણ તે યાન્ત્રિક એકતા છે. ત્યારે આપણા હૃદયમાં પ્રભુની મૂર્તિ 'કોતરવાની' છે. આપણા આત્મામાં પ્રભુનું રૂપ કોતરાવું જોઈએ. सत्य, सुन्दर, मङ्गल વગેરે જે પ્રભુના અનંત ગુણો છે તે આપણા અન્તરાત્મામાં કોતરાઈ જવા જોઈએ. આપણા શાસ્ત્રકારોએ પ્રભુનું જે રૂપ વર્ણવ્યું છે અને આપણા ઋષિમુનિઓએ જે જોયું છે, તે હૃદયમાં કોતરી શકીએ તો જ તે "अद्वैत" થઈ શકે. અલબત્ત, આત્માને આકૃતિ નથી એટલે પ્રભુના ગુણો જ આપણા હૃદયમાં કોતરાશે. પરમ જીવનની આ ઊંચામાં ઊંચી ભાવના છે. આવું જીવન પ્રાપ્ત થતાં જગતના સર્વ વિરોધો આપોઆપ શમી જાય છે. આ જીવન એ જ 'ગુણાતીત' અથવા 'નિસ્ત્રૈગુણ્યાવસ્થા.' આ અવસ્થામાં વિરોધો રહે છે ખરા પરંતુ એ દુઃખ પમાડનારા કોઈ પરસ્પર ઉપકારક બની રહે છે. આ સ્થિતિમાં જગતના વિરોધો કાયમ રહે છે અર્થાત્ ઈશ્વરસૃષ્ટિ કાયમ રહે છે પરંતુ જીવને એનો વિરોધ રહેતો નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કાવેરી નદીના કાંઠે સહ્યગિરિના શિખર ઉપર પ્રહ્લાદને આજગરે આપેલા ઉત્તરમાં આવા પરમ જીવનની ઈચ્છાનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ થાય છેઃ—

नाहं निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनम् ।
एतेषां श्रेयआशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥

એટલે, મનુષ્ય સ્વભાવથી જ વિષમ હોવાથી હું તેની નિન્દા કે સ્તુતિ એકે કરતો નથી; હું તો સર્વનું શ્રેય અને સર્વની પરમાત્મામાં એકતા ઈચ્છું છું.

✩

અજ્ઞેયવાદની સમીક્ષા

અંબાલાલ પુરાણી

હું કોણ? જગત શું છે? મારી અને અન્ય માનવો, મારી અને જગત વચ્ચે સંબંધ શો? સત્ય શું? વાસ્તવિકતા કોને કહેવાય? અંતિમ સત્ય જેવું ખરું? હોય તો તેનું સ્વરૂપ, ગુણો, ધર્મો શા?—આ અને આવા બીજા પ્રશ્નોના અનેક ઉત્તરો અપાયા છે અને અપાશે. પરંતુ ઉત્તરની વિવિધતાથી ગભરાઈ જઈને અંતિમ સત્ય છે જ નહિ, હોય તો તે અજ્ઞેય જ હોવું જોઈએ વગેરે નિર્ણયો કરી દેવાની પણ જરૂર દેખાતી નથી. એક વાર "અજ્ઞેય" કહી નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિની તટસ્થતા પણ રહેતી નથી.

અંતિમ વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ એક વસ્તુ છે અને એ અનુભૂતિની બુદ્ધિ આગળ રજૂઆત બીજી વસ્તુ છે; માટે જ "મૂંગે સાકર ખાધી રે" તથા નેતિ નેતિ એવા ઉદ્ગારો વડે વાણીની અક્ષમતાનો નિર્દેશ એ અંતિમ વાસ્તવિકતાના નિરૂપણમાં કરવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે વાણી એ સત્યનું પૂરેપૂરું, યથાસ્થિત, નખશિખ વર્ણન આપવાને અસમર્થ છે. એવું વર્ણન વાણી ભલે ન આપી શકે, પરંતુ સત્યના માર્ગનો નિર્દેશ તો તે જરૂર કરી શકે છે. એવા અત્યાર સુધી ગયેલા અનુભવપ્રતિષ્ઠ વાણીનિર્દેશોમાં સત્યનાં જે પાસાંઓ આપણે જાણીએ છીએ તે બધાંયમાં એ પરમ સત્યની પ્રતિષ્ઠા માનવતાથી ઊર્ધ્વમાં છે એટલું તો સર્વસંમત છે જ.

આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ પોતાની અનુભૂતિને વાસ્તવિક ગણે,—વાસ્તવિક જ નહિ પરંતુ તેને અંતિમ અને એકમાત્ર વાસ્તવિકતા માને,—જ્યારે અજ્ઞેયવાદી એવી અનુભૂતિની શક્યતાનો તથા એવી વાસ્તવિકતા હોય તો તેની જ્ઞેયતાનો અસ્વીકાર કરે. રોનાલ્ડ નિક્સન ઉર્ફે શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ જેવા, બુદ્ધિની જિજ્ઞાસા સંપૂર્ણપણે સંતોષીને કૃષ્ણભક્ત બનેલા એમ દલીલ કરે કે "યોગ દ્વારા જે અનુભૂતિજન્ય જ્ઞાન મળે છે તે જ સાચું જ્ઞાન છે, કારણ કે, એ જ્ઞાન જ સીધેસીધું પ્રત્યક્ષ મળે છે. બીજી જાતનું જ્ઞાન પરોક્ષ જ હોય છે." તો અજ્ઞેયવાદીનો મુખ્ય મુદ્દો આ કે માનવબુદ્ધિ જ સર્વ મૂલ્યોનો ઉચ્ચતમ અને આખરી ગજ છે, અને આજે નહિ તો કાલે પણ આખરી નીવડવાનો છે.

પુસ્તકો ભરાય તો પણ જેનો પાર ન પામી શકાય, ધુરંધર પંડિતો અને મહાન વિચારકો પણ જેમાં ગૂંચવાય એવા આકાશ જેટલા અફાટ પ્રશ્નનો નગદ ઉકેલ આપવાની ધૃષ્ટતા હું અહીં આચરવા માગતો નથી. માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુના સમર્થનમાં કેટલાક મુદ્દાઓ વિચાર કરવા માટે રજૂ કરું છું.

૧. "ધર્મ અને વહેમ બન્ને તત્ત્વતઃ એક જ છે" એ મતલબનું મત પૂર્ણ જવાબદારીપૂર્વક કેટલાક અજ્ઞેયવાદીઓ ઉચ્ચારે છે. એટલે કે બુદ્ધિને સર્વોપરિ સ્થાને સ્થાપન કરવાથી જે સત્ય જણાય તે જ અંતિમ સત્ય, તે જ અંતિમ વાસ્તવિકતા—એ સિવાયની ધર્મ જેને પહોંચવાનો દાવો કરે છે તેવી વાસ્તવિકતા છે જ નહિ એવું એ

રીતે તો ફલિત થાય પરંતુ ઐતિહાસિક અને સામાજિક સ્વરૂપ ઉપરાંત પ્રત્યેક ધર્મનું અનુભવપ્રાપ્ય, સાક્ષાત્કારલભ્ય સત્ય પણ હોય છે જ, જે કેવળ બુદ્ધિ વડે ગમ્ય નથી માટે નથી જ એ દલીલ બરાબર નથી.

૨. વેદ અને ઉપનિષદથી આરંભીને ઠેઠ અર્વાચીન આચાર્યો સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, રામાનંદ, કબીર, નાનક, દાદુ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, ચૈતન્ય, નરસિંહ, મીરાં, તુલસીદાસ, સહજાનંદ જેવા સેંકડો સાધુઓ અને ધાર્મિક નેતાઓને લઈને ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, અને રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, રમણ મહર્ષિ વગેરેના આધુનિક સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલી પરંપરાની પાછળ પ્રમાણભૂત, પ્રયોગપ્રતિષ્ઠ સાધના-(પંથ) પ્રણાલિ પણ અખંડ ચાલી આવે છે. સર્વે ધર્મોના મૂળમાં સાક્ષાત્કાર એક છે એ શ્રીરામકૃષ્ણનો આ ક્રમવિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો કુ. રૈહાના જેવાની અનુભૂતિથી સબળ બને છે. અને સર્વધર્મોની પાછળ રહેલ સામાન્ય અનુભૂતિની શક્યતા સ્થાપન થાય છે.

આમાં હિંદ સિવાયના અન્ય દેશોમાં જેમને ધાર્મિક અનુભૂતિ થયેલ એવી અનેક વ્યક્તિઓને ઉમેરીશું તો જણાશે કે માનવચેતનામાં એ ધાર્મિકતાનું વલણ કેટલું બળવાન, વ્યાપક અને મૌલિક છે

૩. માનવબુદ્ધિનું બંધારણ જ એવું છે કે અંતિમ સત્યનો નિર્ભ્રાંત નિર્ણય તે કરી શકે તેમ નથી. જેને તે સ્થાપે તેને તે ઉથાપે પણ, જેમાં તે માને તેમાં પણ શંકા કરે. એ અશક્તિને ભલે આપણે "બુદ્ધિની સ્વતંત્રતા"નું નામ આપીને એનું ગૌરવ કરીએ પણ એથી સત્યનો અભ્રાંત નિર્ણય કરવાની એની અશક્તિ ટળતી નથી. કાંટ, બર્ગસોં જેવા બુદ્ધિને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નહિ પરંતુ કર્મ કરવાનું કરણ કહે છે તે આ અશક્તિને લઈને. નિર્ણય કરનાર શક્તિ બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર છે.

બુદ્ધિ આખો વખત પોતાની ઘાણીમાં ગોળગોળ ફર્યા જ કરે તો તેનાથી ઊર્ધ્વમાં કે ઊંડે રહેલ વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ એને થાય કઈ રીતે, ક્યારે? બુદ્ધિ વડે જ તેને પ્રાપ્ત કરવાનો આગ્રહ તો ઊલટો વધારે બાધક જ નીવડે.

૪. બુદ્ધિવિરુદ્ધ ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતા, બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ, બુદ્ધિથી પર સત્યની પ્રાપ્તિ– એ પ્રશ્નમાં અજ્ઞેયવાદીઓ કોઈ અતીન્દ્રિય તત્ત્વના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એવું તત્ત્વ જ્ઞેય નથી એમ તેઓ માનતા લાગે છે.

પરંતુ અતીન્દ્રિય દિવ્ય વાસ્તવિકતા કે સત્ય જો હોય તો તે બુદ્ધિથી પર કહેવાનું કે બુદ્ધિથી નિમ્ન એ પ્રશ્ન પ્રથમ વિચારવો જોઈએ. જો એ બુદ્ધિથી નિમ્ન કોટિનું ગણીએ તો ઈશ્વર, ધર્મ, યોગ, આધ્યાત્મિકતા બધુંય ફોક છે. જો તે બુદ્ધિથી પર હોય તો બુદ્ધિ એના સ્વરૂપ, ધર્મ અને અંતિમ વાસ્તવિકતા વિશે છેવટનો ન્યાયાધીશ બની જ કેવી રીતે શકે વારુ? જેના વડે બુદ્ધિ પોતે છે, પ્રવર્તે છે અને સાર્થક બને છે તેના અસ્તિત્વનો આખરી નિર્ણય બુદ્ધિ શી રીતે કરી શકે?

આધ્યાત્મિકના દલીલો આપીને પોતાની બાજુ બુદ્ધિને સમજાવે છે એમાં જ તે બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરે છે એ દલીલ આપણે કોઈ બાળકને તેની પોતાની રીતે તેના ગજા બહારની બાબત સમજાવી અનુકૂળ બનાવીએ તેથી બાળકની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારીએ છીએ તેના જેવી છે.

૫. સામાન્ય જીવનમાં અને સવિશેષે વ્યવહારુ આધ્યાત્મિકતામાં એવી અનુભૂતિઓ થાય છે, થતી રહે છે, જેના પ્રકાર અને જાતિ બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ અને અનુભૂતિથી તદ્દ જુદાં જ હોય છે. જુદાજુદા દેશકાળમાં જુદીજુદી વ્યક્તિઓને થતી એ પ્રસા અનુભૂતિઓ એક રીતે માનવતાનું એક સામાન્ય લક્ષણ જણાય તેવી હોય છે તેનું શું સર્વવ્યાપી, પ્રગાઢ, અનિર્વચનીય શાંતિની, પોતાના અંતરમાં કોઈ દિવ્ય તત્ત્વના વ્યક્તિના સાંનિધ્યની, ચેતનામાં કોઈ અપૂર્વ અલૌકિક શક્તિના સંચારની, જ્ઞાન જ્યોતિના અવતરણની, હૃદયમાં પ્રેમના અખૂટ નિર્ઝરના સહસા, ઉદયની અને વહેણની પ્રાર્થનાની સફળતાની, શ્રદ્ધાના જ્વલંત અગ્નિની એવી અનેકાનેક અનુભૂતિઓ માનવને થાય છે તેનું શું?

સામાન્ય રીતે જીવનમાં એ અનુભૂતિઓ લભ્યો સમય ટકતી નથી તેથી તે અવાસ્તવિક છે એ દલીલ પણ જૂઠી છે. આખો વખત પવન લેસબેર વાતો નથી માટે હવા છે જ નહિ એના જેવી એ દલીલ છે. રાત્રિનો અંધકાર વચમાં આવે છે તેથી દિવસનું સર્યજ્યોતિ વિષે આપણે શંકા કરતા નથી. એટલે, માનવચેતનામાં બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર શક્તિ રહેલી છે જે મનોમય ચેતનાથી ઊર્ધ્વ ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ છે એમ જ સ્વીકારવું તર્કસંમત લાગે છે.

૬. માનવ અત્યારે છે, અત્યાર સુધી એણે જે વિકાસ સાધ્યો છે ત્યાં જ સ્થિર રહેવાનો છે કે આગળ વધવાનો છે? જો આપણે સ્વીકારીએ કે તે આગળ વધવાનો છે તો બુદ્ધિના વિકાસની દિશામાં એ વધશે એમ માનવું બરાબર લાગતું નથી. કારણ કે, માનવ જાતિએ, અથવા ખરી રીતે માનવજાતિમાં પ્રકૃતિએ પોતાના બુદ્ધિવિકાસના, બુદ્ધિવૈભવના ઉત્તમોત્તમ નમૂના અત્યાર સુધીમાં દેખાડી આપ્યા છે. પ્લેટો, સોક્રેટિસ, શંકર કે બુદ્ધથી વધારે સૂક્ષ્મગ્રાહી, તર્ક-સમર્થ બુદ્ધિના નમૂના માનવજાતિ ઉત્પન્ન કરશે એમ માનવાને કારણ નથી. હવે, બહુ બહુ તો, માનવજાતિના સામાન્ય અને નીચલા થરોમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ ખીલે, વ્યાપક બને અને એ રીતે જે સામાજિક પરિણામો સધાવાનાં હોય તે સધાય પરંતુ અત્યાર સુધી બુદ્ધિએ મેળવેલા છે તેનાથી જુદા જ પ્રકારના વિજયો, લક્ષ્યો કે પરિણામો તે લાવી બતાવશે એમ માનવાને કોઈ જ કારણ નથી. એટલે માનવનો ભાવિ વિકાસ બુદ્ધિથી પર એવી કોઈ ચેતનાવસ્થા પ્રત્યે જ સંભવે છે.

માનવ સ્થૂલ દેહધારી છે, એને એટલા પૂરતો એની શક્તિ વગેરેને હિસાબે 'જંતુ' પણ કહીએ એવો છે, પરંતુ માનવ કેવળ ધરાજીવી, ધરાપરિબદ્ધ છે ખરો! સ્થૂલ દેહથી સ્વતંત્ર વૃત્તિઓ, શક્તિઓ, અભીપ્સાઓ, અનુભૂતિઓ એને થાય છે, થતી રહે છે તો એ વૃત્તિ, શક્તિ, અભીપ્સા વગેરેની કોઈ ને કોઈ સાર્થકતા પણ હોવી જ જોઈએ. "સાચે જીવનનો શું આમ ઉતરે ગર્તાકિમાં ઉતાર!"—એ કવિ સુન્દરમનો પ્રશ્ન યથાર્થ છે.

૭. વળી એમ કહેવામાં આવે કે એ ઊર્ધ્વ વાસ્તવિકતા છે પરંતુ અપ્રાપ્ય છે, કારણ કે માનવમાં તેને પ્રાપ્ત કરવાનું વિકસિત કરણ છે જ ક્યાં? તો તેના જવાબમાં પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવનવ્યવહાર તથા વિકાસ વગેરેને માટે આવશ્યક અવયવની જરૂર હોય છે ત્યારે પ્રકૃતિ તે પ્રાણીની અંદર અચેતન કે સચેતન સંકલ્પશક્તિ એ અવયવની પ્રાપ્તિને માટે જાગ્રત કરે છે. એવી માગણી એ અવયવના ભાવિ ઉદ્‌ભવનું ચિહ્ન છે. માનવજાતિમાં

પણ મનોમય ભૂમિકાથી પર ચેતનામાંથી કવિતા, કળા, સર્જન, ધર્મ, મીમાંસા, દર્શન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ માનવમાં પ્રગટ થવા-મથતી ચેતનાની પર ભૂમિકાઓની ઝાંખી શરૂઆત માત્ર છે, એવું સૂચિત છે. અને પ્રાણીઓમાં જ્યારે પ્રકૃતિને અચેતન તપઃશક્તિનો આશ્રય લેવો પડે છે ત્યારે માનવની બાબતમાં મોટો તફાવત એ પડે છે કે માનવ સચેતન રીતે પ્રકૃતિના હેતુની સાર્થકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરીને પ્રકૃતિના ઉન્નતિકરણમાં ભાગ લઇ શકે છે.

એટલે સામાન્ય માનવની સાધારણતાને સનાતન માનીને આપણે ઊર્ધ્વ શક્યતાઓ અને શક્તિઓનો નિષેધ કરી શકતા નથી. એક અજ્ઞેયવાદી પૂછે છે—"માનવનું ચેતન-દૈવત છે જ એવું, 'અતલ ગહનોના તલને સ્પર્શવાની અશક્ય ઝંખનાને જીતવાને જ અસમર્થ" (ન. ક. પૃ. ૬૭.) એમ શા માટે નહિ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં છે. કેમ-જે માનવ પ્રકૃતિમાં જે વિશાળ પાયા ઉપર આ ઊર્ધ્વ વાસ્તવિકતા પ્રત્યેની અભીપ્સા છે તે જ પુરાવો છે કે એની અંતિમ સાર્થકતા કોઈ ને કોઈ રૂપે હોવી જ જોઈએ. એ અશક્ય લાગતી અભીપ્સા એના ભાવિ વિકાસની દિશાનું સૂચન છે, નહિ કે માનવજીવનની કરુણ નિષ્ફળતાનું. અનેક માનવોએ ગહનનાં તળોનો સ્પર્શ કર્યો પણ છે.

અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે આ મુદ્દાઓથી એ ફલિત નથી જ થતું કે ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા કે આસ્તિકતામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ નિષિદ્ધ છે, યા તો બુદ્ધિની કશી ઉપયોગિતા જીવનનાં એ ક્ષેત્રોમાં નથી. બુદ્ધિની મર્યાદાઓ સમજવી અને એને સમજાવવી એમાં એના પર જુલમ કરવાની જરૂર મુદ્દલે નથી. પ્રયોગાત્મકતાને પોતાના સુકાન તરીકે લઈને વિવેકશક્તિની સહાયથી બુદ્ધિને 'અજ્ઞેય' લાગતા પ્રદેશોની અનુભૂતિનાં દ્વાર હિંમતભેર ખુલ્લાં કરી તેમાં સફર ખેડવી એ જ આ પ્રશ્નનો વ્યવહારુ ઉકેલ લાવવાનો માર્ગ છે. કાં તો "બધું જ માનો, બુદ્ધિને નેવે મૂકીને બેવકૂફ થઈ જાઓ." યા તો "બધાને જ વિષે શંકા કરો." એવાં સસ્તા-ભાસી સૂત્રોને આ પ્રશ્નના વ્યવહારુ ઉકેલમાં સ્થાન છે જ નહિ. માનવચેતના અતિસંકુલ, અતિજટિલ તંત્રજાલ છે તેમાં નરી સરલ રચનાને કે ઉકેલને સ્થાન નથી. જે આવે તે માની લેવું એમાં બુદ્ધિનું અપમાન છે એ તો ખરું, પરંતુ સાચી આધ્યાત્મિકતાનો પણ એમાં સો ટકા અભાવ છે એ જાણવું જોઈએ.

બુદ્ધિની, સમગ્ર મનોમય ચેતનાની, સાર્થકતા તો એ લાગે છે કે તેનાથી ઊર્ધ્વમાં જે સહજ જ્ઞાનની, પ્રેરણાની, ક્રાંતદર્શનની-ઊર્ધ્વોર્ધ્વ વાસ્તવિકતાઓની છેક અધિ-માનસ અને અતિ-માનસના વિજ્ઞાનસૂર્ય પર્યંતની પરંપરાઓ આવી રહેલી છે તેમનો વિવેકશક્તિની દોરવણી તળે સ્વીકાર કરવો અને અનુભૂતિ થાય ત્યારે પોતે શાંત રહીને એ ઊર્ધ્વ લોકો-માંથી આવતા જ્ઞાન, શક્તિ, સર્જન, આનંદ વગેરેના પ્રવાહોને ઝીલવા અને તેમને મનો-મય કલારૂપોમાં-અને મનથી યે પર સ્વરૂપમાં-પ્રગટ કરવા. એ રીતે જ ઊર્ધ્વમાં રહેલ સત્યનો સૂર્ય આપણી અવચેતના અને અવિદ્યાના તમથી ગ્રસ્ત ધરા ઉપર ધીમેધીમે ઊતરી શકશે.—આ પાર્થિવ લોકમાં પણ એ દિવ્ય સત્ય પ્રગટ થશે અને એ કાર્ય માનવ જેવો ક્ષુદ્ર "જંતુ" કરશે, એ કરી શકે, કરે એમાં જ એની ચરિતાર્થતા રહેલી છે એવું આધ્યાત્મિ-કતાનું માનવ માટે સ્થિર ભાવિ છે.

★

તરલાનો ફોટોગ્રાફ

ઇશ્વરપ્રસાદ જોષીપુરા

અમે બે – તરલા ને હું – ગયાં ફોટો પડાવવા.
ઠરાવી વ્યાજબી ભાવ સ્ટુડિયોમાં પછી ચડ્યાં
ભવ્ય શા સ્ટુડિયોમાં ત્યાં મુખ્ય 'શો'રૂમને વિષે
સુવ્યવસ્થિત ટાંગેલા ફોટોગ્રાફ ઘણા દીસે.
કોઈમાં 'બસ્ટ'માં બેઠા મિત્રો બે ટેકવી ખભા
કોઈ રૅકેટ કે અન્યો છટાથી પકડી ઉભા.
પદવી–પત્ર બી. એ નું લઈ કો' મસ્ત સ્નાતક
ઉભેલો 'રોબ' પ્હેરીને ખુમારી ધરી મસ્તક.
દંપતી કોઈમાં ગાઢે ચુમ્બનો ચોરતાં. બીનાં
કોઈ વાર્ધક્યને આરે પ્હોંચ્યાનાં નેત્ર છોભીલાં.
કોઈમાં નેણુ નર્તન્તી નવોઢા રૂપસુન્દરી
યૌવનારંભની જાણે નેકી પોકારતી ઉભી.
કોઈમાં મુગ્ધ કો' માતા પ્હેલા સંતાનને લઈ
અમી વર્ષાવતા સ્હેરે સૌન્દર્યો ફોરવી રહી.
કોઈમાં કીર્તિને મૂછે ગુમન્તા રાજવી ઉભા
નમાવી કાલ જે મૂછો પંપાળી આજ એ રહ્યા.
લહેરી કોઈ લાલાએ લીધેલો વેશ સ્ત્રી તણો
નાટકે, તે પડાવેલો ફોટો આંહીં ન'તો ઉણો.

વૈવિધ્યે સભરા સૃષ્ટિ ચિત્રોની નિરખી પછી
પૂછ્યું મેં તરલાને: "કહે પોઝ કયો કરવો નક્કી?
ખભલે ખભા મિલાવીને પડા'વો કે જુદાં જુદાં
બેસી પડાવવો ફોટો?—" એનાથી નક્કી ના થતાં
કહ્યું મેં: "તરલા, પ્હેલાં બેસી જો એકલી; અને
આવશે પોઝ અચ્છો તો હું યે બેસીશ તું કને."

મૌગ્ધ્યે એ દેવયાની શી, આજ્ઞા પે દ્રૌપદી સમી
બેઠી પડાવવા ફોટો આનાકાની કરી જરી.
અને ત્યાં સાંજના પ્હોરે કલાકોવિદ ચિત્રનો
કરીને સજ્જ કૅમેરા ફોટો લેવા થતો ખડો.

નિશાના શ્યામ સાળુ શા પડદા ગોઠવી બધે
બત્તીના 'એંગલો' લેતાં ફોટોગ્રાફર સૂચવે:
"સાળુની કોરના બુટ્ટા બેન, રાખો જરા સમા
અંબોડે એક ખોસો આ હીમ રંગિત પુષ્પના.
ગૂંથેલાં ચિત્ર ચણીયાનાં ઝીણેરા પાલવે થકી
ઢંકાયે એમ રાખો તો શોભશે બહુ એ નકી.
સરે છે કેમ આ સાડી બ્લાઉઝની બાંધ ઢાંકતી?
ખોસો ત્યાં પીન કે જેથી પડે જોઈતી કર્ચલી.
ચશ્માંને બદલે સાદી ચડાવો કેમ આ, અને
બેસો સહેજ નાંસેરાં શકોરી ઉત્તમાંગને.
ખેસવો બંગડી પેલી વાંગ હસ્તેથી, કે જરી
થાયે સુસ્પષ્ટ આ કાળી 'રીસ્ટ વૉચ' તણી પટી.
વાળની લટ એકાદી લહે એરીંગ પે સરે
જમાનો—અંત્યવસ્થામાં સૌન્દર્યો વિલસે—કહે.
નેત્રના રમ્ય ભાવોમાં લાવો સુસ્નેહની સુધા
બેસજો જેમનાં તેમ..........
જો જો........હો.......

(પરીક્ષા આવતાં પાસે કીર્તિઘેલા પ્રોફેસરો
—જેણે ગાળેલ બે ટર્મો સેનેટે કાઢવા સભા
ને ક્યાંનો, કોણ, ને કેવો આવેલો છે પરીક્ષક
શેમાં? ને શા-થકી મારો થયો યત્ન નિરર્થક
રહેવું ધ્યેય એ જેનું વર્ષ આખું વીત્યા લગી—
ફેંકતા રૌદ્ર થઈ વર્ગે 'ક્રીફ્ નોટ' તણી ચડી.
ને એમાં ગૂંચવાયેલા સ્પોર્ટ્સમેનો, ક્રિકેટરો,
—જેણે હંમેશ અર્ચેલા દેવ શો સઘળે ઠડા
જિહ્વાએ જેહને નામો સિનેમાનાં, સિગારનાં,
ફીસ્ટનાં, લંચનાં જેને પેખે હિ સ્વપ્ન આવતાં—
મૂંઝાયે રંક મેંઢા શા નોટોની ઝડીઓ થકી
તરલા તેમ મૂંઝાતી અહીં આ સૂચનો થકી.)

"જો જો હો કહું છું 'રેડી' રહેજો સ્થિર. એ ઘડી
ફટાકો થાય ને મ્હેલાં મુખડું મલકે નહિ."

તરલા સ્થિર તે કેવી બેઠી ? જોવા જહીં ફર્યો
મધુરા વર્તમાનેથી ભૂતના ગર્તમાં સર્યો—

કૉલેજે ભણતાં સાથે અમે બે વર્ગ એકમાં
અજાણ્યાં એક શાખાનાં પડોશી પંખીઓ સમાં
મળીએ એક બીજાને કોક દિ' ક્યાંક બે ઘડી.
'સહાધ્યાયી છીએ' એવી પ્રતીતિ પામતાં છૂટી.
આછી પિછાણ ને માત્ર આછેરી નામ સંસ્મૃતિ
એથી સંબંધ 'ગાઢેરાં થયો ના વર્ષ બે લગી.
પરંતુ વર્ષ ત્રીજાના નવલા ધન્ય કો' દિને
'જૂની' પિછાણના જોરે તરલા કૈં માગણી કરે
આવી સમીપ' સૌજન્યે વચનો કૈંક ઉચરે.
પૂછ્યું એણે, કહ્યું મેં શું, આજે એ યાદ કૈં નથી
માત્ર એ મુગ્ધ વાણીની હૃદયે મોહિની વસી.
ત્યારથી તરલાને મેં મૈત્રીની સાંકળી કહી
અને અન્યોન્ય સદ્ભાવે ભરી હંકારી નાવડી
હલેસાં મારતાં સાથે ઊંડા 'અભ્યાસસાગરે.
ઉષાના રક્ત સાળુથી, રક્તિમા પામતો રવિ
ને આપે નિજની ઉષ્મા ઉષાને, અંક સંચરી.
અમેયે આપ-લે તેમ કરતાં અન્યોન્ય સંનિધી.
પ્રેમની ? ના, ન'તી આ કૈં કહંગી પ્રેમની કથા
કૉલેજે વળગે તેવી ન'તી સામાન્ય આ બલા.
માલિની મંગળા માયા શાલિની કે યશોધરા
સુભાગા શારદા શોભા—હતી કૈં કૈં મનોહરા.
એ સૌમાં તરલા માત્ર થયેલી એક સૌહૃદા
ન જાણું કેમ તે આને કહેવી પ્રેમની કથા ?

એમ તો તરલાને યે કોકિલો કન્થ કહાન શો
હતો, ને હુંય સૌભાગ્યે કાન્ત કો રમણી તણો
બનેલો વર્ષ બબ્બેથી—નહોતી આ પ્રેમની કથા—
અમારે 'પ્રેમ'નાં સ્થાન રહ્યાં એકેકનાં જુદાં.
આમ આ જ્ઞાનયાત્રાએ વિકસી ભ્રાતૃભાવના.
સન્ધ્યાના સૌમ્ય સોપાને ઢોળાતા સૂર્યતેજ શી
અમારા સ્નેહની ગાથા કૉલેજે પ્રસર્યે જતી.

કોઈ કહે: "પ્રેમીઓ ઘેલાં દીઠાં ના હોય દુન્યવી
જુઓ આ; છે તમા એને? રમે છે આભમાં ઊડી.
એકને ઘેર રંભા શી રહે છે રાંકડી રમા
અન્યના કંથને દહાડા વિદેશે જાય કારમા
તોય આ લાખની ખાખ......."

એવું તો કૈંક બોલાયું 'ના બોલાયું' ગણ્યું અમે.
પૂછતી પ્રેયસી નિત્યે રાતે સોહાગ ઓરડે
"નાથ! શું 'તરલા, તરલા' રટો છો સ્વપ્નને વિષે?
શું છે એ સ્વર્ગની રાણી? અપ્સરા? ઉર્વશી? શચી?
કે છે ગાન્ધર્વની કન્યા શાપથી પૃથ્વીએ પડી?
કે વ્હાલા, પાત્ર વાર્તાનું આવી ને હૃદયે વસ્યું?
કલ્પનાની કુમારી એ આવું તે ઝેર શું દીધું?"
"ના રે ના ઊર્મિલા! એ તો લોભી કૉલેજ કન્યકા."

"ત્યારે શું આમ સ્વપ્નામાં ગાંડાં ઘેલાં કરો સખા?
શું એને થાક સંભારા અથાણાં આવડે વધુ?
પૂડલા એક સાથે બે ઉતારી શકતી બહુ?
કે સાંધી જાણતી ધોતી ચીણા શા બખિયા વડી?
નાથ! શું વ્યર્થ મોહ્યા છો? એવી તો કૈં ઊમટી
કૉલેજે, કર્કશા ભૂંડી, માયાવી મોહિની સમી
લાગે દેખાવડી, કિન્તુ દૃષ્ટિએ ત્યાં નાગણી સમી.
ફુંફાડા મારતી ચાલે, લજ્જાને પરિહારતી
હોય ના દોકડાનું જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં, કે 'હું છું ભણી.'
ચર્ચામાં સિંહ શી ગાજે વ્હેવારે શૂન્ય થૈ ઊભે
છોડી કુટુંબ કર્તવ્યો અવર્થી રાષ્ટ્રને પૂજે!
કહી દો એ બિચારીને 'જા જા તું બાઇ સાસરે
અરે રે! વળગી શાને મારા સૌભાગ્ય નાથને?
જા....રે....જા...."

"ઊર્મિલા! ચૂપ રહે! તારા દાઝા ઉત્પાત આ મને
નથી કંઈ સ્પર્શતા; માત્ર ઘરનું ભાન છે તને."
કહેતો હું "વ્હાર તો તું જો જ્ઞાનના ગુંબજો પડ્યા
એમાં સંસ્કારતી નિત્યે કૉલેજે સર્વ સ્વસ્થકા.
એ આજે પ્રેરણામૂર્તિ એ છે સંસ્કાર જાહ્નવી
એ અલૌકિક મેધાવી સાક્ષાત એ જ્ઞાનગોચરી.

ક્યાં એના ફ્રીટ્સ ને શેલી ક્યાં તારા પૂડલા પૂરી ?
ક્યાં એના વ્યોમ સંસ્પર્શી ? ક્યાં તારાં શાક ને છરી ?
ક્યાં એનાં ભાવના ભીનાં..........."

" ના રે બા ! ભડકું હું તો તમારાં ટાયલાં જાણી
પઢાવો તરલાને સૌ હું તો આ ઘરને વરી.
ભૂખ્યાં આ બૂલકાંને શું શેલી એ ધવરાવશે ?
ગંદાં બાળોતીયાં ધોવા ફ્રીટ્સ એનો શું આવશે ? "
કહીને, ઊર્મિલા પાછી હતી તેવી બની જતી.

આવું તો બનતું નિત્યે રાતે સોહાગ મંદિરે
ઊર્મિલા—તરલા—વચ્ચે હેતું માડું જુદે ચડે.

આમ વર્ષોનાં વ્હાલાં સ્વપ્ન શાં સૌ વહી ગયાં
અને કોલેજનાં આણાં પરીક્ષા રૂપ આવિયાં.

અમારી સૌખ્ય મૈત્રીના મીઠા- સ્મારક શો- અમે
આજ ચચ્ચાર વર્ષાન્તે આવ્યાં ફોટો પડાવવા.

અને ત્યાં નમતા પ્હોરે તરલાને ધન્ય એ પળે
સ્થિર ને સ્વસ્થ રહેવાને ફોટોગ્રાફર સૂચવે:

કેમેરાનો કટાકો જ્યાં થાય ત્યાં હુંય સૂચવું
સુવ્યવસ્થિત રહેવાને—ધારી આગળ હું વધું.

"તરલા સ્થિર રહેજે હો " કહ્યું મેં ટહુકો કરી
" એમ શું કહો છો બાબુભાઈ"—કહી એ ત્યાં હસી પડી.

ચિડાયો ચિત્ર લેનારો " બગડી પ્લેટ આખરી "
પ્લેટ શું ? જિન્દગીઓ કે હસવામાં વીતી ગઈ.×

× ' આનો ફોટોગ્રાફ'કારના જાણ સાથે.

લોહીથી લખાયેલું

વૈકુંઠ શાહ

"નીલા!"

દાદર ચડતાં જ સુનીલે બૂમ પાડી.

બારણું જોરશોર ખૂલ્યું અને નીલાએ ડોકું બહાર કાઢ્યું.

"આવ્યા, આજે પહેલી જ વાર વખતસર આવ્યા."

"વાત જાણે એમ છે કે મારે બે સાહેબ છે: એક ઑફિસમાં અને બીજા..."

નીલાએ સુનીલના મોં પર હાથ દાબી દીધો.

"કોણ જાણે પુરુષો મશ્કરીની ટેવ ક્યારે છોડશે."

"તમે અપીલ કેમ નથી કરતાં?"

"કરશું ત્યારે તમારે લેખિત માફીપત્ર તૈયાર રાખવું પડશે."

"છોડ એ મશ્કરી, બોલ, હવે શું કરવું છે?" સુનીલે પૂછ્યું. "ફરવા જઈશું!"

"ક્યાંય જવું નથી."

"કેમ?"

"રોજ રખડવું અને એક દિવસ મનાવવાને ફરવા લઈ જવી છે ખરું ને." નીલાએ રોષથી કહ્યું. "આજે કલ્પનાનો દુકાળ પડ્યો કે શું?"

"હું મોડો આવું છું એ વાતનો સ્વીકાર કરું છું. પણ તે સ્વાર્થ માટે છે?"

"હું તો કહું છું સ્વાર્થ માટે જ છે."

"બિલકુલ નહિ. હું તો સાહિત્ય......"

"પણ સાહિત્ય શા માટે ઉપજાવો છો?"

"સેવા માટે."

"ખોટું, ખ્યાતિ માટે" નીલાએ ભાર દઈ કહ્યું.

"નીલા, તું મને કેટલો અન્યાય કરે છે?"

"એમાં અન્યાય શેનો? એ તો સાચી વાતનું કથન છે."

"નીલા, તારા તરફથી હું બીજા દૃષ્ટિકોણની આશા રાખતો હતો."

"મને ઘણું એમ હતું કે તમે શોખ કરતાં સ્નેહને અધિક ગણશો."

"હજી તો મને કેવા કેવા કોડ છે તે તું જાણે છે?"

"મારે જાણીને શું કામ છે? જે સાહિત્ય મારી અને તમારી વચ્ચે અંતરાય નાખે તેના પર મને તો ધિક્કાર છૂટે છે."

"આજે જ એક ભવ્ય વિચાર આવ્યો."

"હા..." નીલાએ મશ્કરીમાં કહ્યું. "એવો તે શો વિચાર આવ્યો?"

"વિચાર એવો સુંદર અને નવીન છે કે તેમાંથી એક મહાકાવ્ય રચાય."

"પરણ્યા ન હોત તો ગાંડું બારીને મહાકાવ્યો રચાત" નીલાએ ખીજવાઈને કહ્યું. "બોલો, બાગમાં ફરવા આવવું છે કે નહિ?"

"ચાલ ને" સુનીલ મોં ધોઈ તૈયાર થયો.

"હા" નીલા દાદરમાં જ ઊભી રહી ગઈ. "પણ ફરવા જઈએ તે પહેલાં એક ખાત્રી આપશો ?"

"એક શું, ચાર."–

"કે ત્યાં સાહિત્ય કે કવિતા એ શબ્દ પણ નહિ બોલો."

"કબૂલ" સુનીલે હસીને કહ્યું, "કોણ જાણે તારે અને સાહિત્યને શું વેર છે તે સમજાતું નથી."

"મારે વેર નથી પણ તમે મને છોડીને સાહિત્યને મળવા જાઓ છો તેની ઇર્ષા થાય છે."

"તારી રજા લઈ મળવા જાઉં, તો !"

"તો મને વાંધો નથી."

"બોલ ત્યારે, આજે એક વાત હંમેશને માટે નક્કી કરી નાંખ."

"કઈ વાત ?"

"મારે સાહિત્યને મળવા ક્યારે જવું."

"તે હું ન જાણું" નીલાએ ખભા ઊંચકી કહ્યું. "તમારે સાંજે સાતથી સવારે દશ સુધી મને કંપની આપવી. તે સિવાયના વખતમાં સાહિત્યને મળવાની તમને છૂટ છે."

"બાકી શું રહ્યું પણ."

"જે રહ્યું તે" નીલાએ ડાકું ફેરવી કહ્યું, "સાંજે ઘેર આવો અને હું કોઈને ત્યાં ગઈ હોઉં તો કેવા રાતાપીળા થઇ જાવ છો......"

* * *

"ચા થઇ ગઈ, હવે ઊઠવું છે કે નહિ."

"આ ઊઠ્યો" આળસ મરડતાં સુનીલે કહ્યું.

"મેં બધું નક્કી કરી દીધું છે..." ચાનો પ્યાલો હાથમાં લેતાં સુનીલે કહ્યું.

"શું નક્કી કર્યું ?"

"પેલા મહાકાવ્યની આખી ગૂંથણી એવી બંધબેસતી આવી ગઈ..."

"ચા . . . લો, મારો દિવસ શરૂ થઈ ગયો."

"એમ નહિ, નીલા, તું મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં રસ લે તો કેવું સારું ? પશ્ચિમમાં તો લેખકની સ્ત્રીઓ પતિને ખૂબ સાથ આપે છે."

"હશે, પણ મને એ ન ગમે."

"ત્યારે તને શું ગમે ?"

"મને તો તમારી સાથે હસવું, રમવું, ફરવું ગમે."

"એ બધું તો મને ય ગમે, પણ ઠીક સમયે જ."

"તો પછી એ પ્રશ્ન થાય કે ઠીક સમય કયો."

"રોજ સાંજે જમીને એક કલાક."

"ઉંહું. એ તો યંત્ર જેવું થઇ જાય." નીલાએ અણગમો પ્રદર્શિત કર્યો. "એલાર્મ વાગે અને હસવા માંડો તો ગમે ?"

"એમ નહિ, એ એક કલાક આરામથી વિતાવવાનો."

"એ ન બને. મારે તો આખો દિવસ તમારી સાથે હસવા રમવાનું જોઈએ." નીલા સુનીલ પાસે એક પાટલા પર બેઠી. "એ તો શું કરું કે ભગવાને તમારા બાપને કે મારા બાપને લક્ષાધિપતિ ન બનાવ્યા, નહિ તો શું તમે એમ ધારો છો કે હું તમને ઑફિસમાં જવા દેતે . . ."

"ઓહો, તો પછી તારી ઇચ્છા પાર પડશે. સવારે આપણે રોજ બાગમાં જતે અને ત્યાંનાં રંગબેરંગી પુષ્પોથી, અદ્ભુત પ્રેરણાઓ . . ."

"બંધ કરો, કવિશ્રી, બંધ કરો" નીલા ચિડાઈ ગઈ. "તમારી કલ્પનાના પુષ્પની વાસથી તો મારું માથું દુખી આવે છે."

* * *

સુનીલ કામ પરથી પાછો ફર્યો ત્યારે નીલા સોફા ઉપર પડી હતી.

"કેમ આમ સૂતી છે?" પ્રવેશ કરતાં પહેલાં સુનીલે પ્રશ્ન કર્યો.

"મને ઠીક નથી."

"શું થયું છે?"

"કંઈ ખાસ નથી. જરા શરીર ભરાયું છે."

"દવા લીધી?" સુનીલે નીલાને માથે હાથ મૂક્યો.

"એમાં દવા શું લેવી?" નીલાએ કહ્યું. "નાની હતી ત્યારે બા કહેતી કે જરા થયું કે દાક્તરને ત્યાં દોડી ન જવું."

"તારી બાની વાત સાચી, પણ તું તબિયત તરફ બેદરકારી ..."

"નીલા એટલી વહાલી છે તો સાંજે એને મળ્યા વિના કવિતાઓ બનાવવા કેમ બેસી જાઓ છો?"

"શું કરું, નીલા, મારી કલ્પના મને ગાંડો બનાવી મૂકે છે. પણ તેથી શું તું એમ માને છે કે મને તારે માટે પ્રેમ નથી?"

"એમ તો ન માનું, પણ એટલું તો જરૂર માનું કે તમારે બીજી એક સ્ત્રીને પણ રાજી કરવાની છે."

"નીલા, તું મને અન્યાય કરે છે." છેવટની વાત કરી સુનીલ અંદર ચાલ્યો ગયો. નીલાની ચકોર આંખોએ જોઈ લીધું કે સુનીલનું દિલ ઘવાયું છે એટલે તે સુનીલ પાછળ ગઈ. "ખોટું ન લગાડશો," નીલાએ સુનીલના ખભા પર માથું મૂકી દીધું. "ભગવાને મારી જીભ એવી જ ઘડી છે."

"નીલા, હું જાણું છું કે હું ઘણીવાર તને ભૂલી જાઉં છું. ઘણી વાર ઑફિસથી ઘેર આવવા નીકળું છું પણ રસ્તામાં કોઈ નવીન પ્રેરણા, કોઈ નૂતન કલ્પના મારા પગ ખેંચીને મને બાગના ફુવારા સામેની બેઠક પર લઈ જાય છે અને મારા હાથ, મારા પગ, મારા શરીરને એવું જકડી રાખે છે કે હું નિરાધાર બની જાઉં છું." સુનીલના હાથ નીલાના

માથા પર અવિરત ફર્યા જતા હતા" અને જ્યાં સુધી મનમાં પ્રચંડ આંદોલન કરતી એ પ્રેરણાને કાગળ પર ન ઉતારું ત્યાંસુધી કોણ જાણે મને શું થઇ જાય છે કે હું છૂટી શકતો નથી." સુનીલે નીલાની છાતી પર ડોકું નાખી દીધું. "હું મારો દોષ કાઢતી, મારો દોષ જરૂર છે જ, પણ તે વખતે હું મારા દેહ પરનું પ્રભુત્વ ગુમાવી બેસું છું."

"હશે, મને તમારા શબ્દમાં વિશ્વાસ છે."

"તું એમ ન સમજતી કે હું તને વિસરી જાઉં છું. તને—મારી રાણીને કેમ ભૂલી શકું!"

"રાજાઓ અનેક રાણી કરતા હતા, નહિ!"

"એ તારો આક્ષેપ દુઃખ સાથે સ્વીકારી લઉં છું" સુનીલે આંસુનું એક બિન્દુ પાડતાં કહ્યું. "તું હંમેશ કહેતી આવી છે કે 'તમારી એક સ્ત્રી કવિતા, બીજી હું.' કદાચ તારી એ તુલના સાચી હોય."

"હોય નહિ, છે."

"એમ માન: મારી એક પત્ની સદેહ છે, બીજી નિર્દેહ છે" સુનીલે કહ્યું. "એક ઘન છે, બીજી વાયુરૂપે છે."

"એટલે તો વાયુ પાછળ વધારે દોડવું પડે છે. સદેહ પત્ની ક્યાં અલોપ થવાની છે! અને વાયુપત્નીના નિત્યનવા રૂપ પાછળ દોડવામાં જ આનંદ છે ને!"

"નીલા, તારું શરીર થાકે છે, હવે તું સૂઈ જા."

* *

"અહીં જ રહે છે" એકે કહ્યું.

"પહેલે માળે પહેલી ઓરડી" બીજાએ કહ્યું.

"ઉપર જઇ બારણું ઉઘડાવો, જલદી."

માણસ દોડ્યો અને ઉપરાઉપરી ચાર ઘંટડી મારી. નીલા બહાર આવી. "શું છે?"

"શેઠને લાવ્યા છીએ."

માંદલ જોઈ નીલા વિચાર કરતી હતી એટલામાં ચાર માણસો સુનીલને ઊંચકીને લાવ્યા.

"શું થયું, શું થયું?" નીલાએ ગભરાઈને પૂછ્યું.

"અંદર સુવાડો."

નીલાએ દોડી જઇ બિછાનું સરખું કર્યું.

"શેઠ બાગના ફુવારા સામે બાંકડા પર બેઠા હતા એટલામાં કોણ જાણે શું થઈ ગયું તે એકદમ બેભાન થઈ ગયા" એક નિરીક્ષકે વર્ણન કર્યું.

ડાકતર આવ્યા. બરફ મૂક્યું. મોડીવારે સુનીલે આંખ ખોલી.

"નીલા, જલદી કર, કાગળ લાવ, મારી પેનમાં શાહી પૂર."

સુનીલની બહાવરી આંખો પર નીલાએ હથેલી ઢાંકી.

સુનીલ ફરી બબડ્યો: "એ કાગળ શું લાવી, સો બસો પાંચસો કાગળ લાવ, આ કોઈ નાનું કાવ્ય નથી—મહાકાવ્ય છે, મહાકાવ્ય."

નીલા અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઈ રહી.

બાર કલાક પછી સુનીલને શુદ્ધિ આવી.

"તમે જાગો છો!"

"નીલા, મને શું થયું હતું?" સુનીલે આંખો ફાડી જોયું. "તું મારી સામે આવી રીતે કેમ જુએ છે?"

"તમને કેમ છે?" નીલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

"મને શું થયું છે!"

"જરા તબિયત બગડી હતી. હવે સારું છે ને?"

"તદ્દન" સુનીલે હસીને કહ્યું. "જમવાનું થયું કે નહિ, મારો વખત થયો."

"આજે રજા છે એટલે આરામ લો."

"મને કહે" નીલાની નજર જોઈ સુનીલે કહ્યું, "તું મારી સામે આવી રીતે કેમ જુએ છે?"

"તમને કંઈ જ ખબર નથી?"

"ના, મને કંઈ જ ખબર નથી. મને એમ લાગે છે કે હું એકાદ ખાદ સ્વપ્નમાંથી જાગી ઊઠ્યો હોઉં."

"કેવું ભયંકર સ્વપ્ન!"

"કેમ એમ કહે છે?"

"તમે તો મારો જીવ ઉડાડી મૂક્યો."

"એવું તે શું થયું" સુનીલે નીલાના બે હાથ પકડી લીધા. "મને કહે."

"પછી કહીશ" સુનીલને માથે હાથ ફેરવતાં નીલાએ કહ્યું, "તમારી તબિયત સારી નથી અને ડાક્તરે બોલવાની ના કહી છે."

"મને શું થયું છે તે તો કહે."

"ચૂપ!" નીલાએ નાકે આંગળી કરી અને સુનીલે આંખ બંધ કરી પડખું બદલ્યું.

* * *

થોડા દિવસ પછી એક રવિવારે બપોરે નીલા અને સુનીલ સાથે બેસી નિરાંતે ચા પીતાં હતાં. સુનીલની રજા એ નીલાને મન અત્યંત આનંદનું કારણ હતું પણ સુનીલ બહુ જ ઓછું બોલતો હતો—એના હૃદયમાં ચાલતું યુદ્ધ તેનું મોં બંધ કરી દેતું હતું. છેવટે સુનીલે મનનો ઊભરો કાઢવા વિચાર કર્યો.

"નીલા" સુનીલે ધીમે અવાજે પૂછ્યું "એક વાત પૂછું?"

"એવી તે કઈ અગત્યની વાત છે કે રજા લેવી પડી?"

"હરી ત્યારે જ ને?"

"અગત્યની હોય તો જલદી કહી દો."

"વિચાર ઉપજાવે એવી વાત છે."

"મારે તો વિચાર કરવો પડે તો હસવું આવે, તેમાં યે આજે રવિવારને દિવસે!" નીલાએ તાલે હાથ લગાડયા, "રવિવાર એટલે રજા અને રજા એટલે તમારી સાથે હસવું, રમવું, ફરવું અને આનંદ કરવો."

"તારી વાત સાચી છે. મારી વાત તો તારા રસીલા કાર્યક્રમમાં ભંગ પાડે એવી જ છે. બીજી કોઈવાર કહીશ. ચાલ આજે દૂર દૂર ટેકરી પર ફરવા જઈએ."

"પછી જઈશું, પહેલાં તમારી વાત કહો. સ્ત્રીની જિજ્ઞાસાશક્તિ કેવી પ્રબળ હોય છે તે ખબર નથી?"

"છે."

"કહી નાખો ત્યારે જેથી એ વાતનો છેડો આવે."

સુનીલ જરા અટક્યો.

"નીલા, તું મારી સાથે સુખી છે?"

"ઓય મા" નીલા ખડખડાટ હસી પડી. "સાહેબે સવાલ પૂછ્યો! સુખી નહિ તો શું દુઃખી છું? તમારા મનને પૂછી જુઓ. મનનો ભરોસો ન હોય તો આપણી ...ખુરસને પૂછો."

"તું ઘણી વાર મારી ટેવથી કંટાળતી નથી?"

"કંટાળું છું, જેવી રીતે મારી કડવી જીભથી તમે કંટાળો છો તેમ."

"આપણે આપણું જીવન વધુ સુખી ન બનાવી શકીએ?" સુનીલે વાતનું વહેણ બદલ્યું.

"મારી સાદી સમજશક્તિને તો એમ લાગે છે કે સૌથી ઊંચી પાયરીનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને આપણે હવે એક જ પગથિયું બાકી છે—છેલ્લા પગથિયે પહોંચવાને એક જ અંતરાય છે."

"કયો?"

"તમારું કવિજીવન! એને ફેંકી દો એટલે આપણું સ્વર્ગ મળી ગયું. મને દ્રવ્યની, મોજશોખની કશાની આકાંક્ષા નથી. મારે તો તમારી સાથે સાદું મસ્તીભર્યું જીવન જોઈએ છે."

"મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તને આટલી અંતરાયરૂપ લાગે છે?"

"એમાં લાગવા જેવું કંઈ નથી. એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે," નીલાએ કહ્યું. "પેટનો ખાડો પૂરવાને તમારે જે વખત ઑફિસમાં વિતાવવો પડે છે તે બાદ કરતાં જે સમય રહે તેમાં જો તમે કલમ અને કાગળ લઈ બેસો તો મારે તો તમારા સહવાસની આશા જ ન રાખવાની. તમે સાહિત્યજીવન છોડી દો અને જુઓ કે આપણું જીવનમાં સુખ અને સંતોષની કેવી રેલમછેલ થાય છે."

"નીલા, એ કેમ છોડાય? જે જીવનની સિદ્ધિ માટે બાળપણથી અભિલાષા સેવી હોય તે હાથવેંત આવતાં કેમ છોડી દેવાય?"

"પરણ્યા ન હોત તો એ સિદ્ધિ ક્યારની યે આવી ગઈ હોત."

"નીલા, મારી અભિલાષા પ્રત્યે ઉંક જ નિષ્ઠુર કાં થાય છે?"

સુનીલનું ક્યાર્દ્ર વાક્ય સાંભળી નીલા શાંત થઈ.

"સાહિત્યજીવન પ્રત્યેની મારી ઘૃણા મેં નિષ્ઠુર રીતે બતાવી છે, તમારા હૃદયને દુઃખ કર્યું છે એ વાત સાચી, પણ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા પછી પતિ તેમ જ પત્નીએ વ્યક્તિગત શોખ અને આનંદને પડતાં મૂકી સહજીવનને સુખી કરવાનો આદર્શ ઉત્તમ નથી લાગતો?"

"નીલા, જીવનમાં સેવાને ઉચ્ચ સ્થાન છે એમ તું નથી માનતી?"

"માનું છું પણ સાહિત્ય ઉપજાવવું એ સેવા છે એમ નથી માનતી." નીલાએ જરા ઊંચા સાદે કહ્યું, "સાહિત્ય એ તો કલ્પનાના રથ દોડાવી શક્તિ અને સામગ્રીનો વ્યય કરવાનું સુંદર સાધન છે. નથી એ સર્જકને ઉપયોગી કે નથી જનતાને."

"એ તારી ભૂલ છે, નીલા" સુનીલે કહ્યું. "જગતભરમાં બધે જ સાહિત્યસેવાને પ્રભુસેવા જેટલી અગત્યની ગણી છે."

"મારે મન તો સાહિત્યસર્જન એ સર્જકની અહંતા સંતોષવાનું સાધન છે. તે સિવાય તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. દાક્તરની સેવાથી દરદીને ફાયદો થાય છે. શિક્ષકના શિક્ષણથી શિષ્યને ફાયદો થાય છે. એવો કંઈ લાભ સાહિત્યસર્જનથી હું જોતી નથી."

"આપણા દૃષ્ટિબિંદુમાં એટલો ફેર છે કે એ વાતની વધુ ચર્ચામાં અર્થ નથી પણ મારી પોતાની લાગણી તો સ્પષ્ટ અને તીવ્ર છે. તારા સહવાસમાં મને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો જ સાહિત્યના સહવાસમાં થાય છે."

"એથી યે વધારે" નીલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

સુનીલે શાંતિમાં જ શાણપણ માન્યું.

* * *

સાડાઆઠ થયા પણ સુનીલ ન આવ્યો.

બારીમાંથી ડોકિયાં કરતાં પણ નીલા થાકી.

"આટલું મોડું તો કોઈ દિવસ થયું નથી."

કામમાં ચિત્ત પરોવવા નીલા સીવવા બેઠી પણ તેની નજર તો અખંડ ડોલતાં ખાતા ઘડિયાળના લોલક પર હતી.

"લાવ, ઑફિસ પર ટેલિફોન કરી જોઉં." નીલા મનમાં બબડી, "કદાચ કામસર રોકાઈ ગયા હોય."

બાજુની પેઢી પરથી ટેલિફોન કર્યો પણ ઑફિસમાં કોઈએ ટેલિફોન ઉપાડ્યો નહિ. હતાશ થઈ નીલાએ ઘર તરફ પગલાં ભર્યાં.

બીજો અરધો કલાક નીકળી ગયો પણ સુનીલ ન દેખાયો.

"કદાચ પેલા ફુવારા પાસે બેઠા હશે" નીલાને વિચાર સ્ફૂર્યો. "લાવ ત્યાં જોઈ આવું."

લૂગડું અને વાળ ઠીક કરી નીલા બાગ તરફ જવા નીકળી. રસ્તામાં સુનીલના જેવા દરેક પુરુષનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. આતુર નજરે તે ફુવારા પાસેના બાંકડા તરફ ગઈ પણ . . . પણ . . . સુનીલ ત્યાં ન હતો. બાંકડો ખાલી પડ્યો હતો.

દશ વાગ્યા પણ સુનીલનો પત્તો ન હતો. નીલાની ધીરજની અવધિ આવી ગઈ. એ ચિંતાનો ભાર એના નાજુક હૃદયને ઊંઠાવવો અસહ્ય થઈ પડ્યો. લાચાર બની પાડોશીને વાત કરી. રામજીભાઈએ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી પણ તેથી નીલાનું ચિંતામગ્ન હૃદય કેમ શાંત થાય! છેવટે રામજીભાઈનો છોકરો નીલાના ભાઈ ભરતને બોલાવી લાવ્યો.

આંખના પલકારા વિના નીલાએ આખી રાત કાઢી. ભરતે બધે શક્ય ઠેકાણે તપાસ કરી, હૉસ્પિતાલોમાં અકસ્માતના કેસો તપાસ્યા, પોલીસ ચોકીઓમાં તપાસ કરી, પણ ક્યાંય સુનીલનો પત્તો ન મળ્યો.

નીલાની આંખમાંથી અશ્રુનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહી જતો હતો. તેનો ભાઈ પ્રેમથી, મમતાથી, કુશળતાથી તેને શાંત રહેવા કહેતો પણ બળતો જ્વાલામુખી એમ કેમ શાંત થાય!

નવ વાગે બ્રેકફાસ્ટ થયો. ટપાલી આવ્યો અને નીલાના હાથમાં સુનીલનો પત્ર મૂક્યો.

મારી નીલા,

જેની દહેશત હતી તે આખરે બની ગયું. મારું સાહિત્ય મને તારાથી દૂર ખેંચી જાય છે. તારા અને કવિતાના દ્વંદ્વમાં એક વખત તો કવિતાએ વિજય મેળવ્યો છે અને મને તારાથી દૂર ધસડી જાય છે. મેં મારી સમતોલતા ગુમાવી છે અને નિર્બળ માણસ જેમ જાદુગરથી દોરવાય તેમ હું મારી કવિતાથી ખેંચાતો જાઉં છું

એક જ રસ્તો મને સૂઝ્યો. આ કાવ્ય પૂરું કરવા ઓફિસથી; જીવન-વ્યવસાયથી અને તારાથી દૂર જાઉં અને બની શકે એટલો બધોય વખત આ પ્રેરણા કાગળ પર ઉતારવામાં કાઢું તો એથી એક વખત તો તને જરૂર દુઃખ થશે પણ આખરમાં એથી આપણા સંબંધમાં ઘણું ઓછું થશે અને મારી અભિલાષા તૃપ્ત થશે.

મારી નીલા, એટલી ખાત્રી રાખજે કે મારા દેહને ગમે એટલું કષ્ટ આપીને પણ, મેં ધારેલું કાર્ય બનતી ઝડપથી સમાપ્ત કરી હું તારી પાસે હાજર થઈશ.

આ કાગળ તારા હાથમાં આવશે ત્યારે તો હું કેટલાય ગાઉ દૂર પહોંચી જઈશ. કેવી ચિંતામાં તું આજની રાત વિતાવશે તે હું જાણું છું પણ હું નિરૂપાય છું. એટલી ખાત્રી રાખજે કે જરૂર હશે તેથી વધુ એક ઘડી પણ હું રોકાઈશ નહિ.

છેવટે, તારા કોમળ હૃદય સાથે ખેલવા માટે તારી ક્ષમા માગું છું. મારા આ પગલાનું દોષારોપણ કવિતા પ્રત્યેના તારા રોષથી ન કરતાં પણ મારા પ્રત્યેના પ્રેમથી કરજે એ યાચના છે.

લિ૦

તારો સુનીલ

નીલાએ કાગળ ભરતના હાથમાં મૂક્યો. ભાઈએ બહેનને પોતાને ઘેર આવવા કહ્યું પણ નીલાએ એકલા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું.

* * *

અજ્ઞાત સ્થળે બાવીસ દિવસ રહી સુનીલે પ્રેરણાને દેહ આપ્યો અને આઠ હજાર પંક્તિનું અનુપમ કાવ્ય રચ્યું. તેણે રાતદિવસ કલમને હાથમાંથી ન છોડી અને શરીરને તદ્દન જરૂરી એટલી જ નિદ્રા લીધી. જે દિવસે કાવ્ય પૂરું થયું તે દિવસે સુનીલના વિષાદ-પૂર્ણ ચહેરા પર આનંદની છાયા દેખાઈ. પુનર્વાચનની વિધિ પૂરી થઈ. . . .

...અને નીલાનું નામ પોકારતો સુનીલ આગગાડીમાં બેઠો. તેનું હૈયું હળવું થયું. નીલાના સાન્નિધ્યના વિચારે સ્ફૂર્તિ આવી.

સ્ટેશને ઊતરી સુનીલે કદી યે ન વાપરેલી ટેક્સીમાં કૂદકો માર્યો પણ તેમાં યે સ્ટેશનેથી ઘેર પહોંચતાં જાણે યુગ વીતી ગયો હોય એમ લાગ્યું.

ઘર આવ્યું અને સુનીલ ઓરડી તરફ ધસી ગયો.

બારણું ઠોક્યું. ભરતને જોઈ વિસ્મય થયો.

"શું થયું?" બોલતો સુનીલ નીલાના ખાટલા તરફ દોડ્યો. ખાટલા પર નીલા ન હતી પણ નીલાનું હાડપિંજર હતું! નીલાનું કપાળ ધીકતું હતું.

"તમે આવ્યા?" અસ્પષ્ટ અવાજે નીલાએ પૂછ્યું.

"હા, તને કેમ છે?"

"તમને જોઈ રાજી થઈ. હવે સુખેથી મરીશ."

"એવું ન બોલાય, નીલા."

"મારો અંત નજીક છે. એ કોઈ ટાળી શકે એમ નથી."

સુનીલની આંખમાંથી આંસુ દડદડ વહી જતાં હતાં. નીલાનો એકેએક શબ્દ સુનીલના હૃદયની દીવાલોને વીંધી નાંખતો હતો.

રાત પડી અને નીલાની આંખ મીંચાઈ.

"તમે ગયા પછી આજે પહેલી જ વાર બહેન ઊંઘી" ભરતે કહ્યું.

"ઈશ્વર સૌ સારું કરશે."

નીલાના ખાટલા પાસે ખુરશી નાંખી સુનીલ પણ બેઠો અને મુસાફરીની હાડમારીથી તેણે પણ નીલાને માથે હાથ રાખી ખાટલા પર માથું મૂક્યું અને ઊંઘી ગયો. મળસ્કે સુનીલ ઝબકીને જાગ્યો ત્યારે નીલાનું કપાળ ઠંડું હતું. હૃદય પર હાથ મૂક્યો ત્યારે ધબકારા ન સંભળાયા. તે ચોંકી ઊઠ્યો. ભરત ડાક્તરને બોલાવી લાવ્યો.

ડાક્તર આવ્યા અને તેમની મુખરેખાએ જ બધું કહી દીધું.

ઘેર આવી સુનીલે મહાકાવ્યની અર્પણપત્રિકા લખી:

'જેના લોહીથી આ લખાયું છે તે નીલાને'

卐

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી
ઓ. કે. ની
ચા વાપરો
એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ
સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

ઉત્તમ તાજી વનસ્પતિ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી
યંત્રની સહાય વિના આયુર્વેદિક દવાઓ બનાવનાર

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ૦, અહમદનગર

ની દવાઓ આરોગ્ય સંપાદન માટે હંમેશ વાપરો.

☆☆☆

શિયાળાની ઋતુમાં—

સુવર્ણમાલિની વસંત નં. ૧

અથવા

બૃહત્સુવર્ણ માલિની વસંત

ચ્યવનપ્રાશ (સાદો) કે (અષ્ટવર્ગ)

સાથે લેવાથી સાલભરની શક્તિ મેળવી શકાય છે. આ સિવાયની બીજી પણ અભ્રક, મકરધ્વજ જેવી ઊંચી દવાઓ છે. મંગાવી ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે. ગૂજરાતમાં લગભગ બધે ઠેકાણે એજંટો છે.

★ ગૂજરાત અને ઉત્તર થાણા જિલ્લાના સોલ એજંટ ★

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભાસ્કરલેન, ભુલેશ્વર, મુંબઈ–૨

વસન્તની વધાઈ

રામપ્રસાદ શુક્લ

[ઝૂલણબંકી]

પ્રસૂન માત્ર એક
ઊગ્યું અહીં લગાર છેક.

ફેબ્રુઆરી માસનાં
ઠરી ગયેલ આશનાં
જણાય ચિહ્ન, જીર્ણ પાંદડાં ખરી પડયાં ઘણાં.

અનેક પર્ણ
પીત વર્ણ
આમ તેમ ઊડતાં,
વાયરાથકી વછૂટતાં,
ફરેછ ફેરફૂદડી ઘડીક અંતરિક્ષમાં,
રથે ઢગો કયહીં ઢળી પડેછ વા બિછાતમાં,
હોડકાં બની કંઈક સેલતાં તળાવમાં.

મૃત્યુનોય આખરી વિલાસ
કેટલો ભરે નિસર્ગમાં અધિ હુલાસ ?

અહીં પ્રસૂન આ નવીન
મૃત્યુસાથ જંગમાં પ્રવીણ
જિન્દગીતણાં સ્ફુરંત હાસ્ય પેર
પાનખર તણો લગાર છાવરી રહે જ કેર,
શુષ્ક અંતરે નવાણુની ફુટી ઊઠી નવીન સેર.
છાલકે છવાઈ વિશ્વ આખું એ જશે
સીમ, ખેતરો, બધેય જંગલો વિષે
ઝુંપડ ઝાડનાં હસી પડે જરા મિષે મિષે
કુંજ કુંજ દોરી ઊઠશે નવા રસે કસે.

પાનખર તણી નવાઈ
આવતા વસન્તની વડી વધાઈ.

卐

શ્રીમતી બીએટ્રીસ વેબ

રંગીલદાસ કાપડિયા

શ્રીમતી બીએટ્રીસ વેબના અવસાનથી ઈંગ્લાંડે જ એક મહાન નારી ગુમાવી છે એમ નહિ પરંતુ એ ખોટ સારા વિશ્વની છે. એ વિદુષીના અવસાને વિશ્વનું એક અપ્રતિમ દમ્પતી યુગલ ખંડિત કર્યું છે; કદાચ અજોડ અને અદ્વિતીય તો નહિ પરંતુ વિરલ તો ખરું જ. બીએટ્રીસ અને સીડનીનું જીવન ગંગાજમનાની યુગ્મ ધારા જેવું ગણી શકાય. એ બેઉને કહેવું મુશ્કેલ હોય છે કે કયું અને કેટલું પાણી ગંગાનું અને કેટલું યમુનાનું. શ્રીમતી બીએટ્રીસે એકવેળા પોતે જ પોતાના એક ચરિત્રકારને લખ્યું હતું કે: "અમારામાંથી કોઈના પણ જીવન ઉપર તમે એક કે બીજાના વિના કંઈ પણ શી રીતે લખી શકો!" એ યુગલમાંથી એક બીજા સિવાય ગમે તે એકનો વિચાર સરખો ન થઈ શકે એવું બીજું યુગલ વિશ્વમાં કંઈક અંશે ક્યુરી દમ્પતીનું ગણાય. એકે સામાજિક અનુસંધાન દ્વારા બ્રિટીશ રાજનીતિને સમાજવાદ અને વૈધાનિકતાથી સફળ કરી; બીજાએ રેડિયમની શોધ વડે ભૌતિક વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી. પ્રખ્યાત આંગ્લ નાટ્યકાર બર્નાર્ડ શૉએ સીડની અને બીએટ્રીસને "આશ્ચર્યજનકરૂપે એક-બીજાનાં પૂરક" અને "અસાધારણ શ્રેષ્ઠ યુગલ"× તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

એ ઉભય કેવળ ફરવા હરવામાં, વાતચીત કરવામાં, લખવા વાંચવામાં જ એકમેકનો સાથ કરતાં એમ નહિ, પરંતુ શરીરમાં અસમાન હોવા છતાં એકમેકના જોડા, ટોપી, કપડાં પણ અદલબદલ કરી લેતાં; એટલું જ નહિ પણ લખવા-બોલવામાં ઉભય એવી રીતે ભાગ લેતાં કે આપણને એમ જ લાગે કે જાણે એક જ આદમી બોલે છે. ક્યારેક બીએટ્રીસ નોટ તૈયાર કરતી અને સીડની લખતો; ક્યારેક નોંધ કરવાનું કામ સીડની કરે તો લખવાનું બીએટ્રીસ. જાહેરભાષણમાં પણ એમ જ. એક ભાષણ આપે તો અન્ય શ્રોતાઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર. કોઈ મળવા આવનારને એક કહે કે "અમારા ખ્યાલમાં તો" એટલે અન્ય એ વાક્યના સૂત્રને આગળ વધારીને કહે, "ઈંગ્લાંડની સામાજિક સ્થિતિનો ઉકેલ" એટલે પાછું પહેલો કહેવા લાગતો "સમાજવાદ વિના ન હોઈ શકે."

આવું એ અપ્રતિમ યુગલ. બેઉનું મગજ એક સંયુક્ત ડાયનેમાની માફક કામ કરે, એમની વિચારધારા એક જ માર્ગે એક જ દિશામાં દોડે. એક બીજાના સ્વભાવની સમાન પરિમિતતાએ એમની અભિવ્યક્તિને એકરૂપતા કેટલે બધે અંશે અર્પી હતી, એનો ખ્યાલ એક સાધારણ ઘટનાના ઉલ્લેખ વડે આપી શકાય. એક વેળા એક નવવિવાહિત દમ્પતી વિવાહના પ્રારંભિક રજત દિવસ ગાળવા વેબ દમ્પતીનાં મહેમાન બન્યાં. પ્રાતઃકાળે જ્યારે એ ફરવા નીકળ્યાં ત્યારે સીડની અને પુરુષ અતિથિ આગળ ચાલતા હતા, અને બીએટ્રીસ અને નવવધૂ થોડાં ડગલાં પાછળ. વાતમાં સીડનીએ મહેમાનને પૂછ્યું:

× *Truth About Soviet Russia* : G. B. Shaw.

"શું તમે કહી શકો છો કે તમારી પત્ની અને બીએટ્રીસ વચ્ચે શી વાતચીત થઈ રહી છે?" બિચારા મહેમાને પાછળ જોયું અને હસીને કહ્યું, "ભલા એ તો હું શી રીતે કહી શકું?" સીડનીએ સાવ સ્વાભાવિક હોય એ રીતે કહ્યું, "પણ હું કહી શકું છું. જો સાંભળો, બીએટ્રીસ તમારી પત્નીને કહી રહી છે કે વિવાહ ભાવુકતાની કચરાપેટી છે." થોડે દૂર જઈ બેઉ થોભ્યા. સાથે થઈ જતાં જ મહેમાને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું, "તમારી વચ્ચે શી વાતચીત થઈ રહી હતી?" નવવધૂ કંઈ કહે એ પહેલાં જ બીએટ્રીસે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો, "જુઓ, હું તમારી પત્નીને કહી રહી હતી કે વિવાહ એ ભાવુકતાની કચરાપેટી છે." બિચારો યુવક તો આશ્ચર્યથી આંખો ફાડી ફાડીને એકમેક તરફ જોવા જ મંડ્યો. વેબ દમ્પતીએ 'અમારી ભાગીદારી' (*Our Partnership*) નામના ગ્રંથમાં આ આશ્ચર્યજનક સંયુક્ત વ્યક્તિત્વ પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉદય

બીએટ્રીસ વેબના જીવનની ચર્ચા કરવા પહેલાં ઈંગ્લાંડની તત્કાલીન સામાજિક અને રાજનૈતિક સ્થિતિનું અવલોકન અસંગત ન ગણાય. ઓગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ વિક્ટોરિયા-યુગનો પરાભવ-કાળ કહી શકાય. પુરાણા વિચારો, શ્રદ્ધા, નૈતિક માપદંડ ઝડપે બદલાતા હતા. કાર્લાઈલ, રસ્કિન, અને ડીકેન્સના વિચારોને વેદવાક્ય સમજીને કોઈ ગ્રહણ કરવા તૈયાર નહોતા. "Man is the creation of circumstances" (મનુષ્ય પરિસ્થિતિઓની ઉપજ છે.) એ "બાબાવાક્યં પ્રમાણમ્"-ની સાથે હવે એ પણ કહેવામાં આવતું કે "પરંતુ એનામાં એને બદલવાની ક્ષમતા પણ છે." નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધોએ લોકોના તર્ક અને વિવેકમાં ભારે પલટો આણ્યો હતો અને જ્યાં ત્યાં શિક્ષિત સમાજમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. ડાર્વિન, ટિંડેલ, હક્સલે, માર્ટિન્યૂ, બિશપ આલ્કોટ, કાર્ડિનલ મૈનિંગ વગેરેએ લોક-વિચારમાં ઉથલપાથલ મચાવી હતી. વિચાર-ક્રાન્તિનું એ વહેણ મગજમાંથી મંડળીઓ અને ત્યાંથી રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝડપે વહેવા લાગ્યું. લોક જનતંત્રની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. મંત્રી કેવળ કુલીન કુટુંબોની મૂઠીભર ભણીગણી વ્યક્તિઓ જ હોય, સ્ત્રીઓ શિક્ષણ અને મતાધિકારથી વંચિત રહે, દેશનો વ્યાપાર સારો યે મંત્રીઓના મુઠ્ઠીભર કૃપાપાત્ર પૂંજીપતિઓના હાથમાં કેન્દ્રિત રહે, લોકસભા કેવળ તિકડમપન્થી, નરમદળવાળાઓના વાક્-યુદ્ધનો અખાડો બની રહે અને અધિકાંશ શ્રમજીવી બેકારીથી ભૂખે મરે અગર શોષણ, અત્યધિક પરિશ્રમ અને યથેષ્ટ ભોજનના અભાવમાં કાળ વ્યતિત કરે-આ સર્વ વાતો પ્રશ્નસૂચક ચિહ્ન બનીને થોડીક વ્યક્તિઓના મગજમાં ઘોળાવા લાગી. લોક-બળે નવીન સાહસ અને વિશ્વાસ સાથે નવું હથિયાર ઉઠાવ

બેન્થમ, મીલ અને સ્પેન્સરનું સ્થાન એડમ સ્મિથ, રિકાર્ડો અને કેમ્બ્રિજના પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી આલ્ફ્રેડ માર્શલની કૃતિઓએ લીધું. કાર્લ માર્કસના વિચારોમાં બ્રિટિશ પ્રજાએ જીવનનો એક નવો જ પ્રકાશ જોયો—નવસંદેશ સુણ્યો. ૧૮૮૯ની લંડનની ગોદીની હડતાળ (Dock workers' strike) એ પ્રકાશની પહેલી ચિનગારી હતી. એની બેસંટનાં ઉત્તેજક ભાષણોએ દિવાસળીનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતી કમજોર મજૂરણોને નવું બળ આપ્યું અને એમણે પોતાની માગણીઓ પૂરી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કામ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. ક્ષુબ્ધ—અસંતુષ્ટ લોક—બળની પહેલી ઠોકરે જ ગ્લેડસ્ટન સરકારને ઉથલાવી દીધી. (૧૮૭૯ માં), અને ચાર્લ્સ બ્રેડલો દ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રાજભક્તિના સોગંદ લેવા અંગે કરેલા ઈન્કાર વડે દેશમાં એક રૂંધાતી અસમતલા, ઉત્સાહ અને એની સાથે કોઈ નવી જ આશંકાની લહેર ફેલાઈ ગઈ. આયર્લેંડના ઉગ્ર બનતા જતા સ્વાધીનતા—યુદ્ધે એ આશંકાએ વેગ દીધો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જાગૃત જનતા અને અધિકારી સમાનરૂપે "માર્કસવાદ" અથવા તત્કાલીન સમાજવાદના ઝઘડાથી સજાગ—સાવધ—બન્યાં.

સમ્પન્નતામાંથી વિપન્નતાના નર્કમાં

બીએટ્રીસ પૉટર (એ શ્રીમતી વેબનું જન્મનામ)નો જન્મ ૨ જી જાન્યુઆરી, ૧૮૫૮ના દિવસે કોટશ વેલ્હૂસ (ગ્લૈસ્ટરશાયર પરગણું)માં એક મધ્ય—વિત્ત પરિવારમાં થયો હતો. એના દાદાએ ખેતી છોડીને પહેલું જ વ્યાપાર—વ્યવસાયમાં પગલું માંડ્યું હતું. એ પાર્લામેન્ટનો સભ્ય બન્યો હતો અને આગળ ચાલતાં એના વિચારો એટલા ઉદ્દામ બન્યા કે એ અનાજકાનૂન (Corn-Law) વિરોધી સંઘનો સભ્ય પણ થયો. કૉબ્ડન અને બ્રાઈટનો એ ભારે પ્રસંશક અને ધર્માન્ધતાનો વિરોધી હતો. પરંતુ એનો પુત્ર (બીએટ્રીસનો પિતા) રીચાર્ડ પૉટર પ્રથમ પોતાના પિતાના વિચારો સાથે સહમત હોવા છતાં પાછળથી વિનીત—પન્થી બની ગયો. એ પાર્લામેન્ટના મતાધિકાર વિસ્તાર તથા સુધારાબીલોને આશંકા અને વિરોધની દૃષ્ટિથી જોતો. ઉગ્ર વિચારોને દાબવા કાઢવામાં આવેલ 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'ના સંસ્થાપકોમાં એ પણ હતો. ૧૮૪૭ની આર્થિક દુરવસ્થામાં પોતાની પૈતૃક સમ્પત્તિના મોટા ભાગથી એને હાથ ધોવા પડેલા. ત્યારબાદ રિચાર્ડને પોતાના બહોળા પરિવારના પોષણ અર્થે વ્યાપારમાં કમાણી કરવામાં પોતાનો સમય ગાળવો પડતો.

પૉટરને નવ સંતાનો થયાં. એ બધી છોકરીઓ જ હતી. બીએટ્રીસ એમાં આઠમી. એના જન્મ પહેલાં પૉટરની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ એટલી સુધરતી જતી હતી. પોતે સંપત્તિમાન હોઈ લંડનના ઉચ્ચ—મધ્યસ્થ, રાજનીતિજ્ઞ, સમાજશાસ્ત્રી અને બુદ્ધિજીવીઓનું પૉટર કુટુમ્બમાં આવવું જવું થયું. પૉટરની કન્યાઓનો વિવાહ લીઓનાર્ડ કર્ટની, હેન્રી હોબહાઉસ, સી. એ. ક્રિપ્સ (પાછળથી લૉર્ડ પારમૂર) સાથે, અને એની ભત્રીજીનો વિવાહ ચાર્લ્સ બૂથ સાથે થયો.

આ સંયોગના પરિણામે પૉટર—કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ વધી. સાથે સાથે એ સામાજિક અને રાજનૈતિક ચર્ચાનું સારું સરખું કેન્દ્ર પણ બની ગયું. સ્વાભાવિક રીતે

બીએટ્રીસ એ મંડળની વાતચીતમાં ભળતી, પરંતુ એ પોતાની બીજી બહેનો માફક કોઈ વાત વાંચીને કે સાંભળીને સહેલાઈથી ગ્રહણ કરે એવી નહોતી. એ આવનારાને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછતી, પોતાની શંકાઓ રજુ કરતી અને એનું સમાધાન માગતી. બીએટ્રીસની માં મહેમાનોની આ પજવણીથી હેરાન થઈ બચાવ કરવા ક્યારેક કહેતી કે "મારી પુત્રીઓમાં આ એક જ એવી કમઅક્કલ છે." પરંતુ પોટરના મિત્ર પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ દાર્શનિક હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું લક્ષ બીએટ્રીસની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને અસાધારણ પ્રતિભા પ્રતિ ખેંચાયું. એ એના લખવા–શીખવાના કામમાં સહાયક બન્યો. એ નિઃશંક છે કે સ્પેન્સરના વ્યક્તિવાદી વિચારોની બીએટ્રીસ પર ગાઢ છાપ પડી, એનાથી એની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને ભારે ઉત્તેજન મળ્યું. આગળ જતાં તો એ એના ગુરુને પણ ટપી ગઈ સમાજવાદ પ્રતિ એનું ઢળાણ સ્પેન્સર અને પોટર બેઉને ન રુચ્યું.

બૌદ્ધિક ભૂખે કંઈક અંશે બીએટ્રીસને કુટુમ્બ અને સમાજની સમય બરબાદ કરવાની રીતિનીતિથી દૂર હટાવીને એકાન્તપ્રિય, અને કંઈક અંશે વ્યક્તિવાદી પણ, બનાવી પોતાના દાદા અને પિતાના પુસ્તકાલયના તમામ ગ્રંથો ચાળી નાંખીને એણે નવાં નવાં પુસ્તકો, પત્ર–પત્રિકાઓ મંગાવી વાંચવાં શરૂ કર્યાં. માતાને આ બહુ પસંદ ન હતું પરંતુ આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાને કારણે પિતા કદિ એના એ વર્તનને સામે વાંધો ન લેતા બહેનો પણ "વિદ્વાન બનવાની એની આ ચેષ્ટા"થી રાજી તો નહોતી જ. પરિણામ એ આવ્યું કે વાંચીને પરવારી વાંચનની નોંધ લીધા બાદ એ પોતાનો સમય ઘરના નોકરચાકરો સાથે ગાળવા લાગી. નોકરો 'આ કૃપા અને સદ્ભાવ'થી બહુ જ રાચતા અને પોતાની ગરીબીના ઇતિહાસનાં પાનાં નિખાલસપણે એની આગળ ઉકેલતા. ગરીબો પ્રતિ સહાનુભૂતિ દેખાડવી અગર એમના પ્રતિ ભીક્ષાનો ટુકડો નાંખવો એ એ વેળા અમીરોની મામૂલી રસમ હતી. લંડનની અનેક ધર્માદા સંસ્થાઓના સહાયતા કાર્યમાં અધિકારી અમીર કુટુંબોની મહિલાઓ પોતાના આળસ અને જીવનની એકરસતા ટાળવા માટે ભાગ લેતી. પોતાની બહેનો સખીઓ સાથે બીએટ્રીસ પણ એ પ્રતિ આકર્ષાઈ. પરંતુ એનું કામ અને રંગઢંગ નિરાળા જ હતા.

બીએટ્રીસની પ્રતિભા અને ગરીબીના કારણે અને ગરીબોની સ્થિતિની તપાસ કરવા તરફ એના વલણથી આકર્ષાઈને ઈ. સ. ૧૮૮૬માં સ્વ. ચાર્લ્સ બૂથે લંડનના શ્રમજીવીઓની સ્થિતિના તપાસકાર્યમાં એની સહાય માગી. જાણે કે બીએટ્રીસને કોઈ મોંમાગ્યું વરદાન ન મળ્યું હોય! એણે સહર્ષ એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને ઉભયે મહીનાઓ સુધી ગરીબોની આવક, ખર્ચ અને સ્થિતિ સંબંધમાં વિવરણ અને બહુમૂલ્ય આંકડા એકઠા કર્યા. એ તપાસનું પરિણામ એ આવ્યું કે લંડનની વસતીના ૩૦ ટકાને સ્વસ્થ, સબળ, સક્ષમ અને કામ કરવા લાયક બનાવવા યોગ્ય ખોરાક મળતો નહોતો! હિંદમાં આજે કોઈ એવો સમર્થ સમાજસેવક આ પ્રકારની તપાસ હાથ ધરે તો પરિણામ શું આવે? આ તપાસે પ્રથમવાર બીએટ્રીસના નેત્રો સમક્ષ પૂંજીવાદી શાસનના અભિશાપ રૂપ નર્કનું નગ્ન ચિત્ર ખડું કર્યું, જે ચિત્ર જનતાની નજર પર ન ચડે એટલા માટે બીનજવાબદાર અધિકારીઓએ પ્રચારનો અને ધર્માદા સંસ્થાઓએ દાનનો પડદો નાંખી રાખ્યો હતો!

આ નરી વાસ્તવિકતામાં નિહાળતાં, એના સંપર્કમાં આવતાં, બીએટ્રીસની જિજ્ઞાસા જ વધી એમ નહિ, બલ્કે ઉત્સાહ પણ વધ્યો અને સમાજવાદની લગની લાગી. એણે લંડન ઈસ્ટ એન્ડમાં જઈને જાતે મજૂર–જીવનનો અનુભવ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અન્ય નામે એણે થોડો વખત લૅન્કેશાયરના કારખાનામાં મજૂરણ તરીકે પણ કામ કર્યું, જ્યાંથી નાલાયક ઠરાવી થોડા વખતમાં જ એને રૂખસદ આપવામાં આવી. કંઈ મજૂર પરિવારોમાં ઘૂમીઘૂમીને, એમની સાથે વસીને, એમનાં ભોજન–વસ્ત્રો અપનાવીને એણે એમની સ્થિતિનો ઠીકઠીક ખ્યાલ મેળવ્યો. એણે પોતાના એ અનુભવોનું દોહન એ તારવ્યું કે સરકારી–પ્રવૃત્તિ સહયોગ-સમિતિ આંદોલન—બરાબર રીતે સંગઠિત કરવામાં આવે તો એ વડે મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ સારા પ્રમાણમાં સુધારી શકાય. એણે એક પુસ્તક લખવા વિચાર કર્યો. કેમ્બ્રીજના પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી આલ્ફ્રેડ માર્શલની એ માટે એણે સહાય માગી. એણે એને હસી કાઢી. પણ એણે નિરુત્સાહી ન થતાં શ્રી. લેકી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. એની પાસેથી પણ કાંઈ સંતોષકારક ઉત્તર ન મળ્યો. આખરે એણે પોતે જ એ બીડું ઝડપ્યું. ૧૮૮૯માં "ઈંગ્લાંડમાં સહયોગ આંદોલન" ઉપર એનો ગ્રંથ પ્રગટ થયો. આજે પણ એ ગ્રંથ એ દેશની સામાજિક સમસ્યાઓ ઉપર અતિમહત્ત્વનો–અધિકારપૂર્ણ ઇતિવૃત્ત મનાય છે.

નારી હૃદયનું આન્તર્દ્વન્દ્વ

બીએટ્રીસની હવે એ ખાત્રી થઈ કે ગરીબી–દારિદ્ર્ય–નો અંત મૂઠીભર લોકોના દાનથી –પરોપકારના દયાળુ અથવા સદ્‌વિચારશીલ બનવાથી–ન આવે. એનો સમૂળ વિનાશ સરકાર જ કરી શકે–એવી જનતાની અને જનતાને માટે હોય એવી સરકાર. આ વિચારશ્રેણીથી એનો સમાજવાદ પ્રતિ ઝૂકાવ. એણે મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગને એ દેખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો કે ગરીબી સાથે લડવા મજદૂરોએ આજસુધી કેવા પ્રકારનું સંગઠન કર્યું હતું, અને ભાવી કાર્ય માટે કેવા પ્રકારનું સંગઠન કરવું જોઈએ. ૧૮મી અને ૧૯મી સદીઓના મજૂર સંગઠનનો ઇતિહાસ એને નામીચા સમાજશાસ્ત્રીઓ પાસે પણ ન મળ્યો એટલે એણે પોતે ટ્રેડ યુનિયનોના કાર્યકરોને મળવા માંડ્યું, એમનો અનુભવ જાણ્યો અને અધિકારીઓ સાથે થયેલા એમના પત્રવ્યવહારનો અભ્યાસ કર્યો. એ કાર્ય એકલી એને માટે શ્રમ–સાધ્ય હતું; એને જીવનમાં પહેલી જ વાર આ સર્વ–પ્રિય કાર્યમાં કોઈ સાથી–સહયોગીની આવશ્યકતા દેખાઈ.

માબહેનની રહેણીકરણી અને સ્પેન્સરના વિચારોએ બીએટ્રીસના જીવનમાં વ્યક્તિવાદ દર્શાવતા સુખ–વિલાસી જીવન પ્રતિ ઉદાસીનતા આણ્યા. આ ગરીબોના સંગઠન કાર્યે એના મગજને ઘેર્યું હતું. પરિણામે એણે પોતાનું જીવન મૂડીપતિઓના નર્કમાં વસતા માનવ–કીટાઓના ઉદ્ધારને માટે સમર્પવાનો સંકલ્પ કર્યો. વિવાહેચ્છુ યુવકોને આમંત્રવાના અને પાર્ટીઓ, મિજબાનીઓ અને નાચોથી એને મોહિત કરવાના મામાબહેનોના પ્રયાસો એને ઉગરૂપ ભાસવા લાગ્યા. એ આવા પ્રસંગોમાં ક્યાં તો ભાગ ન લેતી અગર લેતી તો એક ખૂણામાં આરામ ખુરસીમાં પડ્યે પડ્યે કાંઈ પુસ્તક

ઉથલાવતી. એની આ 'ધૃષ્ટતા' અગર અતિથિઓ સામે મામૂલી પોષાકમાં આવવાની એની 'અસભ્યતા' માટે એને ઠપકો મળતો. એ ચૂપચૂપ એના ઓરડામાં ચાલી જતી. આ વર્તને બહુ જ ઓછા યુવાનોને એના પ્રતિ આકૃષ્ટ થવાની તક આપી. હાય! એકએ વાર એના પિતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, "બીએટ્રીસ, મારે એક વધુ જમાઈ હોય એવી મારી ઈચ્છા છે." એણે તો મ્હોં મચકોડીને કહી નાખ્યું, "ઠીક! મને તો એની ખાસ કોઈ ઉણપ નથી દેખાતી."

૧૮૮૨માં બીએટ્રીસની માનું અવસાન થયું. ન કેવળ ઘરવ્યવસ્થાનો બલ્કે રિચાર્ડ પોટરના કારોબારની દેખરેખનો તમામ ભાર બીએટ્રીસ પર જ પડ્યો. પોતાની માની દફનક્રિયા કરી પાછા ફર્યાં બાદ એને ઉદ્‌ભવેલા શોક, એકલપણા અને માનસિક ક્ષોભનું જે ચિત્ર એણે દોર્યું છે એ નારીહૃદયની, આકાંક્ષાની સ્પષ્ટ સ્વાભાવોક્તિ છે: એનું શરીર દુર્બલ, શિથિલ અને મન પણ ડામાડોળ થવા માંડ્યાં હતાં. એક બાજુ એનું હૃદય સફળ વિવાહના રૂપમાં થનાર પ્રેમના આદાન–પ્રદાન અને નારીના સહજ સુખ માટે તલપી રહ્યું હતું જ્યારે બીજી બાજુ 'સ્પષ્ટ અને વિશ્લેષણાત્મક મસ્તક' પોતાના સ્વતંત્ર કાર્યના અધિકારના અબાધ પ્રયોગ પર ચોંટ્યું હતું + એમાં એના પિતાના બગડતા સ્વાસ્થ્યે એની ચિંતામાં વધારો કર્યો. ૧૮૮૫માં એને પક્ષાઘાત થયો, જેમાંથી એ સાજો ન થયો. ૧૮૯૨માં એનો દેહાન્ત થયો.

બીએટ્રીસે પોતાના પિતાની રોગશય્યા પાસે બેસી પોતાનું કામ પણ કરતી અને એની સુશ્રૂષા પણ કરતી એ સમયે લંડનમાં ફેબીયન સોસાયટીનું પ્રાબલ્ય હતું. જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ, સીડની વેબ, સીડની ઑલીવર (પાછળથી લૉર્ડ ઑલીવર), એની બેઝાંટ વગેરે એના ઝગહળતા નક્ષત્રો! બીએટ્રીસ એની પ્રવૃત્તિ તરફ આકર્ષાઈ, એની સભાઓમાં –અધ્યયન કેન્દ્રોમાં જવા લાગી. અહીં કુમારી ઓક્ટેવિયા હિલે બીએટ્રીસનો સીડની વેબ સાથે પરિચય કરાવ્યો. સીડની એ વેળા બ્રિટનના મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી માહિતી માટે આધારરૂપ ગણાતો. સીડની લંડનના મધ્યમ વર્ગના એક એકાઉન્ટંટનો પુત્ર હતો; લંડન વિશ્વવિદ્યાલયના સન્ધ્યા–શિક્ષણ વડે ગ્રેજ્યુએટ અને વકીલ થઈ ઉપનિવેશ–વિભાગમાં સીનિયર ક્લાર્ક બન્યો હતો. ૧૮૮૫માં એ ફેબીઅન સોસાયટીમાં જોડાયો અને એના તરફથી પ્રકાશિત કંઈ પત્રિકાઓ, વિવરણપત્રો, પુસ્તકો એણે લખ્યાં. પોતાનો આખો વખત રાજકીય કાર્યમાં ગાળવા એણે ૧૮૯૧માં પોતાની નોકરી પણ છોડી દીધી. એ દરમ્યાન બીએટ્રીસનો એની સાથેનો પરિચય અતિ ગાઢ થયો—એ ગાઢ પરિચય રહ્તે રહ્તે પ્રેમમાં પરિવર્તિત થયો; બેઉએ એકમેકમાં પોતાના જીવનના પૂરક સાથીની ક્ષમતા જોઈ અને ઈ. સ. ૧૮૯૨માં એમનાં લગ્નની જાહેરાતે લંડનનાં રાજનૈતિક મંડળોમાં આશ્ચર્યપ્રસન્નતાની લહેર પ્રસરાવી.

પીસ્તાલીસ વર્ષની રાજનૈતિક મધુ–રાત્રી (Honeymoon)

યુરોપનાં ભાવુક પ્રેમીઓના "હનીમૂન"નું સ્થાન ઈટલીના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યમય સ્થળો અગર ગ્રીસના પ્રદેશો. બીએટ્રીસ અને સીડની પોતાના રજત દિવસો ગાળવા ક્યાં

+ *My Apprenticeship*: Beatrice Webb.

ખંડેરોની રાખ ફૂંદવા ન ગયા. એમણે પોતાની "મધુ-રાત્રી" ગાળવા પસંદ કરી આયર્લેંડ અને અમેરિકા-કૅનેડાની સફર! એ દેશોના મજૂરસત્તાઓને એમણે પોતાનું ઘર બનાવ્યું; મજૂર સંગઠનનો અભ્યાસ એ બન્યું એમનું સંયુક્ત કાર્ય. આ સહકાર્ય આગળ ચાલતાં મજદૂર સંગઠનના ઇતિહાસના રૂપે History of Trade-Unionism રાજનીતિના અભ્યાસકો સામે આવ્યું. મજૂર સંગઠનનો આ પ્રથમ પ્રામાણિક ઇતિહાસ છે જેનો જગતની વીસ ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે.

આ એમના પીસ્તાલીસ વર્ષના લાંબા રાજનૈતિક 'હનીમૂન'ના શ્રીગણેશ કહી શકાય. ત્યારબાદ ઉભયે મળીને સામાજિક, રાજનૈતિક અનુસંધાનનું જે કાર્ય કર્યું, જે ગ્રંથો લખ્યા, અને જે વ્યાવહારિક કાર્ય કર્યું એ સર્વનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. હંમેશ પુસ્તકાલયોમાં જઈ કિતાબોમાંથી નોંધ લેવી, લોકોને ઘેર જઈ અગર એમને પોતાને ઘેર બોલાવી, મજૂર લત્તાઓમાં આંટા મારી, ભાષણ દઈને, મજૂરોની હાડમારીઓનો હેવાલ એમના મ્હોંથી સાંભળીને, માલિકોનો દૃષ્ટિકોણ સમજીને, સ્થાનિક શાસનની વ્યવસ્થા જોઈને, કૌંસિલોના સંગઠન અને કાર્યની તપાસ કરીને, એની ખામીઓ તથા દોષ અને એ દૂર કરવાના ઉપાય બતાવીને એમણે સમાજતન્ત્રને કેટલો સબળ-સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે એ કહેવું સહેલ નથી. એમના એ સંયુક્ત શ્રમનું પરિણામ નીચેના મહત્ત્વપૂર્ણ, પ્રામાણિક ગ્રંથો છેઃ—

(1) *History of Trade Unionism*, (2) *Co-operative Movement*, (3) *Consumers' Co-operative Move*, (4) *Constitution of Socialist Commonwealth*, (5) *Decay of Capitalist Civilisation*, (6) *Fabian Essays*, (7) *Facts for Londoners*, (8) *Facts for Socialists*, (9) *How to pay for the War*, (10) *Labour and the New Social Order*, (11) *Labour and the Nation*, (12) *Liquor Licenses*, (13) *History of Local Government in England* 10 *Vols.* (14) *London Education*, (15) *Methods of Social Study*, (16) *Towards Social Democracy*, (17) *Industrial Democracy*, (18) *Wages of Men & Women: Should they be equal?* (19) *The Works' Manager*, (20) *Our Partnership*, (21) *History of Durham Miners*, (22) *Soviet Communism: A New Civilisation* 2 *Vols.*

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાં બીએટ્રીસની "મારી ઉમેદવારી" (*My Apprenticeship*)નો સમાવેશ નથી કર્યો; કારણ કે એ વેબ-દમ્પતીના સંયુક્ત પરિશ્રમનું પરિણામ નથી. શ્રીમતી વેબના એ ગ્રંથને સ્વ. લાલા લજપતરાયે 'યુગગ્રન્થ' (Book of the Century) તરીકે વર્ણવ્યો હતો એટલો એ પ્રેરણાદાયી છે. આત્મકથા સાહિત્યમાં આજે એ એક અત્યુત્તમ કૃતિ છે. મહિલા આત્મકથાઓમાંની વિશ્વસાહિત્યમાં બીજી બે અનન્ય કૃતિઓ તે માર્ગારેટ એસ્કવિથની 'આત્મકથા' અને મેડમ ડેવીડ એલેકઝન્ડ્રા' 'જીવન સંભારણાં'ના ત્રણ ભાગ. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં એ પ્રગટ થઈ. એણે લોકોને એની પ્રતિભા અને અધ્યયનશીલતાનો પરિચય કરાવ્યો. એક વ્યક્તિ પોતાના પ્રતિ કેટલી હદ સુધી ઇમાનદાર, નિષ્કપટ, સ્પષ્ટવાદી અને જિજ્ઞાસુ થઈ શકે છે, એનું બીએટ્રીસનો આ ગ્રંથ જ્વલન્ત દૃષ્ટાંત છે.

૧૯૦૫માં બાલ્ફર સરકારે વેબ-યુગલની મજૂર કાયદાઓની-આલોચનાથી તંગ થઈને એ કાયદાઓની તપાસ માટે એક કમીશન નીમ્યું. એની બીઅટ્રીસને સભ્ય ચૂંટવામાં આવી. ચાર વર્ષ એણે એ કમીશન અંગે સતત કાર્ય કર્યું. કમીશનનો રિપોર્ટ તૈયાર થયો ત્યારે, એણે જોયું કે બહુમત એની ભલામણોની તરફેણમાં નહોતો; એટલે એણે પોતાની ભલામણો લઘુમતિ-રિપોર્ટ રૂપે પ્રગટ કરી. ૨૫૦૦૦ પ્રતો હાથોહાથ ખપી ગઈ. પરિણામે ચૂંટણીના કેટલાંક મહત્ત્વનાં સ્થળોનો કબજો મજૂરોએ કરી લીધો. ૧૯૧૮માં મજૂરોની યુદ્ધકાલીન સ્થિતિની તપાસ માટે બેઠેલી કમિટીની પણ એ સભ્ય હતી. એમાં પણ એને અલ્પમતિ રિપોર્ટ જુદો રાખવો પડ્યો. એમાં મજૂર-મજૂરણોના સમાન દરમાયાની જોરદાર વકીલાત હતી.

એ દમ્પતીની સર્વ કૃતિઓની આલોચના આ નાના લેખમાં શક્ય નથી, પરંતુ એમને વિશ્વવિખ્યાત બનાવનાર મહાગ્રંથ, 'સોવિયેટ સામ્યવાદ : એક નૂતન સભ્યતા' (*Soviet Communism : A New Civilisation*) થોડી ચર્ચા માંગી લે છે. આઠ-આઠ વર્ષના સતત પરિશ્રમના ફળરૂપ ૮૫ વર્ષની ઉમ્મરે એ દમ્પતીએ લખેલો એ ગ્રંથ એ વિષય પર એટલો તો પ્રમાણભૂત અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે કે એ એક જ કૃતિ કોઈ પણ ગ્રંથકારને અમર બનાવવા પૂરતી ગણાય. રૂસી સામ્યવાદ એક નૂતન સભ્યતા હોવાની એમની માન્યતા આરૂઢ છે. મહિનાઓ સુધી રૂશિયાનાં ગામોમાં ઘૂમીને, મજૂરો અને નાગરિકોના ઝારના સમયના અનુભવો અને એની તુલનામાં નવરચના હેઠળ નવીન પરિસ્થિતિનું અધ્યયન કરીને, પુરાણા અને નવીન શાસન-તંત્રનો ભેદ પોતાની આંખોએ જોઈને, એમણે એ મત સ્થિર કર્યો અને તે પ્રમાણે એની બીજી આવૃત્તિમાં એમણે સંશોધન પણ કર્યું છે. એ દમ્પતીની બૌદ્ધિક ઇમાનદારી, સ્પષ્ટવાદિતા અને અનુસંધાન-અધ્યયન બાદ એના સત્યો ગ્રહણ કરવાની વિશ્લેષણાત્મક પ્રવૃત્તિના વિજયનું એ પ્રતીક છે. આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે એ ગ્રંથના લેખકો ન તો સામ્યવાદી છે કે ન માર્ક્સવાદના અનુયાયી.

રૂસ પ્રતિ વેબ-દમ્પતીનો દૃષ્ટિકોણ અને એમાં થયેલું પરિવર્તન સમજવા માટે એની રાજનૈતિક પૃષ્ઠભૂમિકા પર ઊડતી નજર નાંખવી અપ્રાસંગિક ન ગણાય. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પૂંજીવાદી શાસનના દુષ્પરિણામની પ્રતિક્રિયાએ ઇંગ્લાંડનાં રાજનૈતિક ક્ષેત્રોમાં જેટલું ઉગ્ર ચિત્ર ગરીબો અને શ્રમજીવીઓની દુર્દશાનું ઉપસ્થિત કર્યું એટલી પ્રબળ એના ઉપચારની કોઈ રૂપરેખા રજૂ ન કરી. ફેબીઅન, સમાજવાદીઓ ધીરે ધીરે શાસન-સુધાર કરી મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાની વાતો કરતા હતા.

સન ૧૯૧૪-૧૮નું મહાયુદ્ધ, રૂશિયાની સફળ ક્રાન્તિ અને યુદ્ધ પછીનું પુનર્નિર્માણ આદિ માર્ક્સવાદ તથા ફેબીઅન સમાજવાદ બેઉને માટે ભારે કઠોર પરીક્ષા અને કસોટી નીવડ્યાં. માર્ક્સવાદ સામે જ્યારે ત્યારે ઉઠાવવામાં આવતી સમજુ-અસમજુ આશંકાઓ રૂશિયાની ક્રાન્તિ અને એના પછી ત્યાં સ્થાપિત થયેલી નવી વ્યવસ્થાના કાર્યથી હવામાં ઊડી ગઈ. ઘણા ફેબીઅનો પણ એ સ્વીકારતા થયા. રૂસની નૂતન સામ્યવાદી રચના વિરુદ્ધ

મોકલવામાં આવેલી બ્રિટીશ સેના માટે જ્યારે ટ્રાન્સપોર્ટ અને ડોકમજૂરોએ માલ ભરવાનો ઈન્કાર કર્યો ત્યારે સારા મજૂર વર્ગમાં સહાનુભૂતિની એક જબરદસ્ત લહેર ફેલાઈ, અને ઘણાખરા પૂંજીવાદીઓ, સામ્રાજ્યવાદીઓ અને ફેબીઅન સમાજવાદીઓ સુદ્ધાં ચોંકી ઊઠ્યા.*

જ્યારે સીડનીએ પાર્લામેન્ટના સભ્ય બની અને એ વખત મજૂર પ્રધાનમંડળમાં સામેલ થઈ, પોતાના કેટલાક સામાજિક સુધારાના કાનૂનો લાગુ કરવા-કરાવવા ભારે મહેનત ઉઠાવી ત્યારે બીએટ્રીસે એ તરફ કદિ ધ્યાન પણ ન આપ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૯માં જ્યારે બીજી મજૂર સરકારે સીડનીને લોર્ડ પેસ્ફીલ્ડ બનાવી અમીર-સભામાં પોતાનો નેતા બની કાર્ય કરવા મનાવ્યો ત્યારે બીએટ્રીસે લેડી પેસ્ફીલ્ડ તરીકે ઓળખાવાનો સાફ ઈન્કાર કરી પોતાનું મૂળ નામ ધારણ કરી રાખ્યું. એ આવી અસાધારણ મહિલા હતી. ઇંગ્લાંડની અનેક સંસ્થાઓ-પ્રવૃત્તિઓ સાથે એ મહિલાનું નામ જોડાયેલું હતું—એ સંસ્થાના કાર્ય પર એની પ્રતિભા અને વિદ્વત્તાની અચૂક મ્હોર પડી છે. એવા જીવનસાથીના મૃત્યુથી સીડનીનું જીવન કેવું એકલવાયું બન્યું હશે? એ મૃત્યુએ ઇંગ્લાંડનું પ્રજાજીવન શૂન્ય બનાવ્યું છે. એ શૂન્યતા દાયકાઓ સુધી તો નહિ પૂરાય!

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

- મૃત્યુ-અંદાજના અનુભવમાં સુધારો અને
- ખર્ચ-પ્રમાણમાં થએલ ઘટાડાની રજૂઆત કરે છે.

૩ ટકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંક્યા પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોકખો નફો

રૂા. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂા. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

જાહેર થયેલ બોનસો	જિંદગીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૯-૮-૦
	હયાતીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦-૦

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યોરન્સ કું. લી૦

સ્થાપના : ૧૮૭૪] [હેડ ઑફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઑફિસ : ઈલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઈન્દુવદન ચુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

ધ્વનિ-સમ્પ્રદાય*

—પ્રો. રતિલાલ જગન્નાથ જાની

૪

હવે અલંકારોની સંખ્યા અને પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં અલંકારનું કાવ્યમાં શું સ્થાન છે તે આપણે વિચારવું જોઈએ, કાવ્યનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં અલંકારનો કેટલો ફાળો છે તે જાણી લેવું જોઈએ.

રસ-નિષ્પત્તિ એ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ. પોતાનો અનુભવ એટલે કે અનુભવે ઉત્પન્ન કરેલ લાગણી એવી તો તીવ્ર બને છે, એવું મનોમન્થન કવિનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે કે વાણીરૂપે તે લાગણી બહાર સ્વયં-સ્ફુરણાથી આવે છે. તમસા નદીનાં તીર ઉપર રતિ-ક્રીડાનું સુખ અનુભવતાં પક્ષી દંપતીમાંથી એકને પારધીએ બાણથી નીચે પાડ્યું એ દશ્ય એવું તો કરુણ આદિકવિના હૃદયમાં ભાસ્યું કે આપોઆપ હૃદયમાંથી અનુષ્ટુપ શ્લોકના આકારમાં આપરૂપે વાણી બહાર આવી ગઈ કેઃ—

" मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्च मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ "

ધ્વનિકાર પણ કહે છે કે " क्रौञ्च द्वन्द्व वियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः । " કવિ કાલિદાસ 'રઘુવંશ'ના ૧૪મા સર્ગના ૭૦મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આનું પ્રતિપાદન કરે છે કે

" કવિ, નિષાદે વિંધ્યું પક્ષી ભાળી,
દ્રવ્યાં, બન્યો શ્લોકરૂપી જ શોક. "

કવિના ભાવનું દર્શન કાવ્યમાં થાય છે અને સહૃદય વાચક તેવી જ લાગણીનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્યહૃદયમાં રત્યાદિ આઠ સ્થાયી ભાવો વાસના રૂપે રહેલ છે. આ સ્થાયી ભાવો, કાવ્યમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોની સહાયથી જાગૃત થાતા કે આસ્વાદ કરાતાં, અલૌકિક આનન્દ આપે છે અને ત્યારે તેને શૃંગારાદિ રસ તરીકે લેખવામાં આવે છે. રસ હંમેશા સર્વેને સરખે પ્રકારે આનન્દપ્રદ છે કેમકે કાવ્યમાં સુખ કે દુઃખપ્રદ વ્યક્તિગત અંશો ઊડી જાય છે અને ભાવો સામાન્યરૂપે જ, ભાસે છે. આમ કવિની ઉત્કટ લાગણીનું શબ્દસ્વરૂપે મૂર્ત દર્શન થતાં એનું પ્રતિબિમ્બ વાચકના હૃદયમાં પડે છે. " The poet can call up a reflection of his feeling which is similar in some respects and the condition of the reader's soul in the enjoyment of such feeling is in poetry *and drama, the relish of, the Rasa which can be brought into* consciousness only by the power of suggestion inherent in words and ideas. "—Prof. S. K. De. આને આપણે રસ-નિષ્પત્તિ કહીએ છીએ. આ ધ્વનિકારના સિદ્ધાન્તનું જ જાણે કે સમર્થન કરવાને લખાયેલાં હોય તેવાં વાક્યો પ્રો. એબરક્રોમ્બીના *Principles of Literary Criticism* નામના પુસ્તકમાંથી ઉતારવાનું ઉચિત ગણાશે જઃ—

* અનુસંધાનઃ—ધ્વનિ-સમ્પ્રદાય. ભાગ-૩. 'પ્રસ્થાન' ; સંવત ૧૯૯૬ માઘ માસ.

"Whatever else literature may be, communication it must be no communication, no literature. What does he communicate? Experience—pure experience—experience enjoyable by virtue of being expressed. Thus literature communicates experience: that is to say, the experience which lived in author's mind must live again in the reader's mind, must be transplanted from one mind into another."

રસનિષ્પત્તિ માટે, કવિના ભાવનું સંક્રમણ શક્ય બને તે માટે, કાવ્યમાં રીતિ અને અલંકારોની સહાય અતિઉપયોગી થઈ પડે છે. અલંકારનું અલંકારપણું પણ આમાં જ સમાયેલું છે. ધ્વનિકાર કહે છે કે:

"रसभावादि तात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।
अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्व साधनम् ॥"

રસમય પ્રબન્ધ રચતાં કવિને અલંકારો આપોઆપ સ્ફુરી આવે છે એને માટે પૃથગ્ યત્ન કરવો પડતો નથી. જે વાસનાથી પ્રેરાઈ કવિ રસમય કૃતિ બનાવે છે તે વખતે જ કવિની પ્રતિભા અલંકારો શોધી લે છે કે કાવ્યમાં વણી લે છે. અલંકારો તો જાણે હરીફાઈ કરતાં હોય તેમ કવિના સન્મુખ આવી ઊભા રહે છે. આના ઉદાહરણ તરીકે બાણની 'કાદમ્બરી'માં જે વખતે ચન્દ્રાપીડને કાદમ્બરીનું પ્રથમ દર્શન થયું તે વખતનું વર્ણન આપી શકાય. બીજા ઉદાહરણ માટે પ્રેમાનન્દના 'નળાખ્યાન'માંથી દમયન્તીનું વર્ણન મૂકી શકાય:—

"દમયન્તીનો ચોટલો અતિ સોહાગ,
અભિમાન મૂકી, લજ્જા આણી પાતાલ પેઠો નાગ.
ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય,
ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી આભમાં સંતાય.
સૃષ્ટિ કરતાં બ્રહ્માએ ભર્યું તેજનું પાત્ર,
તે તેજનું પ્રજાપતિએ ઘડયું, દમયન્તીનું ગાત્ર;
તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં એરૈ પડિઓ,
બ્રહ્માએ એકઠું કરીને, તેનો ચન્દ્રમા ઘડીયો."

કવિના હૃદયને સ્ત્રી-સૌન્દર્યની કોઈક અલૌકિક વાસના પ્રેરી રહી છે; તે સૌન્દર્યનું વર્ણન થઈ શકે તેવું નથી તેથી વર્ણનમાં પ્રસિદ્ધ ઉપમાનનો તિરસ્કાર કરેલ છે કે અસાધારણ સામગ્રીમાંથી દમયન્તીને પ્રજાપતિએ ઘડી છે એમ કવિ કહે છે.

આમ જો અલંકારનું અલંકારપણું કવિના ભાવને વ્યક્ત કરવામાં સહાય આપવા માટે છે તો પછી કાવ્યમાં તેનું સ્થાન સ્પષ્ટ જ છે. કાવ્ય, જો રસનિષ્પત્તિ માટે હોય, રસ-નિષ્પત્તિ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તો અલંકારનો સંબંધ રસની સાથે હોવાથી અલંકાર કેવળ બહિર્વૃત ગણી શકાય નહિ તેમજ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના અલંકારના વર્ગો રચાયા છે એમ પણ પ્રતિપાદન કરી શકાય નહિ. એટલું ખરું કે એનું વર્ગીકરણ માનસવ્યાપાર લક્ષમાં રાખી થયું હોય તેવું નથી. પ્રો. ગજેન્દ્ર ગડકર કહે છે કે, "It is to this neglect of psychology as a separate science that we must attribute the fact that no attempt has been made by any writer on rhetoric to divides the figure in their relation to mental processes."

કાવ્યમાં રસ–નિષ્પત્તિ શબ્દ કે અર્થદ્વારા જ થાય છે; અલંકારો રસનિષ્પત્તિમાં સહાય કરનારા છે તેથી અલંકારોનો સીધો સંબંધ શબ્દને અર્થ સાથે છે. આથી અલંકારના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે: (૧) શબ્દાલંકાર, (૨) અર્થાલંકાર અને (૩) ઉભયાલંકાર. આ વર્ગીકરણમાં અન્વય અને વ્યતિરેકનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પડે છે કે આશ્રય–આશ્રયી ભાવનો ? આ ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના જ આ ત્રણ પ્રકારના વિભાગને આપણે માન્ય રાખીશું.

અર્થાલંકાર અગત્યના છે તેથી આપણે તેનું નિરૂપણ કરીશું. અર્થની સાથે જ અન્વય–વ્યતિરેકથી રહે તે અર્થાલંકાર. મુખચન્દ્ર કહીએ કે શબ્દો ફેરવીને આનનેન્દુ કહીએ તો પણ રૂપક તો રહે છે જ તેથી રૂપક અર્થાલંકાર ગણાય. આ અર્થાલંકાર સાધર્મ્યમૂલક, વૈધર્મ્યમૂલક, લોકન્યાયમૂલક કે શૃંખલાબદ્ધ એમ અનેક પ્રકારના છે. નોરમન હર્ટ કહે છે કે "The attitude of mind can be considered first as being concerned with the relation of two things or two ideas. This mode works by comparisou or contrast. Contrast is that which brings out the difference between two things; comparison is that which brings out the similarity. Contrast emphasises the points of difference and comparison the points of similarity."

ત્યારે હવે આપણે સાધર્મ્યમૂલક અલંકારો વિગતથી જોઈએ.

: ધા દૈ દીધા :

[પૃથ્વી]

નથી મરણ એ નથી, મરણ કેમ એને કહું ?
જીવન્ત તુજ જીંદગી, હૃદય–કંપ શાને ધરું ?
–ઉભેલ તરુ જેવું કો અચલ શાંત મૂંગું બની:
અપર્ણ, સુકી ડાળીઓ, ફળ ફુલે ન ઝુલે કયહીં,
વિહંગ–કલ–ગીત ના, ફરફરાટ ના વાયુના,
વિશીર્ણ થઈ અંગ–અંગ બસ ઠૂંઠું ઊભું રહ્યું—
ન એહ ચહું જીંદગી, સુસવતા ભલે વાયરા
થપાટ પર દે થપાટ, ફળફૂલ લોયે ખરે,
જુવાનતુર હોય; પર્ણ ફરી ડાળ ડાળે રમે,
વસંત–અનિલે ફરી કુદડી મારી સંગે ભમે.
ચહી જીવન એવું તેં: જીવન તો તું જીવી ગયો.
જીવ્યું જીવન એવું તેં: મરણ તો તું જીતી ગયો.
હતી ભર વસંત એ, સુસવતા હતા વાયરા,
ઠુંઠું બનવું ના ગમ્યું, કડડભૂસ ધા દૈ દીધા.

ઉપેન્દ્ર છ૦ પંડયા

અત્યુત્તમ વૈદ્યિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરીજીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ની શીશીના રૂા. ૧–૬–૦; રતલના રૂા. ૪–૮–૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઋતુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, જીર્ણજ્વર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

હાથીની છાપ

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂા. ૧–૪–૦

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : **મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું.** ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્સીના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર મફત

હિંદ ગરીબ કેમ થયું ?

મૂળ લેખક : સદ્‌૦ રોમેશચંદ્ર દત્ત
સંક્ષિપ્તકાર : વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી

દક્ષિણ હિંદની આર્થિક દશા (૧૮૦૦)

હવે આપણે ૧૯મી સદીની શરૂઆતમાં દક્ષિણ હિંદમાં લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી તે જોવા થોડો વખત થોભીશું. લોર્ડ વેલેસ્લીએ ૧૮૦૦ની સાલમાં ડૉ. ફ્રાન્સીસ બુકાનન નામના એક દાક્તરી અમલદારને લોકોની આર્થિક સ્થિતિ અને તેમના ખેતી અને ઉદ્યોગોની તપાસ કરવા માટે દક્ષિણ હિંદના પ્રવાસે મોકલ્યો. તેણે પછીથી ઉત્તર હિંદની તપાસ પણ કરી હતી. તેની તપાસનું પરિણામ ત્રણ મોટાં પુસ્તકોમાં લંડનમાં ૧૮૦૭માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની નોંધો પરથી તે વખતની સ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. નીચેનું વર્ણન તેની નોંધોને આધારે કરેલું છે.

મદ્રાસ

મદ્રાસ શહેરની તદ્દન નજીક ભાગે જ પડતર જમીન હતી. વરસાદ પૂરતો હોય તો ડાંગરનો સારો પાક થતો. કોઇ કોઈ લોકો જૂનાં તળાવ અને જળાશયોમાંથી પાણી લઈને ડાંગર પકવતા હતા.

મદ્રાસથી પશ્ચિમ બાજુ જતાં તાડનું વાવેતર જણાતું હતું. બાકી જમીન ખુલ્લી હતી. પણ કોડાદુરુ આગળ ખુશનુમા વાતાવરણ જણાયું. ત્યાં જૂના વખતની પાણીની નહેર દ્વારા ૩૨ ગામોને પાણી મળતું હતું. કોડાદુરુ અને શ્રીપરમદુરુ વચ્ચેનો પ્રદેશ ગરીબ હતો અને ખેતરોમાં ઝાંખરાં ઊગેલાં હતાં. પણ શ્રીપરમદુરુમાં જૂનું જળાશય હોવાથી બે હજાર એકર જમીનમાં ડાંગર થતી હતી. તે જ પ્રમાણે હિંદુ યાત્રાના સ્થળ કાંચી (હાલનું કાંજીવરમ)માં એક મોટું જળાશય હતું. તેના પાણીથી ઘણાં ખેતરોમાં મબલક ડાંગર થતી. પલાર નદીની નહેરમાંથી પણ દમેરણ અને ઉલુર વચ્ચે સારો પાક થતો હતો. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં પાણીની સગવડ હતી ત્યાં ત્યાં ખેતી સારી હતી અને પાણીની સગવડ ન હતી ત્યાં ખેતી ખરાબ હતી. પાણીની સગવડ જૂના વખતથી જે ચાલુ હતી તે જ હતી. કંપની સરકારે તો મહેસૂલ વધારીને આવક બહાર ધસડી જવાનું કામ કર્યું હતું. એટલે તેના રાજ્યમાં ૫૦ વરસમાં તો લોકો ગરીબ થયા હતા. જમીનનો ઘણો ભાગ પડતર, પીતની સગવડ વિનાનો અને ઓછી વસ્તીવાળો હતો. ડૉ. બુકાનનના કહેવા પ્રમાણે 'રણ' જેવો હતો.

કર્ણાટક

આરકોટને રસ્તે એક પુરાણું સુંદર જળાશય હતું. તે ૮ માઈલ લાંબું અને ૩ માઈલ પહોળું હતું અને કાવેરી પાકને નામે ઓળખાતું હતું. તેને વિશે ડૉ. બુકાનન લખે છે : 'આવું કોઇ જાહેર બાંધકામ મેં વધારે સંતોષથી જોયું નથી. તેનાથી ઘણા લોકોને પોતાનું જીવન સુખથી પસાર કરવાની સગવડો મળતી હતી.'

આરકોટથી વેલોર અને ત્યાંથી પાલીગોંડાનો રસ્તો પલાર નદીની બાજુમાં આવેલો હતો અને તે ફળદ્રુપ અને હરિયાળો હતો. પાલીગોંડાના લોકો પલાર નદીમાં ૬ થી ૭ ફુટ ઊંડા વીરડા ખોદીને તે પાણી ખેતરોમાં વાળતા અને ઉત્તમ પાક પકવતા.

બારામહાલ

આ વિભાગમાં થોડાં વરસો પહેલાં થોમસ મૂરે રૈયતવારી જમાબંધી દાખલ કરી હતી. તેની અડધી જમીન ખેડાતી હતી. બાકીની ઝાડીઝાંખરાંવાળી હતી અને તેથી ચરા તરીકે વપરાતી હતી.

મૈસોર

વણુ મોટું શહેર હતું. ત્યાં અઠવાડિક બજાર ભરાતું. અહીં જાડું કાપડ થતું, જે બહાર મોકલવામાં આવતું. કુલ જમીનનો ૭/૧૦ ભાગ ખેડાતો હતો અને તેમાંથી ફક્ત ૨૦મા ભાગમાં પીતની ખેતી કરવાની સગવડ હતી.

સીરંગાપટ્ટમમાં પહેલાં દોઢ લાખની વસ્તી હતી. તે લડાઈઓને લીધે નાશ પામી હતી અને હવે ફક્ત ૩૨,૦૦૦ની વસ્તી રહી હતી. ખેડૂતો પાસે હલકી જાતના બળદ હતા. ૪ કે ૫ બળદ જોડથી ૨૫ એકર ગોરાડુ અને ૧૨॥ એકર ક્યારી જમીનમાં ખેતી થઈ શકતી અને તેટલી ખેતી કરનાર મોટો ખેડૂત ગણાતો. જમીનનો નક્કી કરેલો દર આપે ત્યાં સુધી ખેડૂતને કોઈ કાઢી શકતું નહિ. તળાવો અને નહેરો સુધારીને બરાબર રાખવાનું કામ સરકારનું ગણાતું.

મદ્દુરમાં એક મોટું જળાશય હતું તે ૭૦૦ વરસ પર વિષ્ણુવર્ધન રાયે બંધાવ્યું હતું.

ચીનાપટ્ટમમાં કાચની વીંટીઓ અને સંગીતનાં વાજિંત્રોના તાર થતા. ખાંડ અને બીજી ઘણી વસ્તુઓ થતી. મગડીની આજુબાજુ લોખંડ, સુખડ અને લાખનું કામ થતું.

બેંગલોર હૈદરઅલીએ બાંધ્યું હતું અને તેના દીકરા ટીપુ સુલતાનના વખતમાં તેની પડતી થઈ હતી. ત્યાં વિશાળ બગીચા હતા અને દ્રાક્ષ, સફરજન વગેરે સારાં થતાં હતાં. ખેડાણ જમીન ૨/૩ થી વધારે ન હતી અને લડાઇઓને લીધે જળાશયો બગડી જવાથી પીતની ખેતી કથળી ગઈ હતી. ટીપુએ કર્ણાટક અને નિઝામના રાજ્ય સાથે વેપાર કરવાની મનાઈ કરવાથી વેપાર પણ ઘટી ગયો હતો. પણ નવા રાજાના રાજ્યમાં તે ફરી સજીવન થતો હતો. પૂનાના વેપારીઓ કાશ્મીરની શાલો, કસ્તુરી અને કેસર વેચવા લાવતા; સુરતથી મોતી લાવતા; બુરાનપુરના વેપારીઓ સોનેરી કોરો લાવતા; નિઝામ રાજ્યના વેપારીઓ સોનેરી રૂપેરી ભરતવાળું ગુલાબી કાપડ લાવતા; કર્ણાટકમાંથી મીઠું, કલાઈ, સીસું, તાંબુ અને પરદેશી વસ્તુઓ આવતી. આને બદલે બેંગલોરમાંથી પાન, સુપડ, પીપર, આંબલી, ધાબળા બહાર જતા.

વણકરો વેપારીઓ પાસેથી પૈસા લઈને વણતા. તેઓ માલ વેપારીને વેચતા કે ખાનગી ઘરાકને આપતા. કદી બજારમાં વેચવા જતા નહિ. ઘણી જાતનું સફેદ મસ્લીન કાપડ વણતા અને તે ખૂબ વેચાતું. બ્રાહ્મણ સિવાયની બધી સ્ત્રીઓ અઠવાડિક બજારમાંથી રૂ કે ઊન ખરીદતી અને તે ઘેર કાંતીને વણકરોને વેચી દેતી. કાંતવા વણવામાંથી બધી જાતનાં સ્ત્રીપુરુષોને કમાણી થતી હતી.

ગામડાંમાં ખેતરની પેદાશનો પા ટકા ભાગ વસવાયાંને આપવામાં આવતો, ૧૦ ટકા જમીનદારને અપાતો અને વધે તેમાંથી અડધું સરકારને અને અડધું ખેડૂતને મળતું.

કોઇમ્બતૂરની આજુબાજુ જળાશયોના પાણીથી ખેતી થતી. આ જળાશયોમાંથી નાનાં ખેડૂતોએ ખોદેલાં હતાં. અને મોટાં સરકારે બાંધેલાં હતાં. હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે સરકારે ૧/૬, ૧/૮ કે ૧/૧૨ ભાગ ખેતીની પેદાશમાંથી લેવો જોઈએ. તેને બદલે સરકાર ૧/૨ લેતી. એટલે તે મોટાં જળાશયો માટે પૈસા ખરચતી. કોમ્બર અને સીલગુર્દાને લડાઇઓથી અને ટીપુની તરંગી રાજનીતિથી ભારે નુકસાન થયું હતું. પણ ત્યાર બાદ તેમાં સુધારો થતો હતો; ત્યાં જુદી જુદી જાતનું ખૂબ કાપડ થતું હતું.

નંદી દુર્ગની બાજુમાં ટેકરીઓની પાછળનો પ્રદેશ ઉજ્જડ હતો. અગાઉ જેટલી જમીન ખેડાતી તેની ફુ-પડેલ હતી. કોર્નવોલીસના આક્રમણ પછી ગામડાં ખાલી થઈ ગયાં હતાં. લોકો કહેતા કે અમે ત્રણ દુઃખથી પીડાઈએ છીએ : (૧) વરસાદની અછત; (૨) ચઢી આવતાં લશ્કરો; અને (૩) મૈસોરનું રક્ષણ માટે લડતું લશ્કર.

મધુગીરીનો કિલ્લો હૈદરે સુધાર્યો હતો. પણ ત્યાર પછી તેની પડતી થઈ હતી. ડૉ. બુકાનનની મુલાકાત વખતે ત્યાં ચોખા, શેરડી, ઘઉં, કપાસ, કઠોળ, તેલ અને ઘણી જાતનાં શાકભાજી થતાં હતાં. ખેડૂત પોતાની જમીન પર હક ભરાવતો. થોડો વખત ન ખેડે તો પણ તે હક કરી શકતો. દરમિયાન તે જમીનમાં બીજાએ સુધારો કર્યો હોય તો તેનું ખર્ચ મૂળ માલિકે આપવું પડે. આ વિભાગમાં વરસાદ ન હોય ત્યારે અનાજની તંગી પડતી પણ તેથી કોઈ મરી જતું નહિ. જ્યારે લડાઈ જાગે અને અનાજની અવર-જવર બંધ થાય ત્યારે જ દુકાળ નડતો. તે સિવાય નહિ.

ટોણુરુમાં રામાનુજાચાર્યે ૧૧મી સદીમાં બાંધેલું ભવ્ય જળાશય હતું. બે પર્વતોમાંથી આવતા પ્રવાહો એકઠા થઈને બે ખાડકમાંથી પડતા હતા. તે પાણી રોકીને ૩-૪ માઈલના વિસ્તારમાં પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. જળાશય ભરાય ત્યારે તેમાં બે વરસ સુધી ખેતરોને પૂરું પડે એટલું પાણી રહેતું હતું.

દક્ષિણ મૈસોરમાં પાલહલ્લી પાસે કાવેરીમાંથી ખોદેલી બે નહેરો હતી. તે વડે ઉનાળામાં પણ લોકો ડાંગર પકવી શકતા. કાવેરીનો બીજો ફાંટો લક્ષ્મણતીર્થ નામનો હતો. તેમાંથી ૭ નહેરો ખોદેલી હતી અને અગાઉના વખતમાં ૧૮,૦૦૦ એકર જમીનને તેમાંથી પાણી મળતું હતું.

પ્રિયપટ્ટણ ટીપુની અંગ્રેજો સાથેની લડાઈઓને લીધે સદંતર નાશ પામ્યું હતું. તે પહેલાં મહત્ત્વનું શહેર હતું. પણ હવે તે વાઘવરુનું ઘર થયું હતું. તેનાં ખંડેરોમાં એકલ-દોકલ આદમીને ધોળે દહાડે પણ દાખલ થવામાં જોખમ હતું.

આ શહેરની બાજુમાં જળાશયોમાંથી અને લક્ષ્મણતીર્થની નહેરોમાંથી ખેતી થતી હતી. છેલ્લી મૈસોરની લડાઈ પહેલાં તે ભાગ સમૃદ્ધ હતો. ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂત પાસે બે હળ હતાં. સુખી ખેડૂત પાસે ૧૫ હળ હોય. બે હળવાળા પાસે ઘણી વખત ૪૦ બળદ હોય તે ઉપરાંત ૫૦ ગાયો, ૬-૭ ભેંસો અને ૧૦૦ ઘેટાં કે બકરાં હોય. છેલ્લા મૈસોર યુદ્ધ પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ.

હુણુંગોડુ આગળ લક્ષ્મણતીર્થનો બીજો બંધ હતો તેમાંથી ૨૬૭૮ એકર જમીનને પાણી મળતું. આ બાજુ કમ્પીણી નદી પરનાં કેટલાંક ગામડાંમાં ગૌડા અમર મુખીની મારફત મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં આવતું હતું અને તેઓ તે કામ વંશપરંપરા કરતા હતા. તેઓ ખેડૂતો સાથે વધારે પરિચિત હોવાથી સરકાર અને લોકો બન્ને ઈજારદાર કરતાં તેમની મારફત કામ કરવાનું પસંદ કરતા.

કોઈમ્બતુર

કોલેગલા જિલ્લામાં ખેતી સારી હતી. આશરે ચાલીસથી પચાસ મોટાં જળાશયો હતાં. સમરાવ્યા સિવાયનાં પડિયાળ જળાશયોની આજુબાજુની જમીન બિલકુલ પડતર હતી. આ વિભાગમાં એક કલેક્ટરે ગૌડ મુખીઓનો અધિકાર રદ કરીને તેમને પગારદાર ઉપરાતદાર તરીકે રાખ્યા હતા. તેથી સરકારને મહેસૂલની આવક વધી પણ ગામડાંની જૂની પ્રણાલિકાનો નાશ થયો.

શંગન ચોકીનો ભવ્ય ધોધ અને શિવસમુદ્રનો ટાપુ જોઈને ડૉ. બુકાનનને અચંબો થયો હતો. બિરા ચોકીનો દક્ષિણ ધોધ તો તેને તેથી ય વિશેષ રમણીય લાગ્યો હતો.

કાવેરીપુરા નજીક એક જૂનું જળાશય હતું. તેમાંથી ૫૦૦ એકર જમીનને પાણી મળતું હતું. કાવેરીનો એક બીજો ફાંટો બુમ્મલ નામનો હતો. તેને કાંઠે પણ પાંચ જળાશયો હતાં. આ બધાં ૫૦ વરસ પહેલાં તૂટી ગયાં હતાં અને કોઈએ તેમને સમારાવ્યાં નહોતાં.

ભવાની નદીની બન્ને બાજુએ નહેર હતી તેનું પાણી જ્યાં પહોંચતું ત્યાં વરસમાં બે પાક અચૂક થતો. આ બંધ ૧૨૦ વરસ પર નંજગ રાજાએ બાંધ્યો હતો. ખેડૂતોને ગમે તેટલું ઓછું પાકે તોપણ કંપનીના રાજ્યમાં પૂરું મહેસૂલ ભરવું પડતું હતું.

કોઈમ્બતુર શહેર અગત્યનું હતું. ટીપુની લડાઈઓથી તેને ખૂબ નુકસાન થયું હતું પણ હવે તે સજીવન થતું હતું, અને ૨૦૦૦ ઘરની વસ્તીવાળું હતું. આજુબાજુ નોયલ નદીના પાણીથી ડાંગરની ખેતી સારી થતી હતી. આ જિલ્લામાં ૪૫૯ હાથશાળો ચાલતી હતી. હલકી કોમોની બધી સ્ત્રીઓ સારું કાંતતી. સૂતરને લાલ કે ભૂરું રંગવામાં આવતું. વણકરો પહેલાં શાળ દીઠ બે રૂપિયા વરસે ભરતા. તેને બદલે કંપનીએ 'સ્ટાંપ'વેરો દાખલ કર્યો તેથી વણકરોમાં અસંતોષ થયો હતો પણ કંઈ વળ્યું નહિ.

પૂર્વમાં ત્રિપુરાની આસપાસ નોયલની નહેરો અને જળાશયોના પાણીથી ફક્ત ડાંગરનો પાક થતો હતો. નહેરોનું સમારકામ ન થવાથી હવે ત્રીજા ભાગ કરતાં વધુ જમીન ખેડાતી નહોતી.

ઈરોડ પાસેની નહેરથી ૩૪૫૯ એકરને પાણી મળતું હતું. આ ભવ્ય બાંધકામ હતું અને તે કલીંગરોયે ૪૦૦ વરસ પર બાંધ્યું હતું.

ધર્મપૂર એ કોઈમ્બતુરના દક્ષિણ વિભાગના કલેક્ટરનું મથક હતું. તેનો કલેક્ટર મિ. હર્સ્ટ એ બુદ્ધિશાળી, ચપળ અને સહાનુભૂતિવાળો યુવાન અમલદાર હતો. તે લોકો સાથે ભળતો અને તેમના કજિયા પતાવતો. તેણે બુકાનનને જણાવેલું કે 'અત્યારની સાથ એ ખૂબ આકરી છે અને ખરેખર હિંદના બધાય ભાગોમાં ખેડૂતો ખૂબ ગરીબ છે. આનું એક મોટું કારણ એ છે કે ખેડૂત જમીન ખેડી શકે તેમ હોય કે ન હોય, તો પણ બધી ખેડવા લાયક જમીનનું મહેસૂલ લેવા માટે, ખેડૂતને જમીન માથે મારવામાં આવે છે.'

પશાનીમાં રોમન રાજ્યના સિક્કા ખોદી કાઢવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરથી એમ જણાયું હતું કે ઑગસ્ટસ અને ટીબેરસના વખતમાં, આ પ્રાચીન મુલકનો રોમ સાથે વેપાર ચાલતો હતો.

મલબાર

પાલીઘાટનો પ્રદેશ ખૂબ સુંદર હતો પણ ઊંચાણની જમીનમાં ખેતી થતી નહોતી. પહેલાંના રાજા જમીન પર કંઈ કર લેતા નહોતા. પણ હૈદરઅલીએ નીચાણની ફળદ્રુપ જમીન પર કર નાખ્યો હતો. ટીપુના વખતમાં ઘણા લોકો નાસીને દક્ષિણમાં ત્રાવણકોર રાજ્યમાં જતા રહ્યા હતા. કંપનીના અમલમાં ઊપજના ૮૪ ટકા મહેસૂલ લેવાનું નક્કી થયું હતું....ખેડૂતો જમીનવેરા વિષે ફરિયાદ કરતા હતા અને કહેતા હતા કે 'મલબારની બધી આફતનું મૂળ મહેસૂલ છે.'

કોચીનનો રાજા કંપનીને વાર્ષિક ખંડણી ભરતો. પણ રાજ્યમાં બધો અધિકાર તેની પાસે હતો. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા એટલી સરસ હતી કે મોપલા કે નાયર લોકો પણ

તોફાન કરતા નહિ. ૧૮મી સદીમાં મોપલા સુખી વેપારીઓ હતા. તેમનાં વહાણો સૂરત અને મદ્રાસ સુધી જતાં.

કુલીકટમાં ૬૫૪ વણકરો ૨૭૭ હાથશાળો ચલાવતા. તે કકડા વણતા હતા તેને બદલે લાંબું કાપડ વણવાનો પ્રયત્ન થતો હતો.

નાયર અને મોપલામાં વારસો સ્ત્રીને મળતો. એક મોપલા બાઈ ૧૪૦૦૦ રૂ. કંપનીને મહેસૂલના ભરતી હતી. તેના વડાઓએ ડચ લોકો પાસેથી કનાનોર ખરીદ્યું હતું. તે બાઈએ સુલતાનને ભવ્ય ખાણું આપ્યું હતું. પણ નાયર લોકો ગોરાઓને દુશ્મન તરીકે ગણતા. તેમની સ્ત્રીઓને તેમણે સમજાવેલું કે ગોરાઓ તો એક જાતના લાંબી પૂંછડીવાળા હાઉ છે. આથી ગોરાઓને જોઈને સ્ત્રીઓ ભાગી જતી.

કાનડા

થોમસ મનરોએ આ વિભાગનું ૨૪૦૦૦ રૂ. મહેસૂલ ઠરાવ્યું. આમાં બધીય સાંથ ચોર્યાસીમાં થઈ જતી હતી. એક તહેસીલદારે જ કહ્યું હતું કે આરકોટ કરતાં પણ આ મહેસૂલ ભારે હતું.

મેંગલોરનું બંદર આ વખતે ભાગ્યે વપરાય તેવી સ્થિતિમાં નહોતું. કારણ દરિયાનો આગળનો ભાગ છીછરો થઈ ગયો હતો.

કારકલમાં આઠ જૈનમંદિરો હતાં અને સળંગ પથ્થરની એક ભવ્ય જૈન મૂર્તિ ખુલ્લામાં સ્થાપેલી હતી.

કરકલામાં બુદ્ધની નક્કર પથ્થરની મૂર્તિ હતી. તે ૩૮ ફૂટ ઊંચી હતી અને ૧૪૩૪માં બનાવવામાં આવી હતી.

ઉડીપી આગળ અરબી સમુદ્ર હતો. તે ૧૪ મી સદીમાં થઈ ગયેલા માધવાચાર્યનું પ્રખ્યાત સ્થળ હતું. ત્યાં ૩ મંદિરો અને ૧૪ સંન્યાસીઓના મઠ હતા.

ઓનોર પહેલાં મોટું શહેર હતું. હૈદરે ત્યાં લડાઈમાં વહાણો બાંધવા માટે ગોદી બાંધી હતી પણ ટીપુએ તેનો નાશ કર્યો હતો. ત્યાં ગોઆથી વેપાર માટે હોડીઓ આવતી, અને ત્યાંથી વેપારીઓ ચોખા, પીપર, નાળિયેર, પાન અને માછલી લઈ જતા. ખેડાઉ જમીન લોકોની પોતાની ગણાતી પણ જંગલ અને ટેકરીઓ સરકારની ગણાતી. જમીન ગમે તેમ ખેડે પણ બધી જમીન પર ખેડુતોને વેરો આપવો પડતો. સાધારણ ખેડુત પાસે ૪ થી ૬ હળ હોય, ગરીબ પાસે ૧ હોય. ખેડુતો ૪ થી ૧૦ વરસને પટે જમીન રાખતા અને જમીનદારને સાંથ ભરતા. બાપના મરણ પછી દીકરાઓ સરખે ભાગે જમીન વહેંચી લેતા. પણ મોટો દીકરો તેનો વહીવટ કરતો. જમીન વહેંચાય તો પણ તે સામટી સાથે આપવામાં આવતી અને આવક આવે તે બધા વહેંચી લેતા.

ગોકર્ણ મહાબળેશ્વર યાત્રાનું સ્થળ હતું. ત્યાં ૫૦૦ ઘરની વસ્તી હતી. તેમાં અર્ધાં ઘર બ્રાહ્મણોનાં હતાં.

અહીં દક્ષિણ હિંદનું વર્ણન પૂરું થાય છે. આ વિભાગમાં કંપનીના રાજ્યથી લોકોને એટલો લાભ થયો હતો કે લડાઈઓ અને તોફાનો બંધ થયાં હતાં અને શાંતિ સ્થપાઈ હતી. પણ મોટો ગેરલાભ એ થયો હતો કે કંપનીએ મહેસૂલની આવક વધારી દીધી હતી. કોઈ ઠેકાણે પહેલાંના કરતાં મહેસૂલનો દર ઘટાડવામાં આવ્યો હોય તો પણ સામાન્ય રીતે કંપનીના નોકરો એટલી કડકાઈથી તે વસૂલ કરતા કે એકંદરે પહેલાંના કરતાં મહેસૂલ વધી જતું. આથી લોકો બેહદ ગરીબાઈમાં સપડાયા હતા. મૈસોરના હિંદી રાજ્યમાં પ્રધાન પુર્ણીઆના વખતમાં લોકોની જેવી સ્થિતિ હતી તે કરતાં પણ ખરાબ હતી.

卐

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૩૮ | અષાડ : ૨૦૦૦ | અંક ૩

૧	આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે — [કાવ્ય]	ઉમાશંકર જોશી	૪૯
૨	અહિંસા ધર્મનું ભાવિ	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૫૦
૩	સોહાગ [કાવ્ય]	નાથાલાલ દવે	૫૫
૪	પાનખર [કાવ્ય]	પ્રજારામ રાવળ	૫૫
૫	પ્રભુનો પાડ [વાર્તા]	ગુલાબદાસ બ્રોકર	૫૬
૬	સાચના સોદાગર [કાવ્ય]	વેણીભાઇ પુરોહિત	૬૫
૭	મૃદુ સુમન [કાવ્ય]	હસિત બૂચ	૬૫
૮	આપણાં તેલો	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૬૬

*

'પ્રસ્થાન' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

ચાલુ અંકનું મેટર કમ્પોઝ થઈ ગયા પછી, અને લગભગ છપાવાના સમયે જ, ખબર મળ્યા કે સરકાર તરફથી છાપવાના કાગળ ઉપર કન્ટ્રોલ મૂકતો ઓર્ડર બહાર પાડ્યો છે. એટલે, ચાલુ અંક તો નિરુપાયે આ સ્વરૂપમાં જ આપવો પડે છે. આવતો અંક એ ઓર્ડર અનુસારના કદમાં બહાર પાડશે.

૨૫-૬-૪૪ સંચાલક

ગ્રાહકોને : બાકી લવાજમ માટે

જે ગ્રાહકોનું ચાલુ વર્ષનું લવાજમ હજી બાકી હોય, (અને જો આ જગાએ આ [ ] ચોકઠામાં લાલ પેન્સીલથી યા શાહીથી ✓ આવી નિશાની કરેલી હોય તો આપનું લવાજમ બાકી છે એમ સમજી) કૃપા કરી આપનું લવાજમ મ. ઓ. થી બનતી ત્વરાએ મોકલી આપશોજી. અમદાવાદના ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે તેઓ પોતાના માણસ સાથે લવાજમ કાર્યાલયમાં પહોંચાડે.

વ્યવસ્થાપક

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બર્મા તથા પરદેશમાં રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

☞ લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયપડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશકઃ રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ બ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રકઃ મણિલાલ છગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૫-૬-૪૪

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ
ચ્યવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માંડો

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એજ [જીવન]

લીલાં આંબળાં સાથે બીજાં પાચક
અને લોહી વધારનાર ઔષધો
મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની
નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર
સાત્વિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી૦: મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

ભોગીલાલ બ્રધર્સ—ગાંધી રોડ

અમદાવાદ

प्रस्थान

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

પુસ્તક ૩૮ | આષાઢ : ૨૦૦૦ | અંક ૩

आषाढस्य प्रथमदिवसे----

ઉમાશંકર જોષી

आषाढस्य प्रथमदिवसे
સ્વપ્નસ્પર્શ્યાં નયન વિકસે :
સામે આછી સ્મિતપુલકતી વિસ્તરે વ્યોમસીમા,
આશારૂપો અકલિત તરે શ્યામ અભ્રાવલીમાં,
ધીમાં ધીમાં.
અનિલલહરે આવી સંકોરી આંખ,
અર્ધાં-ખૂલી જરીક ફફડી ઊડી સ્વપ્નાંની પાંખ.
દૂરે તૃપ્ત ક્ષિતિહૃદયથી ઊભરી સૌરભો ત્યાં,
શબ્દો રૂપો થકી ધબકતી; મત્ત એ ઇંગિતો શાં !

ઐક્યાસ્વાદે સમરસ બન્યાં જો દિસે વ્યોમભોમ,
અભ્રો પારે રસઅનુભવે લીન શું સૂર્યસોમ !

વિદ્યુત્તેજે
ત્યાં તો સ્હેજે ઝબક ઝબકી જાગી, જે કંઠશોષે
પીડાયેલી, હૃદય સરસી
સતત તરસી પ્રીતિ, ઉત્ફુલ્લ રોષે.
ને લો લો ! શો ઘનપટલઘટિત આ વિશ્વકોષે
રોમેરોમે વિરહ વિલસે
आषाढस्य प्रथमदिवसे !

અહિંસાધર્મનું ભાવિ

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

ગયા વર્ષે આ 'વ્યાખ્યાનમાળા'ના એક મણકા તરીકે મેં 'અહિંસા' વિષે બે શબ્દો કહ્યા હતા. એમાં મનુષ્યજીવનના ઇતિહાસમાં હિંસા—અહિંસાના દ્વન્દ્વ વિષે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું હતું. અતિપ્રાચીન કાળથી તે વર્તમાનકાળ પર્યંત માનવજાતિના ઇતિહાસની એક પાતળી પટ્ટી એના મુખ્ય મુખ્ય સીમાચિહ્નો સાથે મેં શ્રોતાજનો સમક્ષ રજુ કરી હતી. એ રજુઆતમાં મુખ્યત્વે કરીને બે પક્ષો મૂક્યા હતા : (૧) જગતની સંસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે શરીરબળ અને લશ્કરી સાધનોનો વિકાસ. એટલે કે પત્થરના આયુધોથી માંડીને ઠેઠ બંદૂકના દારૂ અને હવાઈ દળ સુધીનાં સાધનોનો વિકાસ—અર્થાત્ યુદ્ધ અને સંહારનાં અનેક સાધનો દ્વારા હિંસાની વૃદ્ધિ એ જ સંસ્કૃતિ. આ મત અનુસાર જગતના મહાપુરુષોની નામાવલિમાં સિકંદર, સીઝર, નેપોલિયન અને હિટલર-મુસોલિનીનો સમાવેશ કરી શકાય. આ પક્ષનો સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે મનુષ્યસ્વભાવ બદલવો લગભગ અશક્ય છે. એ આજ પણ હજારો વર્ષો પહેલાં હતો તેવો જ હિંસક અને કલહપ્રિય છે. એક વાર પડેલો સ્વભાવ—એક વાર પડેલી ટેવ—એ ટાળ્યો ટાળી શકાતાં નથી. (૨) જગતની સંસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે નીતિનો વિકાસ. લશ્કરી ઉત્કર્ષ નહિ પરંતુ સત્ય, પ્રેમ અને અહિંસાનાં નૈતિક બળોનો વિકાસ અને ઠેઠ નરમેધથી માંડીને આત્મસંયમ અને આત્મત્યાગ સુધીની યજ્ઞભાવનાનો વિકાસ અર્થાત્ પ્રેમ અને સહકારનાં કલ્યાણકારી સાધનો દ્વારા અહિંસાધર્મનો વિકાસ એ જ જગતની સાચી સંસ્કૃતિ અને એની પ્રગતિ. આ માન્યતા અનુસાર, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઇસ્ટ અને ગાંધી એ નામો માનવઇતિહાસમાં મહાન નામો છે. આ મત પ્રમાણે, મનુષ્યસ્વભાવ બદલી શકાય છે. સ્વભાવ એ એક પ્રકારની ટેવ જ છે. એ ટેવને ન બદલાય એમ કહેવું એ ભ્રાન્તિ છે. મનુષ્ય પોતાની ખરાબ ટેવ છોડી સારી ટેવ પાડી શકે છે. કલહ અને યુદ્ધના શોખને બદલી એ પ્રેમ અને સહકાર પ્રત્યે વલણ રાખી શકે છે.

છેવટે મેં હિંસા અને અહિંસાના દ્વન્દ્વમાંથી એના નીચાઊંચા અસંખ્ય પ્રદેશોમાંથી ચાલતાં ચાલતાં માનવજાતિએ એની જૂની જંગલી અવસ્થાથી માંડીને આજસુધીની સ્થિતિ શી રીતે મેળવી છે એ ટૂંકામાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. અહિંસાનો આગ્રહ હિંસાને અટકાવશે, લશ્કરી ઉત્કર્ષના આદર્શને સ્થાને સહુનું કલ્યાણ અને એ માટે સહુનો સહકાર એ સિદ્ધાન્ત જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓ સ્વીકારશે ત્યારે હિંસા બંધ થશે અને અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે એમ મેં ઉપસંહાર કર્યો હતો.

આ રીતે આ વિષયના ભૂતકાળનું યથાશક્તિ દર્શન કર્યું હતું. આજે એ ભૂતકાળમાંથી તરી આવતાં કેટલાંક સામાન્ય સત્યો દ્વારા વર્તમાનકાળને કાંઈક સમજી ભાવિનું યત્કિંચિત્ દર્શન કરીશું.

આરંભમાં જ એક વસ્તુ આપની સમક્ષ સ્પષ્ટતાથી મૂકવા હું પ્રયત્ન કરું છું. પ્રકૃતિમાં કલહ છે, યુદ્ધ છે, ઘોર હિંસા પ્રવર્તે છે. એ સહુ સમજી શકે એવી હકીકત છે.

નાના માછલાને મોટું માછલું ગળી જાય છે, મોટાને એથી મોટું ગળે છે, નાનાં પક્ષીઓને મોટાં પક્ષીઓ મારે છે, નિર્બળ પશુઓને એમનાથી સમર્થ પશુઓ સંહારે છે; નબળા મનુષ્યોને સબળ મનુષ્યો મારે છે ઇત્યાદિ. આ પ્રકારે પ્રકૃતિને અનુસરવું એ અસુરને અનુસરવા જેવું છે. આપણા જૈન અને બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોમાં અસુરો અને દેવોની અનેક દંતકથાઓ આવે છે. આ સર્વમાં પ્રધાન સૂર એ હોય છે કે જે અસુરો છે તે સંખ્યા અને કદમાં વિશાળ છે અને શરીરબળમાં મોટા છે; અને જે દેવો છે તે સંખ્યા અને કદમાં નાના છે પરંતુ નૈતિક બળમાં મહાન છે. વળી અસુરો પાસે પ્રચંડ સૈન્ય હોય છે અને મોટાં મોટાં શસ્ત્રો હોય છે. દેવો પાસે થોડીક સેના અને શસ્ત્રો અને અસ્ત્રોની સાધનસામગ્રી પણ ઓછી હોય છે. પરંતુ પરિણામે દેવો જિતે છે અને અસુરો હારે છે. દેવ અને અસુરોના વિગ્રહની આ અલંકારની ભાષાનો પડદો આપણે ખસેડીએ તો માલૂમ પડશે કે દેવાસુરસંગ્રામ એ પ્રકૃતિ અને નીતિ વચ્ચેનું ઘોર યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધ પહેલો મનુષ્ય જન્મ્યો ત્યારથી આજ સુધી એના અન્તરમાં ચાલ્યા કરે છે અને ચિરકાળ સુધી ચાલ્યા કરશે. આ સનાતન યુદ્ધને અલંકારની સુંદર ભાષામાં અસરકારક રીતે આપણી બુદ્ધિમાં ઠસાવવા માટે આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ પ્રયત્નો કર્યા છે.

હવે આ પળે પળે મનુષ્યહૃદયમાં ચાલતું યુદ્ધ આપણી સાદી સરલ ભાષામાં સમજવાનો યત્ન કરીએ. પ્રકૃતિમાં કલહ અને પ્રેમ બને પ્રવર્તે છે. કેવળ કલહને અનુસરવું —એ અસુર અથવા રાક્ષસને અનુસરવા જેવું છે. જે મનુષ્યને અંતરમાં જ્ઞાન થયું નથી અને કેવળ જંગલી દશામાં—પ્રાકૃતિક દશામાં છે—તે પોતાના સ્વાર્થ માટે અર્થાત્ પોતાના કે પોતાના કુટુમ્બના રક્ષણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી સર્વ કાર્ય કરવાને પ્રેરાય છે. જીવનકલહમાં એ એટલો બધો પરોવાયેલો છે કે શરીરના નિભાવ ઉપરાંત બીજી કોઇપણ ઊંચી પ્રવૃત્તિ એ ભાગ્યેજ કરી શકે છે. એની નજર તાત્કાલિક લાભ ઉપર ચોંટેલી છે અને એ દેખાતો લાભ લેવાને હંમેશાં લલચાય છે. એ ભાવિમાં લાંબી નજર નાંખતો નથી અને કોઈ સૂક્ષ્મ અને ચિરસ્થાયી લાભને સમજતો નથી. એની પાસે પદાર્થના મૂલ્યો નથી. એની પાસે વસ્તુનું ખરાપણું કે ઊંચાપણું માપવાનો ગજ નથી. એના બધા નિર્ણયો સ્વાભાવિક વલણને અનુસરીને હોય છે. એની માન્યતાઓ જડ રૂઢિ ઉપર બંધાએલી છે. એનું જીવન અજ્ઞાન, વહેમ અને વૃત્તિઓના વેગથી વીંટાએલું છે એના જીવનમાં જીવતા જાગતા શત્રુઓ કામ અને ક્રોધ છે. એ સર્વભય અને દુઃખ દેખે છે. એનું સુખ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ છે. સાચા સુખનું એને સ્વપ્ન પણ નથી. બાહ્ય સુખની સિદ્ધિ એ એના આનંદની અવધિ છે.

પરંતુ જે ક્ષણે આ જંગલી મનુષ્યને અંતરમાંથી જ્ઞાન આવે છે, તે જ ક્ષણે એ પ્રકૃતિ ઉપર—સ્વભાવ ઉપર—વિજય મેળવવા માંડે છે, કારણકે જ્ઞાન એ પ્રકૃતિને આધીન નથી પરંતુ પ્રકૃતિની બહારના કોઇ પરમ તત્ત્વમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન એ જ પ્રત્યેક પદાર્થનું સાચું સ્વરૂપ છે. હવે આજસુધી જે જંગલી માણસ મનને સુધારવા માટે પ્રેરાતો નહોતો પરંતુ શરીરરક્ષા અર્થે જ પ્રવૃત્ત થતો હતો તે પોતાની જંગલી જાતિના રિવાજો અને રૂઢ માન્યતાઓની જ્ઞાનપૂર્વક ટીકા કરવા માંડે છે. જેમ જેમ

જ્ઞાનનાં કિરણો પડતાં જાય છે તેમ તેમ એનો આસુરી સ્વભાવ ઓછો થતો જાય છે અર્થાત્ એના પ્રકૃતિના ગુણોમાં ફેરફાર થતો જાય છે. એ દૈત્ય મટી હવે દેવ બને છે. સ્વાભાવિક મનુષ્ય મટી એ નૈતિક મનુષ્ય થાય છે. એનાં પ્રથમનાં મૂલ્યોમાં પરિવર્તન થાય છે. હવે વસ્તુનાં ખરાં મૂલ્યો એ સમજવા માંડે છે. હવે જ્ઞાનનું તત્ત્વ કહે તે માર્ગ એ ગ્રહણ કરે છે. હવે એ ક્ષણિક અને તાત્કાલિક લાભની વસ્તુ છોડી પરમ લાભની વસ્તુ તરફ ચિત્ત ચોંટાડે છે. હવે એના અન્તરમાં કર્તવ્યનો 'શાન્ત ન્હાનકડો અવાજ' સંભળાય છે અને દિવ્ય બળો ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ સંસ્કૃતિ તરફ વળે છે.

આ જંગલી મનુષ્ય જ્યાં સુધી સંસ્કારી નહોતો થયો ત્યાં સુધી એ વ્યક્તિની સ્વાર્થ-મય દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતો. પરંતુ જે ક્ષણે એના અન્તરમાંથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડ્યો અર્થાત્ એને કર્તવ્યભાન થયું તે ક્ષણથી જ એ પોતાની જંગલી જાતિના કલ્યાણના વિચારો કરતો થયો અને બીજાના સુખ માટે પ્રવૃત્ત થયો. સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ અને એના વિકાસમાં આ કર્તવ્યનો નીતિનિયમ એ કેન્દ્રસ્થાને છે. આ નીતિ નિયમ મનુષ્યમાત્રને આજ્ઞાકારક છે. એના અનુસરણ સિવાય સંસ્કૃતિનું અસ્તિત્વ જ અશક્ય છે. જગતનું તન્ત્ર ચલાવવા માટે અને એના કલ્યાણ માટે આપણે સહુએ કર્તવ્યપરાયણ થવું જોઈએ એવી એ આજ્ઞા કરે છે. જગતના ઉત્તમ પુરુષો કર્તવ્યનિષ્ઠ રહ્યા છે એ આપણો ઇતિહાસનો અનુભવ છે. જો જગતના શ્રેષ્ઠ પુરુષો કાર્યશૂન્ય કે કર્તવ્યશૂન્ય રહે તો સામાન્ય મનુષ્યો એમનું અનુકરણ કરીને આળસ અને પ્રમાદમાં પડ્યા રહે અને સર્વત્ર અવ્યવસ્થા થાય અને જગતની સંસ્કૃતિ, જગતનો વિકાસ એકદમ અટકી પડે. તેથી જ જગતના કલ્યાણ અર્થે મહાપુરુષો તેમાં કર્તવ્યપરાયણ રહ્યા છે.

આ નીતિનિયમ એ 'કામધેનુ' છે. કદાચ આ જન્મે નહિ તો જન્માન્તરે પણ એની સાથે સુખ અવશ્ય જોડાએલું છે. એને લીધે જ મનુષ્ય આ જગતમાં આગળ વધી શકે છે. એના અનુસરણથી એ આનંદ અને સુખ અનુભવે છે. આ સુખ એ પાપ નથી પરંતુ એ કર્તવ્યનું ફળ હોઇને એનો ઉપભોગ મનુષ્ય કરી શકે છે. કર્તવ્યને અંતે પરિણમતું સુખ સંસ્કૃતિનું પોષક તત્ત્વ છે.

આ સંસ્કૃતિ એ જગતનું તારક તત્ત્વ છે. એમાં રહેલું સુખ એ જંગલી અવસ્થામાં અનુભવાતું માત્ર ઇન્દ્રિયોનું સુખ નથી પરંતુ બુદ્ધિની અનંતલીલાનો એ સૂક્ષ્મ આનંદ છે અને હૃદયની ઊંડી રસવૃત્તિઓનો પરમ સંતોષ છે. આ આનંદ તત્ત્વ એ જગતનું પ્રેરક તત્ત્વ પણ છે. આ ઇન્દ્રિયોના અને ઉપયોગિતાના જગતની પાછળ જ, વિચારો અને લાગણીઓનું નવીન જગત રહેલું છે તેનું દર્શન કરાવનાર આ આનંદ તત્ત્વ છે. એ અનંત જગતોનો મનુષ્યને પરિચય કરાવે છે અને એનાં અસંખ્ય સ્વરૂપોમાં અન્તર્ગત કોઈ સૂક્ષ્મ સુખનો મનુષ્યને સાક્ષાત્કાર થાય છે. સત્ય, સૌન્દર્ય, સાધુતા અને અહિંસાની ભાવનાઓ એના વિવિધ આકારોમાં કર્તવ્ય અને એની સાથે જોડાએલા આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જગતને અનેક રીતે સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ બનાવે છે. ધર્મ, નીતિ, કલા, સામ્રાજ્ય, લોકશાસન ઇત્યાદિ શુભ પરિણામો પણ એ નૈતિક નિયમને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થયાં છે.

પરંતુ જગતનો ઇતિહાસ જોતાં, પ્રકૃતિ ઉપર સંસ્કૃતિનો અર્થાત્ સત્ય અને અહિંસાનો વિજય વિશેષ પ્રમાણમાં જણાતો નથી. હજી જગતના અનેક ખંડો જંગલી અવસ્થામાં પડયા છે, હજી અસંખ્ય મનુષ્યો પરાધીનતામાં પીડાય છે, હજી 'યુદ્ધ અને સંહાર'ની ભયંકર ગર્જનાઓ પ્રતિદિન સંભળાય છે, હજી કેટલા યે ધર્મોમાં ભરેલા વહેમ અને જડતાનાં જાળાં સ્વચ્છ થયાં નથી, હજી નીતિના નિયમોમાં જીર્ણ થએલી માન્યતાઓ અન્તરના અવાજને અવગણે છે, હજી સાહિત્ય અને કલાની કૃતિઓમાં કોઈ મહાન સનાતન સત્યોનો વિજય તરવરતો નથી, હજી સામ્રાજ્યમાં સ્વાર્થ અને જુલમનો દૈત્ય હણાયો નથી, હજી લોકશાસનને લોકસંગ્રહની સર્વોત્તમ ભાવના ઉજ્જવલ કરી શકી નથી. પ્રાણીજગતમાં જે વિકાસ માલમ પડે છે તે કરતાં ખાસ આગળ પડતો અધિક વિકાસ મનુષ્યમાં જણાતો નથી. જગતમાં વિકાસ કરતાં સ્થિરતા વિશેષ જણાય છે, સત્ય કરતાં અસત્ય વિશેષ દેખાય છે, અહિંસા કરતાં હિંસાની જડ ઊંડી જણાય છે, પ્રાચીન કરતાં નવીન ઓછું દેખાય છે, અને નવીન એ પ્રાચીનનું રૂપાન્તર જ લાગે છે. જગતની સાચી પ્રગતિના સમયો પણ કેટલા થોડા છે! જગતના કલ્યાણકર્તાઓની અસર પણ વિરુદ્ધ બળો ઉપર કેટલી ઓછી! કેટલી ક્ષણિક! પ્રકૃતિનું સામર્થ્ય કેટલું પ્રચંડ છે!

પરંતુ માનવહૃદયના રસાતલમાંથી અનેક અમી ઝરણાં ફૂટયાં છે અને જગતના અનેક ભાગોને રસમોળ કર્યા છે. કેટલાક પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગોમાં મનુષ્યજીવન ઉપર નવીન પ્રકાશ પડ્યો છે અને ધર્મ, નીતિ, રાજકારણ, સાહિત્ય, કલા ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં મહાન સત્યો દૃષ્ટિગોચર થયાં છે અને પાછળની પ્રજાને વારસામાં મળ્યાં છે. આજ સુધી મુઠ્ઠીભર મહાન વ્યક્તિઓના અસાધારણ જીવનની અસરથી અને થોડાક મનુષ્યોના પ્રયાસથી માનવજાતિને ઘણો લાભ થયો છે એ ઇતિહાસનું એક આગળ તરી આવતું સત્ય છે. જો રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ક્રાઇસ્ટ વગેરે મહાપુરુષો આ ભૂમંડળ ઉપર અવતર્યા નહોત અને ભારતવર્ષના ઋષિમુનિઓ અને ગ્રીસ દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જગતમાં જન્મ્યા ન હોત તો આજ મનુષ્ય જાતિની અવસ્થા છે તે કરતાં પણ કેટલી પામર હોત! આજ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ કેટલી હીન દશામાં હોત? પરંતુ પ્રભુની દૃષ્ટિ માનવ સંસ્કૃતિ ઉપર સર્વ કાળે ઠરેલી છે. સંસ્કૃતિના નિયમોના સ્રષ્ટા, દ્રષ્ટા અને પાલક પ્રભુ પોતે જ છે. સર્વના હિતમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ એ જ સંસ્કૃતિને ઊંચે લઇ જનારો પ્રભુએ પ્રવર્તાવેલો સનાતન નિયમ છે. સંસ્કૃતિના સાચા વિકાસમાં વ્યક્તિનું દૃષ્ટિબિન્દુ સર્વથા મિથ્યા છે. સમષ્ટિનું હિત એ જ પરમ કર્તવ્ય મનુષ્યને શિરે રહેલું છે, એ એક જ સાચું દૃષ્ટિબિન્દુ છે. જો આપણે સહુએ સારા વિચારો કરીએ, સારી લાગણીઓ અનુભવીએ અને સારાં કાર્યો કરીએ તો સંસ્કૃતિને આપણે સારી દિશામાં વાળી શકીએ. આ સારા વલણથી સત્યનિષ્ઠા, સુન્દરતા, પવિત્રતા, પ્રેમ, દયા વગેરે સારા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને સુંદર વાતાવરણ રચાય છે. સંસ્કૃતિના મહાન સર્જકો પોતાના દેશના કે પોતાની જાતિના હિત માટે જ સારી શક્તિઓ સર્જતા નથી પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણ અર્થે શુભ બળો ઉત્પન્ન કરે છે. અખિલ માનવજાતિની એકતાને અનુલક્ષીને, કેવળ લોકકલ્યાણ અર્થે, એઓ સંસ્કૃતિની શક્તિઓને અસ્તિત્વમાં લાવે છે અને પ્રકૃતિનો પરાભવ કરે છે.

આ પ્રકૃતિ જે આપણી સાથે જન્મેલી છે અને જેનું બળ અસંખ્ય વર્ષો થયાં જામેલું છે એને આપણા નૈતિક સ્વભાવથી પણ થોડાક સૈકાઓમાં હરાવી શકાય તેમ છે, એમ માનવું એ પણ મૂર્ખાઈ છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ બદલવા માટે આપણે ઘણું કરવું પડશે. વાઘ અને વરુની જે વૃત્તિઓ આપણામાં ભરેલી છે અને ઊંડી વસેલી છે તેને ખંતપૂર્વક બદલવી પડશે અને સારી ટેવો પાડવી પડશે. આપણે અનાસક્તિથી કાર્યો કરવાં પડશે; આપણે અધમ સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપવી પડશે. આપણે ગુજરાતનાં સાચાં સાધનો શોધવાં પડશે. આપણે સમાજને હાનિકારક ધંધાઓમાંથી નિવૃત્ત થવું પડશે. આપણે હિંસક સિપાહીગીરી અથવા લડાઈ માટે શસ્ત્રાદિ સરંજામ તૈયાર કરવાનાં કાર્યો કે ઉત્તેજક પીણાંઓ બનાવવાના ધંધાઓ તજવા પડશે. આપણે સારા બ્રાહ્મણ કે સારા જૈન કે સારા ક્રિશ્ચિયન કહેવડાવવા માટે Armament factoriesમાંથી 'ડિવિડન્ડ' ત્યજવાં પડશે અને આપણા 'સ્ટોક અને શેર'ના સટ્ટાથી આપણા અનેક ભાઈઓનું કલ્યાણ જોખમમાં-નાખવાની મનોવૃત્તિથી અળગા રહેવું પડશે. એક કાર્યમાંથી બીજું કાર્ય કેટલું નુકસાનકારક પરિણામ લાવે છે એવી કાર્યની પરંપરાવાળા આ જગતને બરાબર સમજવું પડશે અને એના સિદ્ધાન્તો જીવનમાં ઊતારવા પડશે.

વળી આપણી ઉછરતી પ્રજા અને યુવાન માણસો પાસે એવા મહાપુરુષોનાં જીવન ચરિતો આપણે મૂકવાં પડશે કે જેઓએ અનાસક્તિથી અને બુદ્ધિયુક્ત સદાચરણથી પોતાનું જીવન ગાળ્યું હોય. નવીન યુગના સાચા મનુષ્યો આપણે તૈયાર કરવા પડશે. એમને તૈયાર કરવા માટે આપણા સાહિત્યકારોએ પણ પ્રત્યેક પક્ષથી નિરપેક્ષ રહીને મનુષ્ય જીવનનાં સુન્દર અને ભવ્ય ચિત્રો રચવાં જોઈશે. હજી સાહિત્યકારો જૂની ઘરેડમાં ચાલે છે; હજી એઓમાંથી ઘણાખરા અનાચારને આકર્ષક કરવામાં ગુંથાએલા છે; સદાચારમાં એમને નિર્બળતા જણાય છે. હજી યુદ્ધનું મૂલ્ય એમના ગ્રન્થોમાં અમૂલ્ય સ્થાન ધરાવે છે. આ મનુષ્યસમાજના કેળવણીકારોને આત્મકેળવણીની અથાગ જરૂર છે અને એમ કરીને જ તેઓ ભાવિ જગતને વિશેષ અહિંસક અને સત્યનિષ્ઠ બનાવી શકશે.

વળી, આપણા ડાહ્યા અને બુદ્ધિશાળી માણસો પણ યુદ્ધ એ કર્તવ્ય નથી જ, ન હોઈ શકે, એમ કર્તવ્ય વિષે પોતાનો નિર્ણય ભાગ્યે જ ઉચ્ચારે છે એ નહિ ચાલે. આ કારણથી કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અને કારીગરો દેશનાં રાજકર્તાઓને માનવ સમૂહનો સંહાર કરવાના કાર્યમાં ઉત્તેજન આપે છે અને વિદ્વાનો રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠાને નામે વિદ્વત્તાભર્યાં જુઠાણાંઓ અને મોહક શબ્દજાળો બીછાવે છે. ભગવદ્ગીતાએ 'ધર્મયુદ્ધ' સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના યુદ્ધને સ્વીકાર્યું નથી.

યુદ્ધ અને હિંસામાંથી યુદ્ધ અને હિંસા જ જન્મે છે. આજસુધી વ્યક્તિઓએ અહિંસા જીવનમાં ઊતારી છે. આજ એક લઘુમતિ એને અમલમાં મૂકી રહી છે. પરંતુ જતે દહાડે ભાવિમાં બહુમતિ અહિંસાને અમલમાં મૂકે તે માટે આપણા જમાનાએ ભરપૂર પ્રયત્ન કરવાનો છે. અહિંસાધર્મનું ભાવિ આપણા સર્વના હાથમાં છે.*

卐

* પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાને અંગે આપેલું આ અપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાન એમાંના કેટલાંક વિચારો વાચકોને રુચશે એમ વિચારી પ્રસિદ્ધ કરું છું. ર. મો. નિ.

સોહાગ

નાથાલાલ દવે

[રાગ : પ્રભાતની ઠુમરી   તાલ : દાદરા]

વરસ વરસ વ્હાલભર્યાં નીર આજ, મેઘરાજ !
શમવ પ્યાસ ઉરની ગભીર આજ, મેઘરાજ !
વિરહાનલે તપ્ત ધરણી
તારી આશાએ
જોતી અનિમિષ દિગંત ભણી;
તપ્ત ધરણી......
દૂર ઈશાને મીટ માંડી જોતી વાટ મેઘરાજ !....વરસ૦
વિજળી હાસ્ય મધુર હસે,
બની ઉન્મત્ત
પવન વને વને ધસે;
મધુર હસે........
શ્યામ ગગન ગભીર મંદ્ર ગાજે આજ, મેઘરાજ !...વરસ૦
વરસ વરસ બની ઉદાર,
સ્નિગ્ધ સલિલ
વરસ રે સહસ્ર ધાર;
બની ઉદાર....
માણું ધરણી મિલનની સોહાગ રાત, મેઘરાજ !....વરસ૦
વરસ સજલ હે અષાઢ !
મુદિત ધરા
ઝીલે તારો સ્નેહગાઢ,
હે અષાઢ !....
મીંચી નયન, મન પ્રસન્ન, રાચે આજ, મેઘરાજ !
વરસ વરસ વ્હાલભર્યાં નીર આજ, મેઘરાજ !

※

પાનખર

ખર ખર પીળાં પાન ખરે છે,
વાયુના વંટોળ ચડે છે,
ધૂળી ધૂસર તરુ-જગ-નભ છે,
સૂકી પાનખરે:

ઉત્તરના સૂસવતા વાયે
ઉપટયા જોબનરંગ હરાયે,
વસંત માટે સાજ સજાયે
સૂકી પાનખરે.

પ્રજારામ રાવળ

મંજુનો પાઠ

ગુલાબદાસ બ્રોકર

"આ તે પેલી 'મંજુ'." હૉસ્પિટલના ખાટલામાં પડેલ મિત્રની બાજુમાં સ્ટૂલ ઉપર દિનેશ બેસવા જતો હતો ત્યાં બહાર ગૅલેરીમાં ઊભેલી એક સ્ત્રી ઉપર તેની નજર પડી અને તે ગણગણ્યો.

હા. ત્યારે તો દિનેશને મન એ 'મંજુ' જ હતી ને? કેટલાં વર્ષો આજે વીતી ગયાં એ વાતને?

ત્યારે રજાઓ ગાળવા પોતાને ગામ ગયેલ દિનેશ રોજ સવારમાં દાતણ ચાવતો ચાવતો ખડકીની બારીમાં બેસી રહેતો. રાતની મૃત્યુ જેવી શાંતિ પછી સવારના પહોરમાં ગામમાં જાણે નવું ચેતન આવતું, જાણે આખી સૃષ્ટિ ચૈતન્યમય બની જતી. ઉલ્લાસમય દૃષ્ટિથી ચૈતન્યના એ સુંદર આવિર્ભાવને દિનેશ હંમેશાં નીરખી રહેતો. ઉષાએ પોતાના રંગને હજી આસમાનમાંથી પૂરેપૂરા ખેંચી ન લીધા હોય ત્યાં તો જાણે એ ઉષા સાથે હોડમાં ઊતરવા ન માગતી હોય તેવી રીતે વિધવિધ રંગની સાડીઓમાં સજ્જ થયેલ ગામની યુવતીઓ માથે ભાતીગર ઇંઢોણી અને ચળકતાં બેડાં લઈ પાણી ભરવા નીકળી પડી હોય; બાલસૂર્યનો સોનેરૂપેરી તાપ એ સુંદરીસમૂહના પગે ઠેલાતી જતી, ઊંચકાતી જતી ધૂળને પણ સોનેરૂપે મઢી દેતો હોય; છાણાં વેચવા પર્વતોમાંથી છેક લાંઠી લાંઠી નીકળી આવેલા રબારીઓના વિધવિધ અવાજોથી શેરીઓ ગાજતી હોય; સાહેલીઓ ડોક ઊંચી કરી કરી માળે વસતી ગૃહિણીઓનું સૌંદર્ય જોઈ રહેવા જાણે તલસતી ન હોય તેમ આજુબાજુ જોતી જોતી મલપતી ચાલે ચાલી જતી હોય; આજુબાજુની ગલીઓમાં સવારના પહોરમાં પોતાનો ટોપલો ભરી લાવી બોર વેચનારા બૂમો પાડતા હોય: "બોર લ્યો કોઈ બોર, ચણિયા ને મણિયા, સાકરિયા બોર, મીઠાં મીઠાં બોર લ્યો......બોર......"

દિનેશ દાતણ ચાવતો ચાવતો આતુર નયને આ બધું જોઈ રહેતો. કોઈ કોઈવાર હાથમાં ચોપડીનાં પાનાં ફેરવતો તે ડેલીમાં બેઠો હોય ત્યારે પણ મોંમાં દાતણ અને હાથમાં ચોપડી એમ ને એમ રહી જતાં અને કૌતુકમય આસમાની આ સૌંદર્યને જોવામાં જ તેની દૃષ્ટિ રોકાઈ રહેતી. મુંબઈના ટાપટીપમય સૌંદર્ય અને કોલાહલભરી ધમાલને જોયા અનુભવ્યા પછી આ તંદુરસ્તી નીગળતી પુરનારીઓ અને જીવનમય કોલાહલ તેને નવો જ રસ આપતાં, નવા જ કોઈ આનંદમાં મશગૂલ કરી દેતાં. તાજું પાંગરતું યૌવન અને ખીલતી જતી સૌંદર્યદૃષ્ટિ જિંદગીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જોયેલાં એનાં એ જ દૃશ્યોને કોઈ નવીન સૌંદર્યે મઢી લેતાં.

દિનેશનું ઘર એક ગલીના મધ્ય ભાગમાં આવેલું હતું. એ ઘરની બરોબર સામે જ એક બીજી ગલી પથરાયેલી હતી. તેના ઘરની સામેની ગલી, અને પોતે જે ગલીમાં રહેતો હતો, એ ગલીનો આંતરાડો છેડો, ટાંકીએ જતા મોટા રસ્તા ઉપર જનારાઓને લઈ જતો. દિનેશના ઘરની દક્ષિણ બાજુથી આવતી પનિહારીઓ એના ઘરની સામેની ગલીમાં થઈ ટાંકીએ પહોંચતી; તેના ઘરની ઉત્તરે રહેનારી ઓઓ એ આંતરાડા નાકેથી ટાંકીએ પહોંચવાનું

પસંદ કરતી. ઉત્તર, દક્ષિણ, સામે, ત્રણે બાજુ દિનેશનું મુખ સૌંદર્યદર્શન કરતું રહેતું, દિનેશનું હૃદય એ દર્શને આનંદભારે લૂંબી રહેતું. સૌંદર્યની વણઝાર વહેતી જ રહેતી.

એ વણઝારને નિતનિત નીરખી રહેલી દિનેશની દૃષ્ટિ એક વાર એક પળ માટે એક જગ્યાએ ઠરી રહી.

એ દિવસે ઓતરાદી દિશામાં દિનેશના ઘરની સામેની બાજુના છઠ્ઠા કે સાતમા ઘરમાંથી એક યુવતી—કે હજી તો યૌવનના ઉંબરમાં ઊભી રહેલી મુગ્ધા—બહાર નીકળતી હતી. ગાગરબેડું ઓટલે મૂકીને ઘર બંધ કરવા તે ઊભી રહી. બારીને સાંકળ લગાવતાં લગાવતાં તેણે આજુબાજુ જોયું અને એ જ દિશામાં જોઈ રહેલ દિનેશની નજર સાથે એની નજર મળી! એક પળ માટે ચારે આંખો બંધ્યે આંખોને જોઈ રહી. બીજી પળે તો પેલીએ ગાગરબેડું માથે ચડાવ્યું અને દિનેશ બીજી દિશામાંથી વહી આવતા પ્રવાહને જોઈ રહ્યો.

ઓતરાદે છેડેથી એ મુગ્ધા હંમેશની ટેવ પ્રમાણે ટાંકીએ ચાલી ગઈ.

પણ દિનેશ હરહંમેશ જે નિષ્પક્ષ ભાવે બધાંને નીરખી રહેતો તેને બદલે પોતા તરફ કંઈક પક્ષપાતથી જોવાતું જાણે એ દિનેશને આમંત્રણ આપતી ગઈ.

પછી તો હરહંમેશ આમતેમ ફરતી દિનેશની દૃષ્ટિ વારંવાર એ ઘર સામે સ્થિર થઈ જતી. ઘરમાંથી બહાર નીકળી ઈંઢોણી ઉપર બન્ને વાસણને સ્થિર કરી મલપતી ચાલે ચાલી જતી એ યુવતી શેરીને નાકે પહોંચી ત્યાંથી ટાંકીની દિશામાં વળી ન જાય ત્યાં સુધી દિનેશ બીજું કશું જોઈ શકતો નહિ. અને એમાં પણ કોઈ કોઈવાર, કોઈવાર ઘરમાંથી નીકળતી વેળા તો કોઈવાર નાકે વળતી વેળા, એ યુવતીની નજર પણ પોતાને ધારી ધારીને નીરખી રહેલ દિનેશની નજર સાથે એક થઈ જતી ત્યારે તો અત્યાર સુધી કદિ પણ કાવ્યના શૃંગારથી ન અનુભવેલો આનંદ દિનેશ અનુભવી રહેતો.

દિવસ પર દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ તેમની આ દૃષ્ટિની આપ-લે વધતી ગઈ. શરૂઆતમાં માત્ર અકસ્માતથી એકબીજાની સામે જોવાઈ ગયાનો એ લોકો ડોળ કરતાં એને બદલે ધીમે ધીમે અકસ્માતનું તત્ત્વ ઓછું થતું ગયું અને આતુરતાનું તત્ત્વ વધતું ગયું. મળતાંની સાથે જ દૃષ્ટિ પાછી ખેંચાઈ લેવાતી એને બદલે બેપાંચ પળ માટે સ્થિર આકાશથી એક બીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જવા લાગી. સાહેલીઓનો સાથ મળે ત્યારે જ જવાનું વધારે પસંદ કરતી યુવતી ધીમે ધીમે એકલી એકલી જ જવું આવવું વધારે પ્રયોજવા લાગી. બધાં સામે નિષ્પક્ષ કુતૂહલની દૃષ્ટિ વાળતો દિનેશ ધીમે ધીમે સમગ્ર કુતૂહલ આ એક નારીદેહ પ્રત્યે વાળતો થયો.

અને એ દેહ........ એ દેહમાં એવું અસામાન્ય કશું યે નહોતું. માત્ર પાંગરતું યૌવન જ હતું, પણ યૌવન જેવું અસામાન્ય બીજું કયું તત્ત્વ હોઈ શકે? ને એમાં પણ કાઠિયાવાડના નાના ગામના તંદુરસ્ત હવાપાણી અને કામકાજના વ્યાયામથી કસાયેલો દેહ! વાટીલું મોં, અણિયાળું નાક અને તેજીલી આંખો! અને આટલે દૂરથી પણ સ્પષ્ટ દેખાતું, ફુવારો ધસતો હોય એમ ઊજળાં ગાલ ઉપર ધસી આવતું લાલચોળ લોહી!

દિનેશ એ જોઈ મુગ્ધ બની રહેતો, આનંદિત બની જતો. પણ જ્યારે એક દિવસ પોતા સામે તાકી રહેલ દિનેશની નજર સાથે નજર મેળવી, માથે ગાગરબેડું ધીમે ધીમે સ્વસ્થતાથી, ચોકી, ઓટલાનાં પગથિયાં ઊતરી ઓતરાદા છેડે જવાને બદલે એ યુવતી

દિનેશના ઘર બાજુ વળીને ચાલવા લાગી ત્યારે દિનેશના આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેના ઘર સુધી ધીમી ચાલે એ આવી પહોંચી એટલીવારમાં તો બેચાર વાર એણે દિનેશ સામે જોયું અને પાછી આંખો ઢાળી દીધી. છેવટે દિનેશની ડેલીની સામેની ગલીમાં વળતાં વળતાં તેણે દિનેશ સામે બરાબર જોઈ પોતાનો નીચલો હોઠ મશ્કરીમાં વાંકો કરી મરડ્યો અને પછી એક સુંદર સ્મિતમાં તેના બન્ને ઓષ્ઠો વિકસી રહ્યા તે દિનેશે જોયા ન જોયા ત્યાં તો એ ગૌરવભર્યે પગલે ગલીમાં વળી ગઈ.

જોઈ શકાય ત્યાં સુધી દિનેશ તેની પીઠ સામે તાકી રહ્યો. કોઈ અવર્ણ્ય મધુરતા, કોઈ અસ્પષ્ટ વ્યગ્રતા તેના હૃદયને ઘેરી રહી. પનિહારીઓનાં પસાર થતાં ટોળાં ઉપર પડતી તેની નજર તો માત્ર પેલો વક્ર હોઠ અને એ પછીનું રમણીય સ્મિત જ જોઈ રહી.

તેની અસ્વસ્થતા વધી પડી. પેલી પાણીની હેલ ભરી પાછી વળે ત્યાં સુધી કશુંક કરવું જોઈએ, તેને લાગ્યું. તેણે હાથમાં પડેલું પુસ્તક ઉઘાડ્યું. 'હૃદયનાથ'નાં પાનાંઓમાંથી હમણાં પોતે જોયું હતું તેમ મીઠું મીઠું સ્મિત કરતી અને નીચલો હોઠ મરડતી એક તોફાની છોકરી ઊપસી આવી. 'જૂઠા!' બરાબર આ છોકરી જેવું જ! રમણલાલને ક્યાંથી આવું સૂઝ્યું હશે? દિનેશને થયું. કે એમણે ય આના જેવી કોઈ મુગ્ધ યુવતી...... પોતાની કલ્પનાથી દિનેશ પોતે જ હસી પડ્યો. હસતાં હસતાં એની નજર સામેના રસ્તા ઉપર પડી ત્યાં જ પાણી ભરી ચાલી આવતી પેલી છોકરીએ એના હાસ્યની સામે એક સ્મિત ફેંક્યું અને પછી બીજું કોઈ જોઈ જાય એ પહેલાં જ તોફાનમાં પોતાનો નીચલો હોઠ મરડી ઝડપબંધ પોતાના ઘર બાજુ વળી ગઈ.

*

દિનેશના ઘરમાં ઉત્સવ વ્યાપી ગયો હતો. દિનેશના મનમાં પણ ઉત્સવ હતો. દિનેશથી બેએક વર્ષે નાની, તેના મિત્ર જેવી, તેની માનીતી, તોફાની ભત્રીજી મંજુ પરણવાની હતી. ગામમાં સારું ગણાતું દિનેશનું કુટુંબ પૂરા ભપકાથી પુત્રીનું લગ્ન ઊજવવાનું હતું. પૂર બહારથી લગ્ન ઊજવી શકાય એટલા ખાતર એ લોકોએ પોતાના ઘરની જ દિશામાં થોડે દૂર એક ઘર ભાડે રાખી લીધું. એ ઘર દિનેશને મન ભત્રીજીના લગ્નના આનંદ કરતાં યે વિશેષ આનંદનો વિષય બન્યું. પેલી વક્રસ્મિતાના ઘરની બરાબર સામે આ લગ્નવાળું ઘર આવેલું હતું!

તૈયારીઓ ચાલવા માંડી. લગ્નના મહિના દિવસ પહેલાંથી એ ઘરમાં આ ઘરવાળાઓની અવરજવર ચાલુ થઈ ગયો. દિનેશનાં ભાભી, ભત્રીજી, તથા બહેન તો એ ઘરમાં રહેવા માટે પણ ચાલ્યાં ગયાં. દિનેશનું પણ દિવસમાં એકબે વાર તો એ ઘરમાં જવા આવવાનું શરૂ થઈ ગયું.

એ થોડા દિવસોમાં તો મંજુ અને સામે રહેતી પેલી યુવતી નિકટનાં મિત્રો બની ગયાં.

ઘણી યે વાર ઘરમાં જતાં કે આવતાં, દિનેશ અને તે, એકબીજાની સામસામાં આવી જતાં. પેલી છેડો સંકોરી, આંખો નીચી ઢાળી દઈ બાજુએ ચાલી જતી. દિનેશ ઉતાવળે પગલે સામી દિશામાં દોડી જતો. તેનું હૃદય તે પછી ઘણીવાર સુધી ધબકી રહેતું. મન તો થતું પણ કંઈક ગામના રીતરિવાજને અંગે, કંઈક પોતાના શરમાળ સંકોચશીલ સ્વભાવને અંગે બહાનું કાઢી તેની સાથે વાત કરવાની દિનેશની હિંમત નહોતી ચાલતી. તોપણ એ ચાલી ગયા પછી મંજુ પાસેથી એને વિશે માહિતી મેળવવા દિનેશ પ્રયત્ન તો કરતો જ.

"તેં તો નથી બેનપણી શોધી લાગે છે, મંજુ! એનું નામ તો કહે." કે, અથવા "આવી અભણ અણઘડ સોનારણ સાથે તને આટલું બધું કેમ ગોઠી જાય છે, મંજુ?"

અને જ્યારે, "અભણ છે પણ અણઘડ કાંઈયે નથી એ, દિનેશકાકા" કહી મંજુ એનો પક્ષ ખેંચતી ત્યારે દિનેશને પોતે કલ્પ્યાથી યે વિશેષ આનંદ થતો.

એક દિવસ મંજુએ કહ્યું:

"કાકા, આજે પેલી તમારી ખૂબ મશ્કરી કરતી'તી."

"કોણ?" દિનેશનું હૃદય ધબકી ઊઠ્યું.

"પેલી શાંતિ."

"કેમ?"

"મને કહે કે 'તારા કાકા શું કામ કરે છે?' મેં કહ્યું કે 'ભણે છે.' તે તો મોઢામાં આંગળી ઘાલી ગઈ. 'આવડા મોટા થયા ને હજી ભણે છે!' મેં હસતાં હસતાં કહ્યું, 'હજી તો બીજાં છ વરસ ભણવાના છે' ત્યારે તો એ એટલી અજાયબ થઈ ગઈ. 'ઓ બાપરે! ચાર છોકરાના બાપ થશે ત્યાં સુધી ભણશે.' ને એટલું હસે, એટલું હસે. મેં કહ્યું, 'શાંતિ, આ બધા એટલું ભણે એ તો ભણી ઊતરે પછી જ પરણે.' 'તો ઈ ત્યાં સુધી કુંવારા રહેવાના?' જાણે કે તમે કુંવારા રહેવાનું દુઃખ ભોગવો એ એનાથી ન ખમાતું હોય ને! પછી હસી પડીને, 'ને પછી આટલું ભણ ભણ કરે એને છોકરી કોણ આપતુંતું? સહેજે બાવા બ્રહ્મચારી.' મેં જરા ગરમ થઈ કહ્યું, 'એક જોઈએ ત્યાં એકવીસ છોકરી આપવા આવે છે સોઢા ભીરા કાકાને, શાંતિ, પણ એને ભણવું હોય તો પરણે ક્યાંથી? બાકી કંઈ છોકરીની કમીના નથી.' 'ઈ તો હું યે સમજું છું, બેન, આવા કનૈયા કુંવર જોવાને કોણ ન પરણે!' એમ કહી જરા વિચારમાં બેસી રહી. ને પછી તો જાતજાતની વાતો કાઢી તમારી મશ્કરી કરવા લાગી."

"પણ એ બધી મશ્કરી તો તું કહેતી જ નથી!" દિનેશે કહ્યું.

"તે તમને શું રસ અમારી બૈરાંઓની વાતોમાં, દિનેશકાકા? ને એ પણ આવી અભણ, અણઘડ સોનારણની વાતોમાં!" મંજુએ દિનેશને ચીડવ્યો.

"હવે બેસ બેસ ડાહલી, મને શીખામણ આપવા આવી છે તે." પછી તરત જ, "પણ હેં મંજુ, એ તારી શાંતિ ક્યારે પરણવાની?"

"કેમ કાકા, થાય છે તમારો વિચાર?" મંજુની આંખો હસી રહી.

"માર ખાવો છે?"

"એના માબાપની એકની એક દીકરી છે એટલે ખરેખર સારા મુરતિયા મળવાની એ લોકો રાહ જુવે છે. પણ આ વર્ષે નહિ તો આવતે વર્ષે તો એ ચોક્કસ પરણી જવાની."

"બિચારી સુખી થાય તો સારું," દિનેશથી બોલી જવાયું.

મંજુને કોઈ બોલાવવા આવ્યું અને તે,

"બહુ પેટમાં બળે છે કંઈ, દિનેશકાકા?" બોલતી બોલતી, ખુચ્ચું ખુચ્ચું હસતી હસતી, દિનેશ ઉગામેલી મુક્કી સામે મુક્કી ઉગામતી ઉગામતી ચાલી ગઈ.

*

લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. હમેશના વધતા જતા કામને પહોંચાય ન પહોંચાય તો યે ગમે તેમ સમય કાઢી સવારના પહોરમાં શાંતિના અસ્મિત વદન અને વક્ર અધરને

આછા સ્મિત અને નયનના ચમકારે નવાજી લેતા અને એ રીતે અવર્ણ્ય આનંદ અનુભવતા દિનેશનું મન આજે જરા ખિન્ન હતું. એનું એક કારણ તો મંજુ આજથી સદાને માટે પોતાના ઘરમાંથી ચાલી જશે એ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાની એને જરૂર ન પડી. નાનપણથી બન્ને સાથે ઊછર્યાં હતાં, સાથે લાડપાન પામ્યાં હતાં, સાથે જ બન્નેએ ધકબા-ધુમ્બી સહન કર્યાં હતાં. કેટલી અનહદ પ્રીતિ હતી મંજુને પોતા ઉપર ! અને હવે તો એના સુખદુઃખમાંથે ઘણી બધી વાર પોતાને અસહાય દશા જ રહેવાનું ! તેનાથી આટલું બધું દૂર દૂર પડી જવાનું !

એ સ્થિતિનું તીવ્ર ભાન તો પોતાની ખિન્નતાનું એક કારણ હતું જ પણ; એની નીચે નીચે બીજું પણ એક કારણ એ ખિન્નતાને વધારી રહ્યું હતું તે પણ દિનેશ જોઈ શક્યો. તે કારણ કોઈને કહીએ તો હસી કાઢે છતાં કેટલું સાચું હતું ! દિનેશને થયું, આજે લગ્ન પૂરાં થતાં શાંતિના ઘરની સામેનું એ ઘર ચાલી જવાનું, એ બહાને રાતદિવસ શાંતિ વારંવાર જોવા મળતી. એને બદલે માત્ર સવારે પાણી ભરવા તે જાય ત્યારે જ તેને જોઈ શકવાનો આનંદ મળવાનો. શાંતિ સાથે તો નહિ જ પણ મંજુ સાથે તેને વિષે જાતજાતની વાતો કરવાનો અને મંજુ પાસે શાંતિએ કરેલી વાતોમાંથી તાણાવાણા મેળવી શાંતિના હૃદયમાં પોતે પામેલા સ્થાનનો નિર્ણય કરી શકવાનું—બધું જ ચાલી જવાનું, બધું જ. અને મંજુ જતાં શાંતિનું નામ પણ મનમાં જ લેવાનું, તેને વિષે વાત પણ . . .

–પણ એમ તો શાંતિને અને મારે શું ? દિનેશને વિચાર આવ્યો. કવિઓ જેને પ્રેમ તરીકે વર્ણવતા હતા, વાર્તાકારો જે પ્રેમ ખાતર જીવનોનાં બલિદાન અર્પાતાં ગાથા વર્ણવતાં તન્મય બની જઈ બીજાઓને પણ તન્મય બનાવી દેતા, જે પ્રેમને ખાતર ધરતીને પેલે પાર જઈ પાછા આવવાનું મન થાય એવી કોઈ લાગણી, કોઈ ભાવ, કોઈ ઉમળકો પોતાને શાંતિ માટે આવતો જ નહિ તે તો તેને સ્પષ્ટ સમજાયું. એમ તો આવી આ શાંતિ, જેના વાંકા વળેલા અધરમાંથી નીતરતું સ્મિત અને નયનમાંથી વહી આવતા કટાક્ષ જોવા પોતે હંમેશાં તલપાપડ થઈ બેસતો એ મોડામાં મોડી આવતે વર્ષે કોઈને પરણી જવાની એ વાત મંજુએ કહી ત્યારે પોતાને આંચકો સરખો યે નહોતો લાગ્યો. ત્યારે માત્ર પોતાના મનમાં એકજ ભાવ જન્મ્યો હતો:

"બિચારી સુખી થાય તો સારું."

કોઈ પણ ઓળખીતી છોકરી માટે કોઈ પણ માણસને એ ભાવ થાય !

ને છતાં પોતાને એ ગમતી તો ખૂબ જ હતી. તેની એ મલપતી ચાલ, ભરાવદાર ડોક, લોહીથી તરવરતા ગાલ, બધું કેટલું બધું પોતાને એના તરફ ખેંચતું હતું !

એ બધું માત્ર બેઘડી આનંદ કરવા પૂરતું જ !

એ વિચાર, હંમેશની જેમ આજે પણ, દિનેશને ન ગમ્યો. ચારે બાજુ કામકાજના મચી રહેલા કોલાહલમાં તેણે પોતાના વિચારોને અને ખિન્નતાને ડુબાડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો.

રાત પડી. વાજતે ગાજતે મોટું સાજનમાજન એકઠું કરી વરરાજા ઘોડે ચડીને આવી પહોંચ્યા. મહેમાનોની આગતાસ્વાગતા, ચાપાણી, વરરાજા માટે કેસરી દૂધ, વેવાઈઓ માટે ખાસ સગવડ, દોસ્ત બિરાદર, હસવું અને ખીજાવું એ બધાંમાં ઘડીવાર તો દિનેશના આવા બધા વિચારો કયાંના કયાં તણાઈ ગયા.

બાર-વાગ્યા. ઊંઘવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. બે વાગે તો ચોરીનું મુહૂર્ત હતું. બન્ને પક્ષના અંગત માણસો પોતપોતાને મનફાવતી મંડળી ગોઠવી મઝા કરવામાં અને સમય પસાર કરવામાં પડ્યા હતા. દિનેશ બેઠો હતો ત્યાં કોઈ આવી તેના કાનમાં કહી ગયું,

"મંજુબેન તમને બોલાવે છે."

દિનેશ એને અગાશી આગળની નાની ઓરડીમાં—જેને એ સૌએ કરેડી કહેતાં અને અગાશીએ જવાનો દાદર જેમાં પડતો—ખોળી કાઢી. દિનેશને ત્યાં જોતાં વેંત જ તે બોલ્યો,

"લુચ્ચી, ક્યાં છેક ભરાઈ બેઠી છો ! શોધીશોધીને મારો તો દમ નીકળી ગયો."

અને મંજુ એ સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડી ત્યાં તો તે શાંત બની ગયો. હીરા મોતીથી સહાયેલ મંજુની બાજુમાં મંજુએ જ ખાસ પહેરાવેલી, જરીની સાડીમાં શોભતી શાંતિ પણ મંદમંદ સ્મિત કરતી હતી.

"આજે પણ તમારે તો દમ જ મારવાનો ? કાલ સવારે ચાલી જઈશ તો પે !" કહી મંજુ હસી. અને પછી મૂંગા બની ગયેલા દિનેશને જોઈ ઉમેર્યું,

"શું આમ મૂંગા મૂંગા જોઈ રહ્યા છો, જાણે શાંતિને કદી જોઈ જ નહિ હોય, કેમ ? આમ ઊભા રહેવા કંઈ નથી બોલાવ્યા તમને."

દિનેશે ઝડપથી આંખો મીંચી લીધી અને બેસતાં બેસતાં બોલ્યો,

"મને કેમ બોલાવ્યો, મંજુ ?"

"આ તમારી ભત્રીજીને લગન માટે શણગારાયેલી જોવા."

"કહેને હવે."

"ખરું કહું છું. પૂછો આ શાંતિને ખાતરી ન થતી હોય તો."

દિનેશે શાંતિ સામે જોયું તો તે તો આવી અધરાતે પણ ગાલ ઉપર સંધ્યાને રમાડતી, નખથી જમીન ખોતરતી નીચું જોઈ ગઈ હતી.

"મને કશી સમજ પડતી નથી," દિનેશ કહ્યું.

"કામ કશું નથી, કાકા, પણ આ શાંતિએ કહ્યું કે તું આમ લગન માટે આટલી શણગારી છો અને હવે તો ઘર છોડી ચાલી જવાની છો તો તારા કાકા સાથે ઘડી બેસવું પણ નથી ? મને તો એ યાદ જ નહોતું આવ્યું. કલાક માંડ શાંતિ મળી છે તે મને થયું કે વાત, સાથી, બોલાવ કાકાને."

"વાહ રે વાહ," દિનેશ એટલું જ બોલ્યો અને શાંતિ તરફ તેણે જોયું. પેલી તો જાણે જમીનમાં જ જડાયેલી કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્યમય વસ્તુને બારીકાઈથી જોઈ ખોદી કાઢવાની ન હોય તેમ નીચી નજર રાખી જમીનને નખથી ખોતરતી જ રહી.

મંજુ અને દિનેશ ગપ્પાં મારવા લાગ્યાં. શાંતિ કશું બોલતી નહોતી પણ લાગ મળ્યે મંજુ ન જુએ તેમ રેશમી કપડાંમાં સુશોભિત લાગતા દિનેશની નજર સાથે નજર મેળવી એકાદ મંદ સ્મિત કરી લેતી.

પાએક કલાક એમ વીત્યો હશે ત્યાં તો નીચેથી આવતી બૂમ સંભળાઈ,

"મંજુ, ઓ મંજુલા......! ક્યાં ગઈ આ મંજુ ?"

મંજુએ અગાશીમાં જઈ જવાબ વાળ્યો. તેની બા તેને બોલાવતાં હતાં. કરેડીમાં આવી આછો નિઃશ્વાસ નાખ્યા જેવું કરી કંટાળેલ અવાજે તે બોલી,

"કલાકવાર આ ઘરમાં રહી છે એમાં પણ કોઈ નિરાંતે બેસવા દેતું નથી."

પછી બહાર જતાં જતાં,

"હું હમણાં આવી દોં, કાકા, પાછા ચાલ્યા નહિ જતા; નહિતર તમને શોધવામાં બીજો કલાક નીકળી જશે."

તેનાં પગલાંના ધબકારે ધબકારે એકલાં પડેલાં શાંતિ અને દિનેશનાં હૈયાંના ધબકારા વધી પડયા.

પગલાંનો અવાજ શમી જતાં અને હૃદયનો વેગ પણ જરા શાંત પડતાં દિનેશે શાંતિ સામે જોયું. શાંતિએ પણ પોતાનાં નેત્રો ઊંચાં કરી એનાં નેત્રોમાં એક પળ માટે પરોવી લઈ ફરી પાછાં તેને નીચાં ઢાળી દીધાં. તેના મુખ ઉપર નાનું છતાં અત્યંત રમણીય એવું એકાદ સ્મિત ફરકી ગયું.

દિનેશ એ જોઈ જ રહ્યો. એ આકર્ષણ તો માત્ર દેહનું જ એમ પોતાના મનને મનાવવા છતાં જે આકર્ષણમાં પ્રતિદિન વધુ ને વધુ પોતે ઘસડાતો જતો હતો તે આકર્ષણ, આ પળે સોગણા બળથી તેને શાંતિ તરફ ખેંચી રહ્યું હતું; જે પળને માટે તેણે અનેકાનેક કલ્પનાઓ કરી હતી તે પળ આવી પહોંચી હતી. તેનાં અંગે અંગ ધ્રુજી ઊઠયાં. લાલસાપૂર્વક તે શાંતિને નીરખી રહ્યો.

પનિહારી સોનારણ તરીકે જે મોહક લાગતી હતી તે શાંતિ શ્રીમંતોનાં વસ્ત્રોમાં તો ઘણી જ વધારે મોહક લાગતી હતી. મંજુના તસતસતા બ્લાઉઝે તેની ગોસલ કાયાની સૌંદર્યરેખાઓને સુસ્પષ્ટ કરી આપી હતી. અને મંજુ ગયા પછી ઊંચું નીચું જોતાં માથેથી સરકી ગએલો સાડીનો છેડો તેની બરાબ છતાં માર્દવભરી ગ્રીવાનું સૌંદર્ય દિનેશની આંખે વળગાડતો હતો.

દિનેશ જોઈ રહ્યો. શાંતિએ જ પોતાને અહીં બોલાવ્યો હતો, મંજુને વારે વારે કામ આવે જ અને તેને અહીંથી કદાચ જવું પડે તેમ જાણીને જ પોતાને બોલાવ્યો હતો, આવી તક વારેવારે મળવી અશક્ય, કહ્યું કર્યું થતા શાંતિના ઓષ્ટ પોતાને આમંત્રતા હતા, એ બધું જાણવા સમજવા છતાં તે જોઈ જ રહ્યો. ન બોલ્યો કે ન ચાલ્યો.

અણુધાર્યો નવીન આ અનુભવે તેને પરસેવો પરસેવો વળી ગયો. મન ગમે એટલું કહે છતાં એક શબ્દ તેને મોઢેથી નીકળ્યો નહિ, એક પગલું તેની કાયાએ ભર્યું નહિ. ઊંચીનીચી થતી શાંતિની આંખો પોતા સામે જડાયેલી દિનેશની નજર સામે બટકાઈ બટકાઈ પાછી પડવા લાગી. પણ દિનેશ તો ત્યાં ને ત્યાં ચિત્રવત્ મંત્રમુગ્ધ દિઙ્મૂઢ બની બેસી જ રહ્યો.

બે પળ, પાંચ પળ, પંદર પળ. ધીમે ધીમે શાંતિએ પોતાનો પાલવ વ્યવસ્થિત કર્યો, સરી પડેલો છેડો માથા ઉપર બરોબર ઓઢ્યો અને ઊભી થઈ. દિનેશ એ પણ જોય જ રહ્યો. હજી એક વાર તેણે નેત્રોમાં પ્રશ્ન ભરી દિનેશ સામે જોયું. તે તો મૂઢ મૂઢ બની બેસી જ રહ્યો હતો. ધીમાં ધીમાં પગલે શાંતિ દાદર તરફ વળી તોયે દિનેશ તેને રોકી શકયો નહિ. ઊતરતાં પહેલાં દિનેશ તરફ જોઈ નીચલો હોઠ એકદમ વાંકો મરડી શાંતિ ઝપાઝપ દાદર ઊતરી ગઈ.

દિનેશ જોઈ શક્યો કે આ વખતની વક્રતા કોઈ પણ લાગણીની સૂચક હોય તો તે તિરસ્કારની, ક્રોધની, ઘવાયેલા અભિમાનની.

પોતાની જાતને લાખલાખ શાપ દેતો દિનેશ ત્યાં ને ત્યાં બેસી રહ્યો.

બીજો આખો દિવસ અને રાત ભયંકર મથામણમાં ગયાં. ચાગલી આખી રાતના ઉજાગરા છતાં પણ વિચારોના આક્રમણ અને પ્રતિઆક્રમણથી દબાતા ઘસાતા મસાતા દિનેશની આંખોએ એક મટકું પણ ન માર્યું. ગમે તેમ તે બીજી આખી રાત પસાર કરી સવારના પહોરમાં જ દિનેશ ઉત્કટ આતુરતાથી ડેલીએ જઈને બેઠો અને શાંતિના ઘર સામે તાકી રહ્યો.

બેડું માથે ચડાવતો શાંતિનો ધારીલો હાથ શાંતિના ઘરની ડેલીમાં દેખાયો અને દિનેશનું અંતર નાચી ઊઠ્યું. આગલે દિવસે તો કોઈ રીતે લગ્નવાળા ઘરમાંથી નીકળી શકાયું જ નહોતું. શાંતિને ઠીક નહોતું તેથી, ગમે તેટલો આગ્રહ કર્યા છતાં તે જમવા નહોતી આવી તેમ મંજુએ કહ્યું હતું. આખો દિવસ, તક મળ્યે, સામા ઘરમાં તાકી રહ્યા છતાં શાંતિનો પડછાયો પણ દિનેશ જોવા નહોતો પામ્યો. અને આજે સવારના પહોરમાં ફરી પાછા એ સુડોળ હાથ ગાગરને માથે ચડાવતા હતા. પળવારમાં તો એ ચિરપરિચિત મુખ, એ આખી કાયા દૃષ્ટિગોચર થવાની. પોતાની મૂર્ખાઈનો, ગાંડાઈનો ભલે હજાર વાતે પણ પોતે વાળી આપવાનો. એક નજર માત્રથી, તેમાં ભરેલી આજીજીથી, કાકલૂદીથી શાંતિના ઘવાયેલા અભિમાનના ડંખને પોતે નરમ પાડી દેવાનો અને વાંકા વળી સ્મિતમાં ફેલાનાર તેના અધરને ફરી તક મળતાં . . .

દિનેશ વિચાર પૂરો કરે તે પહેલાં તો શાંતિ ઘરમાંથી બહાર નીકળી. હમણાં આ બાજુ જુવે કે......દિનેશના મુખ ઉપર એક સ્મિત ફરક્યું. પણ એ સ્મિત હજી પૂરેપૂરું ફેલાઈ જાય એ પહેલાં તો દિનેશની દિશામાં એક નજર સરખી નાખ્યા વિના શાંતિ શેરીના ઓતરાદા છેડા તરફ વળી ગઈ અને પાછું ફરી જોયા સિવાય જ ટાંકીએ ચાલી ગઈ!

જડ જેવો દિનેશ ડેલીએ બેસી રહ્યો. તેના મોંમાં દાતણ અધચવાયું એમ ને એમ પડ્યું રહ્યું. પાણી ભરી ઓતરાદે છેડેથી પાછી શાંતિ એ શેરીમાં દાખલ થઈ ત્યાં સુધી એ ન હલ્યો કે ન ચસ્યો. પાછાં વળતાંયે દિનેશ સામે એક નજર સરખી કર્યા સિવાય શાંતિ સડસડાટ ઘરમાં ચાલી ગઈ.

પછીના જે થોડા દિવસ દિનેશ એ ગામમાં રહ્યો એટલા દિવસ તેણે ગમે તેવા પ્રયત્ન કર્યા તો યે એક વાર પણ શાંતિએ તેની સામે ન જોયું તે ન જ જોયું.

*

પછી તો એ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં.

ઊગતી જુવાનીના ઉચ્છૃંખલ આકર્ષણની એ પળો પછીનાં વર્ષોમાં યાદ આવી હોય તો તેને માટે દિનેશે દુઃખ અનુભવ્યું હતું, શરમ અનુભવી હતી. અને પછી તો રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક ક્રાંતિ માટેના પોતાના કર્તવ્યરત જીવનમાં એ પળોને એ ભૂલી પણ ગયો હતો.

પણ આજે જ્યારે પોતાના અનેકમાંનો એક વખતનો જેલનો સાથીદાર, સાચો કર્તવ્યનિષ્ઠ આદર્શવાદી કાર્યકર માધુભાઈ કાઠિયાવાડથી અહીં ગંભીર માંદગી લઈ આવ્યો હતો એમ પોતાને ખબર પડી, મોડી ખબર પડી, તેથી ખેદ થયો એટલે તો ખબર પડતાં વેંત જ પોતે હોસ્પિટલમાં દોડી આવ્યો અને સ્ટૂલ ખેંચી તેના ખાટલા જોડે પોતે બેસવા ગયો ત્યાં જ ગેલેરીમાં ઊભેલી સ્ત્રી ઉપર નજર પડતાં એ આખો ભૂતકાળ દિનેશના મનમાં જાણે ગઈ કાલે બન્યો હોય તેવો તાજો થઈ ગયો.

એ સ્મૃતિએ તેના હૃદયને સંકોચથી ભરી દીધું.

એથી તો કુતૂહલથી ગૅલેરીમાં ફેરાતી દૃષ્ટિને પ્રયત્નપૂર્વક તેણે વાળી લીધી અને માધુભાઈ સાથે વાતે વળગ્યો.

પણ ત્યાં તો થોડી વારમાં ચેલી જ ત્યાં આવી પહોંચી. દિનેશને જોતાં આશ્ચર્યયુક્ત તેની મુખમુદ્રા બની ગઈ, પણ તરત જ હસીને તે બોલી,

"હાં ભાઈ, ઓળખાણ પડે છે!"

નિઃસંકોચ, સરળ, સ્પષ્ટ સંબોધને દિનેશના મનનો સંકોચ પણ હળવો બનાવી દીધો.

"તમે અહીં ક્યાંથી?" તે પૂછે ત્યાં તો માધુભાઈ જ બોલ્યા,

"શાંતિ, તું તો આખા ગામને ઓળખતી લાગે છે. આ દિનેશભાઈને ક્યાંથી ઓળખે તું?"

"કેમ ન ઓળખું? એની ભત્રીજી મંજુ તો મારી ખાસ બેનપણી હતી, કેમ ભાઈ?" શાંતિએ હસીને કહ્યું.

જૂના પાડોશી દાવાઓ રજૂ થયા. આટલો વખત જેલમાં બન્ને સાથે રહ્યા, મિત્રો બન્યા, છતાં માધુભાઈનું સાસરું દિનેશના ગામમાં હતું તે વિષે બન્નેને ખબર જ નહોતી તેથી આશ્ચર્ય અને રમૂજ વ્યક્ત થયાં. હજાર જાતની વાતો થઈ. નિખાલસ, નિઃસંકોચ, સરળ એવી શાંતિની વર્તણૂકે ભૂતકાળની બીનાને ભૂતકાળમાં તેણે દફનાવી દીધી છે એ વાતની દિનેશને ખાતરી કરી આપી અને એ રીતે દિનેશના મન ઉપરનો રહ્યો સહ્યો ભાર પણ હળવો કરી દીધો.

જે દોઢેક કલાક દિનેશ માધુભાઈ પાસે બેઠો તેમાં માધુભાઈના હૃદયમાં શાંતિએ પોતા માટે મેળવેલું સ્થાન તે જોઈ શક્યો. માધુભાઈ પણ, જાણે જેલમાં શાંતિ વિષે વાત કરવી રહી ગઈ એનો બદલો વાળતા હોય તેમ, આખો વખત શાંતિની જ વાતો કર્યે ગયા. અજાણ્યા ગામની આ અજાણી છોકરીએ આવીને પોતાના ગરીબ સંસારને કેવો સુખમય બનાવી દીધો હતો, કેટલી સહનશીલતાથી પતિની ગરીબાઈને વધારતી પ્રવૃત્તિઓનો ભાર હસતે મુખે ઝિરવ્યો હતો, એ બધી વાતો કર્યે જતા તેમને વારવા શાંતિએ બે ત્રણ વાર, "હવે બસ. બહુ વાત કરશો તો થાકી જશો, ડાક્તરે ના કહી છે,"–અને એવું એવું પોતાના મીઠા સ્મિત સહિત કહ્યું, છતાં બેત્રણ પળ મૂંગા રહીને તે તો પાછા એ ને એ વાત ઉપર જ ચડી ગયા.

અને એથી તો દિનેશ એમનાથી છૂટો પડી ત્યારે ઘેર જવા ઊઠ્યો અને જ્યારે માધુભાઈએ ગળગળા અવાજે કહ્યું,

"પ્રભુનો પાડ માનું છું, દિનેશભાઈ, આ શાંતિ જેવી પત્ની મને મળી તે માટે. મારી આ ગંભીર માંદગીમાં, કાળજીપૂર્વક એ નાના ગામમાં એણે મારી જે ચાકરી કરી છે! અને આટલાં વર્ષોની મારી રખડુ જિંદગીમાં જે રીતે . . ."

ત્યારે દિનેશનું હૃદય પણ બોલી ઊઠ્યું,

"પ્રભુનો પાડ તો હું યે માનું કે તે કટોકટીની પળે તેણે મને બચાવી લીધો નહિતર આવા ભોળા, પવિત્ર, પ્રેમાળ માણસને, મારા મિત્રને, હું કેટલો ઘોર અન્યાય કરી બેસત!"

સાચના સોદાગર

ચેણીભાઈ પુરોહિત

છોટા રે બંધાયા, આંહીં મોટા રે બંધાયા ભાઈ,
જીતીને હારેલો બાંધણુ હાર રે હોજી.
આ રે તુરંગે મારો વ્હાલો જનમિયો, ને
એણે છોડાવ્યાં મા ને બાપને હોજી.
નરસીં મ્હેતાએ આંહીં હરિ કેરી હારમાળા,
ગાઈ પિછાન્યો આતમ-આપને હોજી.
બાઈ મીરાંને હતી પ્રીતડી સાંવરિયા સંગે,
રંગમોલમાં રાણે રાખી કેદમાં હોજી.
દયમણુ વંટોળ જેવો જીજીભાઈનો જાયો જાયો,
સેવી જેણે બંદીખાને વેદના હોજી.
કરમી કબાડિત મૂકે ભોળાં લોકડિયાં કાજે,
એને બાંધો કે મૂકો મોકળો હોજી.
હીરના દોરીના જેવી ગૂંચો ઉકેલે એહ,
એના રે રુદિયાનો રહિયો રોકડો હોજી.
મુક્તિપદ લેવા સતિયા લગનીમાં લડતા જોયા,
અસલી સોદાગર સરવે સાચના હોજી.
જો રે મનવા! તું છોડે આળ ને પંપાળ બીજી,
કારાગારો લાગે તુંને કાચનાં હોજી.

*

મૂદુ સુમન

તરી સુગંધી ને નયનહર વેણી ધરી શિરે
જતાં'તાં ને હું યે ગુલપગલીઓને અનુસરું.
ત્યહીં અંબોડેથી સરકી પડીયું એક સંહસા
મહાભાગી સોયું મૂદુ સુમન નીચે, નીરખીયું.
અને ત્યાં યે એવું મનહર હજી એ પડી રહ્યું
ન કે થાયું એને કણ્ મહણુ વા સ્પર્શ કરવા.

: હસિત બૂચ :

આપણાં તેલો

બાપાલાલ ગ૦ વૈદ્ય

तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानाम् ॥

(चरक)

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थे स्नेहने चाग्र्यं ऐरण्डं तु विरेचने ॥
मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्धनम् बलवर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥

(चरक, सू. १३)

દરેક પ્રકારનાં સ્થાવર તેલોમાં (બદામ, સરસવ, રાઈ, કસુંબિયું, મહુડાનું ડોળિયું, અળસી, કોપરેલ ઇત્યાદિ) તલનું તેલ ઉત્તમ છે.

(ચરક)

સૌ પ્રકારનાં તેલોમાં તલનું તેલ ગુણની દૃષ્ટિએ ચડિયાતું છે. બળ અને સ્નેહન માટે તલનું તેલ ઉત્તમ છે.

તલનું તેલ વાયુને હણનારું છે અને છતાંય કફને વધારનાર નથી (સામાન્ય રીતે, જે દ્રવ્ય વાયુનો નાશ કરનાર હોય છે તે કફને વધારનારું જણાય છે અને કફને હણનાર દ્રવ્ય વાયુ વધારનારું જણાય છે), બળને વધારનાર છે, ચામડી માટે સર્વોત્તમ છે, ઉષ્ણ છે, શરીરની સ્થિરતા આપનાર છે અને યોનિરોગોમાં શોધન કામ કરનારું છે.

(ચરક)

" तैलं तु आग्नेयं उष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं बृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृष्यं त्वक्प्रसादनं* मेधामार्दवमांसस्थैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं+ बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनं अनिलबलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशितं पित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनं च तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षतपिच्चितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहादिषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ सुश्रुतसंहिता सूत्रस्थान-अ. ४५-११२

तद्बस्तिषु च पानेषु नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥

(सुश्रुत)

---

*'અષ્ટાંગ હૃદય'માં તેલના ગુણોમાં 'त्वग्दोषहृत्' એવો પાઠ છે. મુંબઈ ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલ હરિશાસ્ત્રી પરાડકર સંપાદિત આવૃત્તિ. પૃ. ૭૭. આ જ ગ્રંથમાં ટિપ્પણીમાં " त्वग्दोषकृदचक्षुष्यम्' इति शिवदासो ग्रन्थगुणसङ्ग्रहटीकायाम् ॥ " આવો પાઠ દર્શાવેલો છે. આનો અર્થ એમ થાય છે કે વાગ્ભટના મત મુજબ તેલ ચામડીના રોગોને જન્મ આપનાર છે. શિવદાસના પાઠમાં તેલને त्वग्दोषकृत् ચામડીના રોગોને કરનાર તરીકે વર્ણવેલ છે. "त्वग्दोषहृत्" ના બે અર્થો થાય: (1) ચામડીના રોગોને કરનાર; અને (2) 'अथवा त्वग्दोषान् हन्ति-छिनत्ति, " हृञ् छेदने " इत्यस्य धातोरयं प्रयोगः' इतीन्दुचन्द्रनन्दनौ ॥ (પરાડકર શાસ્ત્રીવાળી અષ્ટાંગ હૃદય ગ્રંથની ટિપ્પણી ઉપરથી) —ચામડીના રોગોને કાપી નાખે તે—આવા બે અર્થો થાય. પરંતુ ચામડીના રોગોને કરનાર એવો અર્થ

તલનું તેલ સહેજ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, મધુર, વિપાકમાં મધુર, ધાતુપુષ્ટિકર, ચિત્તને પ્રસન્ન રાખનાર, વ્યવાયિ (अपक्वमेव सकलदेहव्यापकम्–ચક્રપાણિ દત્તની ભાનુમતી વ્યાખ્યા) અર્થાત્ અપક્વ દશામાં જ સકલ દેહમાં જલદીથી વ્યાપી જનાર, સૂક્ષ્મ (સૂક્ષ્મસ્રોતોગામિ) વિશદ, ગુરુ, સર (રેચક), વિકાસિ (પ્રસરણશીલત્વ વા સ્રોતોવિકાસકારિત્વમ્) અર્થાત્ સારા યે શરીરમાં પ્રસરી જનાર અથવા સ્રોતોનાં મુખનો વિકાસ કરનાર, વૃષ્ય–ધાતુપુષ્ટીકર અથવા ટૉનિક, ત્વક્ પ્રસાદન કૃત્ અર્થાત્ ચામડીને મુલાયમ અને સ્વચ્છ રાખનાર, બુદ્ધિવર્ધક, માંસને પોષણ આપનાર, શરીરને સ્થિરતા અર્પનાર (કઠિન દેહવાળાને તેલ મૃદુતા અર્પનાર છે જ્યારે શ્લથ–ઢીલાપોચા દેહમાં સ્થિરતા સાધનાર છે), શરીરનો વર્ણ સુધારનાર છે, બલ વધારનાર છે, આંખોને માટે હિતકર છે (તેલ નાકમાં મૂકવાથી આંખોને ફાયદો પહોંચાડનાર છે. તેલ આંખમાં પૂરવાનું સૂચન નથી.) પેશાબ બહુ થતો હોય તો સહેજ રોકનાર છે (રાત્રે ઊંઘમાં બચ્ચાં પેશાબ કરે છે: તેવાં બચ્ચાંને તલ ખવડાવવા હિતકર છે), વધી પડેલી મેદનું લેખન કરનાર છે (જે તેલ મુકલેકડી માણસોને હૃષ્ટપુષ્ટ

કુશ ગ્રન્થકારે કરેલો જણાતો નથી માટે त्वग्दोषकृत् નો અર્થ ચામડીના રોગોને કાપનાર–હણનાર એ જ કરવો યોગ્ય છે.

* સુશ્રુતના મત પ્રમાણે તેલ 'ચક્ષુષ્ય' છે જ્યારે વાગ્ભટના મત મુજબ 'અચક્ષુષ્ય' છે અર્થાત્ આંખો માટે અહિતકર છે. જે ઉષ્ણ અથવા ઉષ્ણ વીર્યવાળાં દ્રવ્યો છે તે બધાં અચક્ષુષ્ય ગણાય છે પરંતુ તેલનો વિપાક મધુર હોવાથી તે ચક્ષુષ્ય અસર ઉપજાવી શકે. એટલે અહીં દેખાતો વિરોધ (સુશ્રુત વાગ્ભટ વગેરે) પણ આવી રીતે સમજાવી શકાય ખરો. પરંતુ હેમાદ્રિ પ્રણીત આયુર્વેદ રસાયનના નામની ટીકામાં આ વિરોધની સમજુતી નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે: "त्वग्दोष करत्वं अचक्षुष्यत्वं चाभ्यवहारे । त्वक्प्रसादनत्वं चक्षुष्यत्वं च अभ्यङ्गे । તેલ ખાવાથી ત્વગ્દોષ કરનાર છે અને આંખો માટે અચક્ષુષ્ય છે જ્યારે અભ્યંગથી તેલ ત્વક્પ્રસાદન કરનાર અને ચક્ષુષ્ય છે. આમ આ દેખીતો વિરોધ વિચારણ ટીકાકારે ટાળી નાખ્યો છે. તેલ અભ્યંગથી ખૂબ જ કાર્યકારી છે; अभ्यङ्गे गुणवर्धनम् ચિત્રકૂટમાં તેલ સાથે ચિત્રકનો પ્રયોગ વાગ્ભટે આપેલો છે તે પણ ધ્યાનાર્હ છે.

कफकृच्च તેલ કફ કરનાર નથી—એ વાગ્ભટનો મત ચરકના ' न च श्लेष्मवर्धनम् ' તેલ કફને વધારનાર નથી—એની સાથે સહેજ અસંગત લાગે છે. વૈદ્યવર કૈરાત રચિત "सिद्धमन्त्र" માં "वातघ्नमेककं पित्तकरं तैलं सिद्धमन्त्रम् " તલનું તેલ વાતને હણનારું, કફને કરનારું નહિ એવું, પિત્ત પેદા કરે એવું છે. આ વિદ્વાને દ્રવ્યોના જે ગુણદોષની માર્મિક સમીક્ષા કરી છે તે ધ્યાનાર્હ છે. આગળ ચાલતાં આ વિદ્વાન તેલને શ્લેષ્મોદાસીન કહે છે. શ્લેષ્મોદાસિન એટલે કફને કરે પણ નહિ, તેમ વધારે પણ નહિ એવું. એટલે તેલને "वातघ्नं पित्तकृत् श्लेष्मोदासीनम्," એમ મૂકાયું છે. અર્થાત્ તેલ કફને કરનાર નથી તેમ કફ શરીરમાં થયો હોય તો તેને વધારનાર પણ નથી. સમાજમાં સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે તેલ કફ કરનાર છે. તલનું સ્વચ્છ તેલ કફ કરનાર નથી એ આપણે ઉપર જોયું છે. આવી ઘણી ખોટી માન્યતાઓ સમાજમાં પ્રચલિત છે.

" તેલમાં કષાય, કટુ, તિક્ત અને મધુર—આ ચારે રસો છે. આ રસો જો બરાબર (પ્રકૃતિ સમ સમવાય) સરખાં પ્રમાણમાં હોત તો તલ ત્રિદોષઘ્ન જ થાત, પરંતુ આ ચાર રસો તેલમાં વિષમ સમવેત રૂપે રહેલા છે તેથી એ ત્રિદોષઘ્ન નથી પરંતુ પિત્તકફકર છે."

બનાવે છે તે જ તેલ વધી પડેલી મેદને ઓછી કરનારું છે.[1]). તેલમાં તિક્ત અને કષાય રસો છે, અન્ન પચવવામાં સહાય કરનાર છે, વાતયુક્ત કફનો ક્ષય કરનાર છે; વાતકાસ નાશક છે, કૃમિઘ્ન છે (બાળકના પેટમાં કૃમિ પડયા હોય તો તેલ ખાવા આપવું હિતકર છે), શરીરને હલકું ફુલ જેવું રાખનાર છે (ચરકમાં કહેલું છે કે જે મનુષ્યો બલ, તનુત્વ અને લઘુતાની ઈચ્છા રાખતા હોય તેઓને માટે તેલ ઉત્તમ ખોરાક છે.) તેલ પિત્તને કરનાર છે ઉષ્ણગુણવાળું હોવાથી તેલ પિત્તલ છે), યોનિમાં શૂલ મારતું હોય તો ગરમ તેલનું પુમડું અંદર રાખવાથી શૂલ મટે છે, માથું દુખતું હોય–માથામાં વેગ મારતા હોય તેમને માટે તેલ સરસ છે, કાનમાં શૂલ મારતું હોય અને ગરમાગરમ તેલનું ટીપું મૂકી આપવાથી તે મટી જાય છે. તેલ ગર્ભાશયનું શોધન કરનાર છે. કપાઈ ગયેલા દેહ ઉપર તલને બરાબર કકડાવી લઈ ઠંડું પડે સિન્ટ બોળીને ઉપર મૂકી દેવાથી કપાયેલો ભાગ સંધાય છે, ભાલા જેવું તીક્ષ્ણ હથિયાર શરીરમાં ભોંકાઈ ગયું હોય તો પણ તેલ (આવા પ્રયોગમાં તેલ ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં તેને બરાબર ઉકાળી લઈ ઠંડું પડયા પછી જ વાપરવું)ના પ્રયોગથી મટી જાય છે, બાણ શરીરમાં પેસી ગયું હોય તો તેને કાઢી તેલનો પ્રયોગ આદરવો. હાડકાના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હોય–હાડકું છુંદાઈ ગયું હોય–તો તેલનો પ્રયોગ હિતાવહ છે, હાડકું ખસી ગયું હોય, ભાંગી ગયું હોય, હાડકું પ્રહાર આવ્યું હોય, હાડકું ફાટી ગયું હોય,–તો તલનું તેલ પ્રશસ્ત છે. ક્ષાર અને અગ્નિથી દાઝી ગયું હોય તો તેલ લગાવવાથી ઠીક રૂઝ આવી જાય છે, હાડકું વાંકું વળી ગયું હોય તો પણ તેલના પ્રયોગથી તે સીધું થઇ જાય છે, ઊંચેથી પડી જવાયું હોય, આખું શરીર ખૂબ દુખતું હોય તો તે ભાગ કિંચિત્ ઉષ્ણ તેલમાં રાખી મૂકવાથી ફાયદો જણાય છે. ટૂંકમાં, તેલના પરિષેકથી, અભ્યંગથી[2], અવગાહનથી શરીરના અનેક રોગો સારા થાય છે.

"તલનું તેલ બસ્તિમાં, પીવામાં, નાકમાં ટીપાં નાંખવાના કામમાં, કાન અને આંખમાં મૂકવામાં, ખાવામાં, પીવામાં,–અનેક રીતે વપરાય છે. વાયુના રોગોમાં વાતશાન્તિ માટે તેનો પ્રયોગ હિતાવહ છે. તેલ પરમ વાતહર છે."

(સુશ્રુત)

---

૧ "અષ્ટાંગ હૃદય" ઉપર ટીકા લખનાર અરુણદત્ત અને હેમાદ્રી બન્નેએ એક જ દ્રવ્ય કર્શનત્વ અને બૃંહણત્વ રૂપી બન્ને વિરુદ્ધ કાર્યો એક સાથે કેમ કરી શકે તે વિષે સારો ખુલાસો કર્યો છે. કૃશ મનુષ્યનાં સ્રોતો હમેશાં સંકુચિત રહે છે જે તેલના તીક્ષ્ણાદિ ગુણોથી સત્વર વિકસિત થઈ, તેલને અંદર પ્રવેશાવે છે અને આવી રીતે પુષ્ટિ સાધે છે. સ્થૂલ મનુષ્યોનાં સ્રોતોમાં તેલ (સૂક્ષ્મ-સ્રોતોગામિ) સત્વર અંતઃપ્રવેશ કરી સર્વસ્રોતોમાં તેલ પહોંચી જઈ પોતાના તીક્ષ્ણાદિ ગુણોથી મેદનો હ્રાસ કરે છે અને મેદના ક્ષય થકી શરીરને કૃશ બનાવે છે. अतिस्थूल शरीरो यः तिलतैलं प्रयोजयेत् ॥ વૈદ્ય મનોરમા.

૨ " अत्र यद्यपि तैलमुष्णं घृतं च शीतलं, शीतं च दाहप्रशमने प्रशस्तं, तथापि सूक्ष्ममार्गानुसारितया " व्यापितया तथा स्पर्शेन अधिस्यालहरतया तैलमेव अभ्यङ्गप्रस्तावे चन्दनाद्युक्तम् न घृतम् । " (ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત). અર્થાત્ અભ્યંગમાં તેલ ઉષ્ણ હોવા છતાંએ સૂક્ષ્મ સ્રોતોગામી હોવાને લીધે ઘી કરતાં વધુ મૂલ્યવાન છે.

એક ઔંસ તલમાં ૫.૧૦ ગ્રામ પ્રોટિન છે, ૧૧.૨૬ ગ્રામ સ્નેહ છે, ૭.૭૦ ગ્રામ કર્બોદિત છે. ૧ ઔંસ તલ ૧૬૦ કેલોરી આપનાર છે. ૧ ઔંસ તલમાં ૪૦૮.૨ મિલિગ્રામ કેલ્સીયમ, ૧૬૨.૦ મિલિગ્રામ ફોસ્ફરસ, ૨.૯૯ મિલિગ્રામ લોહ છે. ૧૦૦ ગ્રામ તલમાં ૧.૪૫૦ ગ્રામ કેલ્સીયમ છે. વિવિધ ખાદ્ય પદાર્થોમાં કેટલો કેલ્સીયમ છે એ દર્શાવનાર ટેબલમાંય એક તલ જ એવો ખાદ્યપદાર્થ છે કે જેમાં સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં કેલ્સીયમ છે. તલમાં કેલ્સીયમ સારા પ્રમાણમાં છે, પ્રોટિન છે, સ્નેહ છે, કર્બોદિત છે, ફોસ્ફરસ છે, લોહ છે, કેરોટીન છે, એટલે 'એ' ખાદ્યપ્રાણ પણ છે. આમ તલ કિંમતી ખાદ્યપદાર્થ છે એ નિઃસંશય છે. ચરક અને સુશ્રુતના અભિપ્રાયો સાથે આધુનિકોનું આ પૃથક્કરણ સરખાવતાં-તલ પુષ્ટિકારક છે, હાડકાંને મજબૂતી આપનાર છે, ચામડીને, દાંતને, વાળને સારાં અને મજબૂત રાખનાર છે. કેલ્સીયમના આટલા સારા પ્રમાણને લઈને જ વાજીકર રસાયન પ્રયોગોમાં તલને સ્થાન આપ્યું જણાય છે. જુઓ—

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं
समश्नतां शीतजलानुपानम् ।
पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढी भवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥

(अष्टाङ्ग हृदयम्: उत्तर तंत्र अ. ३९)

જે મનુષ્યો પ્રતિદિન પોતાના હાથનો એક ખોબો ભરીને કાળા તલ સારી રીતે ચાવીને ખાશે અને ઉપર ઠંડું પાણી પીશે, તેમના શરીરનું પોષણ ઘણું સારું થશે અર્થાત્ તેઓ હૃષ્ટપુષ્ટ બનશે અને મરતાં સુધી તેઓના દાંત પત્થર જેવા મજબૂત રહેશે.

પાયોરિયાના આ જમાનામાં ઉપરોક્ત પ્રયોગ ઘણાને મેં કરાવ્યો છે. કેટલાકે લાગલાગટ એક-બે વર્ષો સુધી આ પ્રયોગ કર્યો છે—કેટલાકે બે-ત્રણ મહિના કર્યો છે. સૌને વત્તોઓછો ફાયદો અવશ્ય થયો છે. દિનચર્યાના વિભાગ તરીકે હમેશાં મ્હોંમાં તૈલગંડૂષ[1] કરવા માટે આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં વિધાન છે. તૈલગંડૂષમાં હમેશાં નવટાંક તેલ (આસરે) કાઢી નાખવું પડે છે એટલે એટલો વ્યય થાય છે, જ્યારે આ ચાવીને ખાવાના તલના પ્રયોગમાં દાંતને ચાવવાની કસરત મળે છે, અને દાંતરૂપી ઘાણીમાં પીલાઇને તૈયાર થએલ તેલ પેટમાં જાય છે. આમ દાંતને ચાવવાની કસરત મળે છે, ચાવવાની ક્રિયામાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં તેલનો પ્રવેશ થાય છે, અમ્લજિવાણુઓ (Acid Bacteria)નો નાશ થાય છે (તેલ કિમિઘ્ન છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ), તેલથી શરીરની ધાતુઓ પોષાય છે, શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ બને છે. આમ અધિક લાભ આ પ્રયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ દીવેલના આ જમાનામાં પ્રાતઃકાલમાં સૌ કોઈ તલનો આ સાદો પણ ચમત્કારિક પ્રયોગ કરી દાંતની રક્ષા સાધે, શરીરમાં બલસંચય કરે—એ દિવસો જોવા મારી ઇચ્છા છે. યઃ ક્રિયાવાન્ સ પણ્ડિતઃ—જ્ઞાન હોય પણ તે ક્રિયામાં ન ઊતરે તો તેનો ઉપયોગ શો ! આ સાદો પ્રયોગ, અનેક આફતોમાંથી બચાવી શકે એવો અમૂલ્ય છે. સૌ વર્ષ. એ વર્ષો માટે

× ડૉ. ભ્હસ્કરહૃત "आहार आणि शरीरपोषण "માંથી.

1 આ માટે જુઓ મારું 'દિનચર્યા' નામનું પુસ્તક.

–જિંદગીભર કરે તો અધિકસ્ય અધિકં ફલમ્—અજમાવી જુએ અને પોતાનો અનુભવ લખી જણાવશે. તો હું તેમનો ઋણી થઈશ.

એક બીજો રસાયન પ્રયોગ જુઓઃ—

सार्धं तिलैः आमलकानि कृष्णैः
अक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ।
येऽश्नुः मयूरा इव ते मनुष्याः
रम्यं परिणाममवाप्नुवन्ति ॥

કાળા તલ સાથે આંબળાનું બેડાનું કે હરડેનું ચૂર્ણ જે પુરુષો પ્રતિદિન સેવન કરે છે તે પુરુષો મોરના જેવું સુંદર શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તેલ સાથે અશ્વગંધા (આસન)નું સેવન પંદર દિવસ સુધી કરવાથી કૃશ શરીરોની પુષ્ટિ થાય છે, જેમ સુવૃષ્ટિથી બાલ શસ્યોની પુષ્ટિ થાય છે તેમ.

આયુર્વેદજ્ઞોએ તો કૃષ્ણતિલ–કાળા તલને જ પથ્યતમ–શરીર માટે ઉત્તમ–ગણ્યા છે.

"कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्तथान्ये तिलाः ॥" (રાજનિઘંટુ)

અર્થાત્ કાળા તલ જ શ્રેષ્ઠ છે, સફેદ તલ ગુણમાં ઉતરતા છે અને તદ્દન ક્ષીણ–જરા પણ ન પોષાયેલા એવા તલ ગુણની દૃષ્ટિએ નિકૃષ્ટ પ્રકારના છે. રાજનિઘંટુનો આખો શ્લોક જ ઉતારવાનો લોભ હું છોડી શકતો નથીઃ

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्यानिलघ्नो गुरुः
सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।
ग्राही मधुरः कषायसहितः तिक्तो विपाके कटुः
कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्तथान्ये तिलाः ॥

તલ સ્નિગ્ધ (રુક્ષથી ઉલટો ભાવ) છે; વર્ણ, બલ, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર છે, બાળકોનું ધાવણ વધારનાર છે, વાયુને હણનાર છે, પચવામાં સહેજ ભારે છે, સહેજ ગરમ છે, પિત્તને કરનાર છે, બહુ પેશાબ થતો હોય તેને રોકનાર–અટકાવનાર છે; વાળની વૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ છે, વ્રણમાં તલ અતિશય પથ્ય છે (તલની લુગદી બાંધવાથી ગમે તેવા વ્રણ–ઘા જલદી રુઝ ઉપર આવી જાય છે–તેલને સ્ટરિલાઈઝ કરીને વ્રણ ઉપર લગાવવાથી વ્રણ જલદી રુઝાઈ જાય છે.) સંગ્રહણીમાં તલ યા તેલ આપવાથી ઝાડાને રોકે છે, તલનો રસ મધુર અને કષાય છે, વિપાક કટુ છે, કાળા તલ ઉત્તમ, સફેદ તલ ગુણમાં ઉતરતા છે.

તલનો ખોળ–तिलपिण्याक–ઢોરોને ખવડાવવામાં આવે છે. આજકાલ આવા ખોળ–મગફળીનો ખાસ કરીને–પેટંટ ફુડો બનાવવાના કામમાં આવે છે. રાસાયણિક રીતે એની ગંધ અને રંગ કાઢી નાખવામાં આવે છે અને પછી એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તલના ખોળનો પણ આવી રીતે ઉપયોગ થતો હોય તો નવાઈ નહિ. આ તલના ખોળની બનાવટો વાત પિત્ત અને કફ–ત્રણેય દોષોને જન્મ આપનાર છે. સિદ્ધમંત્રમાં—

.....................दोषत्रयकरं तथा
तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकवदादिशेत् ॥

તલના ખોળની બનાવટો–વડાં વગેરે–ખાવાથી વાત, પિત્ત, કફ–ત્રણેય દોષો પ્રકોપાયમાન થાય છે. શુષ્ક શાક જેવા જ ગુણો આ તલના ખોળની ચીજોના સમજી લેવા.

આજકાલ કેટલાક લોકો ઑલિવ ઑઈલનાં વખાણ કરે છે અને મોંઘામૂલ્યથી તે પીવે છે કારણ કે એના સેવનથી દસ્ત સાફ આવે છે અને મલપ્રદ છે. પરંતુ આજકાલ જેટલું ઑલિવ ઑઈલ આવે છે તે મોટે ભાગે શુદ્ધ મગફળીનું વા તલનું તેલ જ છે એમ ડૉ. ચોપ્રા કહે છે. ('ઈન્ડીજનસ-ડ્રગ્ઝ'). વળી, ઑલિવ ઑઈલથી જ દસ્ત સાફ આવે છે એમ નથી, તલના તેલના ગુણ પણ એ જ છે." તલનું તેલ 'સર'-રેચક છે. ડૉ. ચોપ્રા પણ કહે છે કે "Sesame oil is bland, non-irritant, and a little laxative, neutral in reaction and said to be just as good as olive oil and keeps much better than it—" ઑલિવ ઑઈલનું તલનું તેલ સુંદર પ્રતિનિધિ છે. તલનું તેલ પીવાથી કે શાક તૈયાર થયા પછી કાચું તેમાં નાખી ખાઈ જવાથી સ્નિગ્ધ (lubricating) અને સારક અસર દાખવે છે. તલનું ચોકખું તેલ અનેક દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન ખાદ્યપદાર્થ છે.

વનસ્પતિ તેલોમાં વંધ્યત્વનિવારક વિટામિન 'ઈ' હોય છે. તલના તેલમાં પણ આ છે. પરંતુ વિટામિનના નામાભિધાન વિના ચરકે વંધ્યા સ્ત્રીઓને અમુક અમુક વાતઘ્ન દ્રવ્યો (રાસ્નાદિ, મૂલકાદિ, લશુનાદિ ઈત્યાદિ) થી સિદ્ધ કરેલાં તેલો પીવાનું સૂચન કરેલું છે. (ચરક-ચિકિત્સાસ્થાન અ. ૨૮।૧૭૮) જુઓ—

"तैलानि एतानि ऋतुस्नातामंगनां पाययेत च । पीत्वा अम्लतमनेषां वन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् ॥"

ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીએ આવાં વાતઘ્ન તેલો હમેશાં પીવાં જોઈએ. સતત સેવનથી વંધ્યા પણ પુત્રોને જન્મ આપશે.

> नास्ति तैलात् परं किञ्चित् औषधं मारुतापहम् ।
> व्यवायि उष्ण गुरु स्नेहात् संस्कारात् बलवत्तरम् ॥
>
> (ચરક ચિ. ૨૮-૧૮૧)

વાતઘ્ન દ્રવ્ય તરીકે તેલથી ઉત્તમ બીજું એક પણ દ્રવ્ય નથી. તેલ વ્યવાયિ (દેહમાં સત્વર વ્યાપી જનાર), ઉષ્ણ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ છે અને સંસ્કારથી એ બલવત્તર બને છે.

આયુર્વેદમાં અનેક દારુણ રોગોમાં બસ્તિ પ્રયોગોનું વિધાન છે. બસ્તિને અર્ધી ચિકિત્સા કહેવામાં આવી છે અને ચરકસંહિતાના સિદ્ધિસ્થાનમાં આ જાતની અનેક સુંદર બસ્તિઓ આપવામાં આવી છે. પ્રથમ નિરૂહ બસ્તિ આપ્યા પછી અનુવાસન બસ્તિઓ (સ્નેહ બસ્તિઓ) આપવાની હોય છે. આધુનિકો હજી હમણાં હમણાં બસ્તિઓનો વિચાર કરતા થયા છે. પરંતુ ચરકના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે) વાતરોગો (લકવો, ગાઉટ, સંધિવા, ગૃધ્રસી ઈત્યાદિ)માં તૈલબસ્તિઓ છૂટથી વપરાતી હતી. ગુદાની શોષણ શક્તિનો બહુ સરસ ખ્યાલ હતો. પરાશરે કહ્યું છે કે—

"मूलं गुदं शरीरस्य सिरास्तत्र प्रतिष्ठिताः । सर्वं शरीरं पुष्णन्ति मूर्धानं यावदाश्रिताः ॥"

ગુદા એ શરીરનું મૂલ છે અને ત્યાં આવેલી અનેક સિરાઓ દ્વારા સ્નેહ શરીરમાં સત્વર શોષાય છે અને ગુદાથી મસ્તિષ્ક સુધી શરીરને પોષે છે.

નાકમાં તેલનાં ટીપાં (નસ્ય) મૂકીને અનેક જાતના મસ્તકના રોગો મટાડવા વૈદો

લાભદાયી થાય છે. આધુનિકો હમણાં હમણાં જાણવા લાગ્યા છે કે નાકની શ્લેષ્મકલા, શરીરની સર્વ શ્લેષ્મકલાઓમાં ઉત્તમ અભિશોષક (absorbable) છે. કેટલીક દવાઓનાં ઇન્જેક્શનો આપવા કરતાં નાકમાં તેનાં ટીપાં નાખવાથી ઇન્જેક્શન જેટલી જ ત્વરાથી દવાઓ શરીરમાં શોષાય છે. નસ્યવિધિ અને અનુવાસન બસ્તિઓ—આ બન્ને દ્વારા એ બન્ને સ્થાનોની શ્લેષ્મકલાઓનો માર્મિક અભ્યાસ પ્રાચીનોને હશે એમ માનવામાં અનુચિત કંઈ જ નથી. શ્લેષ્મકલાઓની વિગતમાં ઊતર્યા વિના, નસ્ય અને બસ્તિઓ દ્વારા હઠીલા રોગો મટાડનારા આપણા પૂર્વજોના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ માટે આપણને માન ઉત્પન્ન થાય છે. અસાધ્ય મનાતા રોગો નિરૂહ અને અનુવાસન બસ્તિઓથી જરૂર સારા થઈ શકે એમ છે. આ માટે સ્વતંત્ર હૉસ્પિટલ જોઈએ. આજ પરદેશી દવાઓ પાછળ જે કરોડોનું ખર્ચ થઈ રહ્યું છે અને છતાંય દેહ અને મન બન્નેનાં કુચ્ચરીયાં આ ચિકિત્સાપદ્ધતિ કાઢી રહી છે. આને સ્થાને કોઈ સખી દિલના, ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉપાસક સજ્જન જો પંચકર્મ ચિકિત્સા માટે સ્વતંત્ર હૉસ્પિટલ ખોલે તો સમાજ પર અનહદ ઉપકાર થશે. એ દિન સત્વર આવે તો સારું. બાકી આજની ગતાનુગતિકતા એ વિવેકભ્રષ્ટતાની જ સૂચક છે એમ લાચારીથી કહેવું પડે છે. મન અને આત્માનો વિચાર કર્યા વિના જે ચિકિત્સા થઈ રહી છે એ ભયંકર જોટવૈદું જ છે એમ કહેવામાં હું લેશ પણ અતિશયોક્તિ કરતો નથી. અસ્તુ.

શુદ્ધાવારે તેલ બસ્તિઓ આપવાથી શા શા ફાયદા થાય છે તે જોઈએ:—

न तैलदानात् परमस्ति किञ्चित्
द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते ॥ २९ ॥
स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वात्
औष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ।
तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं
वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥ ३० ॥
मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्यात्
नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः ।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च
तथा नरः स्यात् अनुवासनेन ॥ ३१ ॥

(चरक सि. स्था. अ. १)

વાત રોગો માટે તૈલથી બીજું એકેય ઉત્તમ દ્રવ્ય નથી. તેલ સ્નેહલ ગુણને લઈને રૂક્ષતા હણે છે; ગુરુ હોવાને લઈને શરીરની લઘુતાને હણે છે; ઉષ્ણતાને લઈને શરીરની શૈત્ય હરે છે. તેલ વાયુને હણીને, જલદીથી મનઃપ્રસાદ, વીર્ય, બલ, વર્ણ, જઠરાગ્નિપુષ્ટિ વધારે છે. વૃક્ષના મૂળમાં તેલ જળમાં સિંચન કરવાથી તે લીલાછમ પલ્લવોવાળું થાય છે, તેમ તૈલબસ્તિઓના પ્રયોગથી મનુષ્યો કાળે કરીને અનેક દારુણ રોગોથી મુક્ત થાય છે. આ કવિની ભાષા નથી, એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

ટૂંકમાં, તલનું તેલ ઉત્તમ વાતઘ્ન છે, સારું બલકારક છે, ચામડી માટે અત્યંત હિત-

કરે છે (અને ચામડી એ શરીરમાં હૃદયથી બીજે નંબરે ઉપયોગી એવો અવયવ છે એ મેં મારી 'દિનચર્યા'માં બતાવ્યું છે. ત્વચા ઉપર તો કોઈ વૈદકવિ સુંદર કાવ્યો રચી શકે એમ છે.) તેલ મેધા-બુદ્ધિ અને અગ્નિ-જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. સંયોગ સંસ્કારથી તેલ સર્વ રોગોને હરનાર છે. તેલના પ્રયોગથી પ્રાચીન કાળમાં રાક્ષસો-દૈત્યાધિપતિઓ અતિબલસંપન્ન હતા. (ચરક સૂ.-૨૭)

આજ ગુજરાતમાં તલનું તેલ દુર્લભ થઈ ગયું છે. કરડીનું, રામતિલનું, મગફળીનું, કપાસીયાનું અને દાલડાનું તેલ છૂટથી વપરાય છે. તલના વાવેતર માટે સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટિઓ, લોકલબોર્ડો વગેરેએ લોકમત કેળવવો જોઈએ. શ્રી સારું મળતું નથી તેવે વખતે તલનું સ્વચ્છ તેલ ખાવા મળે તો સારું.

તલના તેલ વિષે આપણે જોઈ ગયા. હવે આપણે જે બીજાં તેલો વપરાશમાં લઈએ છીએ એ તરફ ઊડતી નજર નાખીયું.

કપાસીયાનું તેલ-ઘી મોંઘું હોવાથી પુરીઓ તળવામાં કે લાડુ, તેમજ મિષ્ટાન બનાવવામાં આજકાલ આ તેલ છૂટથી વપરાય છે. નવસારીની કોટન સીડ મીલમાં રાસાયણિક રીતે શુદ્ધ કરેલું તેલ તૈયાર થાય છે અને એનો જાહેરો ઉપાડ પણ છે. ખાવાની દૃષ્ટિએ તલના કરતાં આ ઉતરતી કોટિનું છે.

સરસવ-સરસીયું તેલ ગુજરાતમાં બહુ નથી ખવાતું પરંતુ અન્યત્ર ખૂબ જ વપરાય છે. ઘણા લોકો અથાણામાં સરસીયા તેલનો જ ઉપયોગ કરે છે. સરસીયું તેલ "કૃમિઘ્ન છે (germicide), ચામડીના રોગો અને ખુજલીને દૂર કરનાર છે, પચવામાં લઘુ-હલકું છે, કફ, મેદ, અને વાયુને હરનાર છે, લેખન છે, કટુ છે અને દીપન કરનાર છે." (ચરક)

હાથીપગાના રોગ (શ્લીપદ) વાળા દરદીને હમેશાં સરસીયું તેલ પીવા આપવા સુશ્રુતે જણાવ્યું છે (સુશ્રુત ચિ. અ. ૧૯). કારણ કે શ્લીપદ એ કફ અને મેદનો વ્યાધિ આયુર્વેદજ્ઞોએ માનેલો છે. સરસીયું તેલ કફ અને મેદનો નાશ કરનાર છે. ચામડીના રોગોમાં ચરકે સરસીયું તેલ ખાવા આપવાની ભલામણ કરેલી છે.'

વાગ્ભટે સરસીયા તેલને કટુ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, કફ, શુક્ર (વીર્ય) અને વાતને હરનાર છે, પચવામાં હલકું છે, રક્તપિત્તને જન્મ આપનાર છે, કોઠ (શરીર ઉપરનાં ચકામાં), કુષ્ઠ (ચામડીના રોગો), હરસ, વ્રણ અને બાલ તેમજ આભ્યન્તર જંતુઓને જીતનાર છે, એમ કહ્યું છે.

રાઈનું તેલ-"રાઈ કફ અને પિત્તને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, ખુજલી, ચામડીના રોગો, કોઠ (ચકામાં), કૃમિ વગેરેને હણનાર છે, અતિ તીક્ષ્ણ છે." (ભાવમિશ્ર.)

રાઈ પિત્તને હણનારી કહ્યું છે તે ભૂલ લાગે છે. પિત્તને બદલે વાત, 'કફવાતઘ્ની' જોઈએ. એ અત્યંત તીક્ષ્ણ છે એટલે પિત્તને કરનાર છે. રાઈ વાયુ અને કફને હણનાર છે.

નરહરિ કૃત 'રાજનિઘણ્ટુ'માં—

રાઈ કટુ, તિક્ત, ઉષ્ણ છે: વાયુ, અરોળ, ચળનો નાશ કરનાર છે, પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે અને દાહ જન્માવનાર છે: કફ, ગુલ્મ, કૃમિ અને વણનો નાશ કરનાર છે.

જેવા સરસવના ગુણ તેવા જ રાઈના ગુણ સમજવા જોઈએ. બન્ને એક જ વર્ગની વનસ્પતિઓ છે. બન્ને સગી બહેનો છે.

રાઈ સફેદ અને કાળી—બે જાતની થાય છે. કાળી રાઈમાંથી વધુ તેલ (૩૦ થી ૩૫ ટકા) હાથ આવે છે જ્યારે સફેદમાંથી ઓછું (૨૦ થી ૨૫ ટકા) હાથ આવે છે. ગુજરાતમાં સર્વત્ર કાળી રાઈ જ વાપરવામાં આવે છે. આમાં એક જાતનું ઊડનારું તેલ (Volatile oil)—"allyl isosulpho-cyanide" છે જેને લીધે જ રાઈ વાટતાં અને પીસતાં આંખમાંથી પાણી આવે છે. રાઈમાં સ્ફટિકાકાર-crystalline-દ્રવ્ય છે અને 'માઈરોસીન' નામનું ફર્મેન્ટ છે. ૬૦° જેટલું ગરમ કરવાથી રાઈના તેલમાંથી આ માઈરોસીનનો પ્રભાવ નાશ પામે છે અને પછી તેલ ખાવાલાયક બને છે. રાઈનું કાચું તેલ ખાવું જ ખાવું સલાહભર્યું નથી. કાચું તેલ કટિશૂલ કે વાતજન્ય શૂલમાં અભ્યંગ માટે વપરાય છે. બંગાળામાં રાઈનું તેલ ખૂબ ખવાય છે પણ તેમાં દારૂડીનાં બીજ મેળવવામાં આવે છે જેને લીધે ત્યાં Epedemic Dropsy-સંક્રામક ઉદરરોગ-ના ઘણા દરદીઓ જોવામાં આવે છે.

કરડીનું તેલ—કરડી એ મહારાષ્ટ્ર તરફનું પ્રચલિત નામ છે. ગુજરાતમાં એને 'કસુંબો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત નામ 'कुसुम्भ' છે. પ્રથમ આનાં ફૂલમાંથી કસુંબલ રંગ કાઢવામાં આવતો અને તેનો મોટો વેપાર ચાલતો હતો.

કોમળ પાનની ભાજી ખવાય છે.

સુશ્રુતે આ તેલના ગુણ નીચે મુજબ આપ્યા છે:—

विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥

કસુંબાનું તેલ વિપાકમાં કટુ છે, વાત પિત્ત અને કફ-સર્વ દોષોને કરનાર છે, રક્ત અને પિત્તના વિકારો જન્માવનાર છે. તીક્ષ્ણ છે, આંખો માટે નુકસાનકારક (અચક્ષુષ્ય) છે, વિદાહિ (ખાટા ઓડકાર જન્માવનાર) છે.

ચરક કહે છે કે કરડીનું તેલ રુક્ષ, ઉષ્ણ, અમ્લ, ગુરુ, પિત્તકર, સારક છે.

'રાજનિઘંટુ'માં—

कुसुम्भ तैलं कृमिहारि तेजोबलापहं यक्ष्ममलावहञ्च ।
त्रिदोषकृत् दृष्टिबलक्षयञ्च करोति कण्डूञ्च करोति दृष्टेः ॥

કસુંબાનું તેલ કૃમિઘ્ન છે, શરીરના તેજ અને બલ બન્નેને હરનાર છે, યક્ષ્મા અને મલ-બન્નેને લાવનાર છે, ત્રિદોષ-વાતપિત્ત કફ-ને કરનાર છે, આંખના બળનો ક્ષય કરનાર છે, આંખમાં ચેર-ખુજલી ઉત્પન્ન કરનાર છે.

આ જ લેખકે કરડીની ભાજીને 'दृष्टिप्रसादं कुरुते' આંખો માટે હિતકર જણાવ્યું છે. પાનના શાક અને બીજના તેલ વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાન ખેંચે એવો છે.

ગુજરાતમાં તલના તેલમાં મગફળી, કરડી, વગેરે તેલોનો ભેળ કરવામાં આવે છે. કરડીનું તેલ આંખો માટે ખરાબ છે, તેજ અને બલનો હ્રાસ કરનાર છે માટે તે ન જ ખાવું સારું છે.

દીવેલ:—તલના તેલ પછી પ્રાધાન્ય દૃષ્ટિએ દીવેલનો નંબર આવે છે એ જ એની ઉપયોગિતા બતાવવા બસ છે. દીવેલ સામાન્ય રીતે ખાવાના કામમાં નથી આવતું પરંતુ આ દેશમાં ઘણી જગ્યાએ દીવેલનું મોણ નાંખી ભાખરી બનાવી ખાવાનો રિવાજ છે. રેચ લેવા માટે પણ દીવેલનો બહોળો ફેલાવો છે. સુશ્રુત કહે છે કે:—

"દીવેલ મધુર, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દીપન, કટુ અને પાછળથી સહેજ કષાય રસવાળું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પ્રસરનારું, સ્રોતોવિશોધન, ચામડીને સારી રાખનાર (ત્વચ્ય) અર્થાત્ ચામડીને માટે હિતકર, વૃષ્ય, વિપાકમાં મધુર, વયઃસ્થાપન (લાંબા વખત સુધી તારુણ્યને સ્થિર રાખનારું), યોનિદોષનું તેમજ પુરુષના વીર્યમાં કોઈ જાતનો દોષ હોય–તે બન્નેનું શોધન કરનાર; આરોગ્ય, મેધા, કાન્તિ, સ્મૃતિ અને બળને આપનાર, વાયુ અને કફને હણનાર, અધોભાગ દોષહર–વિરેચન કરનાર છે.

રાજવલ્લભ કહે છે કે દીવેલ કફ વધારનાર છે, વાતરક્ત (ગાઉટ), ગુલ્મ, હૃદ્રોગ (હાર્ટ ડીસીઝ) અને જીર્ણજ્વરને હરનાર છે.

ડોળીયું:—મહુડાના તેલને પંચમહાલ તરફ ડોળીયું કહેવાય છે. મહુડાનું સંસ્કૃત નામ મધૂક એટલે ડોળીયું=મધૂકતૈલ. આ ડોળીયું ચોકખું હોય તો ઘીના જેમ જ ગરીબ લોકો એને ખાય છે. રસમાં મધુર કષાય છે, કફ અને પિત્તનું પ્રશમન કરનાર છે.

મહુડાનાં પુષ્પ જે તાજાં અને સૂકાં ખાવાના કામમાં આવે છે, તે પૌષ્ટિક છે, મધુર છે. ફળને 'ડોળીઓ' કહેવામાં આવે છે. ડોળીઓનું તેલ એટલે ડોળીયું.

કોપરેલ:—કોપરેલ ખાવાના કામમાં નથી આવતું[1] કારણકે તે સુપાચ્ય નથી. આ તેલનું ગલનબિંદુ બહુ ઓછું છે છતાંય તે માખણના પગ પાસે બેસવા યોગ્ય નથી. એમાં ઘણા એસિડો છે જે પાચનક્રિયા વખતે એસિટોનને જન્મ આપે છે. મૃદુ જઠર-વાળાઓ માટે આ તેલ નુકસાનકારક છે. આ તેલને પરિષ્કૃત–રીફાઇન્ડ–કરવામાં આવે છે ત્યાર પછી ખવાય છે. ઘીમાં આ તેલનો ભેળ છૂટથી કરવામાં આવે છે. મીઠાઈવાળાઓ આનો ઉપયોગ કરે છે. સુશ્રુતે આ તેલને જઠરાગ્નિને મંદ પાડનાર, અભિષ્યન્દી, વાતપિત્તનું શમન કરનાર, શીતવીર્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

આ સિવાય તેલો અનેક પ્રકારનાં છે. ફળોનાં જે ગુણો તે જ તેના તેલના ગુણો સમજી લેવા.

દરેક જાતનાં વનસ્પતિ તેલોમાં વિટામિન 'ઈ' જે પ્રજોત્પાદક અથવા વંધ્યત્વનાશક વિટામિન તરીકે ઓળખાય છે, તે છે. આ સિવાય એ. બી. સી. ડી. વિટામિનો તેમાં નથી હોતા. દરેક તેલ સામાન્ય રીતે વાતઘ્ન છે, પૌષ્ટિક છે. પ્રાણિજ સ્નેહો કરતાં વનસ્પતિ સ્નેહો ઊતરતી કોટીનાં મનાય છે.

卐

---

૧. પાણીવાળાં નાળિયેરને ફોડીને તેનું ખમણ કરવું. આ ખમણમાં સહેજ ગરમ પાણી છાંટીને તેને જાડા કપડા વડે ગાળી લેવું. આ દૂધ જેવા પદાર્થને ધીમા તાપે અગ્નિ ઉપર મૂકવો. માખણનું જેમ ઘી તાવે છે તેમ આને ગરમ કરવું. સ્વચ્છ તેલ જેવું થાય એટલે તેને ઉતારી લેવું. આ નાળિયેરમાંથી આશરે ના શેર તેલ નીકળી શકે છે. આ તેલ ખાવાના કામમાં ખુશીથી લઈ શકાય. કોકોનટ ઓઈલની જગ્યાએ આ તેલ વાપરી શકાય એવું છે. અઠવાડિયું ચાલે એટલું જ તેલ દર વખતે કાઢવું. વાસી તેલ ન વાપરવું. આ પ્રમાણે બનાવેલ નાળિયેરનું તેલ વાતવિકારોમાં માલીસ માટે તેમજ વાળ વધારવા માથામાં નાખવા માટે ઘણું જ સારું છે. કોઈ પણ દેશ કોઈક વેળા આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ તેલ ચઢિયાતું છે. એનાથી વાળ વધે છે અને માથામાં ઠંડક રહે છે. બજારમાં કોપરેલ તેલ મળે છે તે સુકા, સડી ગયેલાં કોપરાંમાંથી યંત્ર દ્વારા કઢાય છે. આ તેલ ખાવામાં કે બીજા કામમાં ન જ વાપરવું હિતાવહ છે.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ—

હરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરીજીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦

★

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઋતુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, જીર્ણજ્વર તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની [રજીસ્ટર્ડ]

હાથીવાળી છાપ

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂા. ૧-૪-૦

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : **મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કો.** ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્સીના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર મફત.

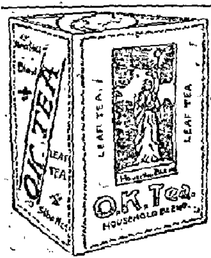

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચા વાપરો

એજન્ટસ: **જહાંગીર બ્રધર્સ**

સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

સ્વદેશી. . . . . સસ્તી. . . . . સરસ

નેરોલની

લંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના
તથા
બ્લ્યુ બ્લેક બાટલા
વાપરો.

અનેક સ્કુ. ઑફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટોરોમાં તેમજ આપણી દરેકે દરેક. રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:—

ધી નેરોલ એજન્સી ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.
શાખા:—શાહપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

"કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં"

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧ હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર	જિંદગીના વીમા ઉપર
રૂા. ૩૬	રૂા ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૬ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો
પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા લખો:—

મુંબાઈ ઇલાકાના બ્રાન્ચ મેનેજર્સ

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.

ગુરાનપુરી ભાગોળ, સુરત

ઓફિસો:—

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

પ્રસ્થાન

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

આદ્ય [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી : રામનારાયણ વિ. પાઠક : સંચાલક : રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

પુસ્તક ૩૮ . શ્રાવણ : ૨૦૦૦ અંક ૪

વિદાય દુનિયા !*—

ઉમાશંકર જોષી

વિદાય દુનિયા ! વિદાય હૃદયોર્મિલીલા બધી !
વિદાય સ્વજનો,—હતાં સુજન સૌ ય કેવાં ! મને
ન ઊણપ કશાની રાખી કદિ કોઇ વાતે ય, ને
કદી મનથી માગ્યું પાણી, દૂધ, પ્રીતિ દીધી.
અને અમૃતથી ભર્યો હું દુનિયા ! તને તર્પવા,
કદીક મુખ ફેરવી હસી તું ફિક્કું ચિંતાવંતી,
કદીક મુજ આત્મયત્ન નિરખી પ્રસન્ના થતી;
મને ઉર વધી રહી ઉલટ સૌ તને અર્પવા.

ખપે સર્જનઅગ્નિથી મૃત શું હોમાશે એ ઉર ?
ન પૂર્ણ બધું કલ્પશો લઘુક જોઈને અંકુર ?—
ભલે સુધરજો (અને સુધરશે જ ક્યારેક તો !)
પરંતુ દુનિયા ! તને પલટવાનું રે આજ તો
અદૃશ્ય ઉરસ્પંદ એક લઈ ઓસરી જાઉં હું,
ઉરે તવ પ્રભાતસ્વપ્નસમ જો સરી જાઉં હું.

★

* નોંધઃ—તરૂણ આશાવાદી કવિ ડૉ. ગોવિંદ સ્વામીનું ૫ માર્ચ ૧૯૪૪ની સવારે અવસાન થયું હતું.

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ
ચ્યવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું
અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માંડો

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એજ [જીવન]

લીલાં આંબળાં સાથે બીજાં પાચક
અને લોહી વધારનાર ઔષધો
મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની
નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર
સાત્વિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી૦: મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

સો. ગીલાલ બ્રધર્સ—ઝવેરી

અમદાવાદ

લવાજમ : હિંદમાં રૂા. ૫-૦-૦; બર્મા તથા પરદેશમાં શિ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: ૧૨ બ. ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ છગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૭-૬-૪૪

નીતિધર્મ અને સંસ્કૃતિ

મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ

આ માસના (જાનેવારી – ૧૯૩૮) ' હિબર્ટ જર્નલ 'માં એક લેખક ' Religion in Modern History ' પર લખતાં અંતે કહે છે,

" The prevailing tendency of modern civilization, among the Great Powers at any rate, is towards efficiency without morality. .... No one can do more than guess whether society could remain efficient and survive permanently without religion, without morality. It looks as if such society or states would be even more prone to international war then Christian States are or were, and thus they might bring about the collapse of their civilization and give way before another Dark Age."

[P. 186]

યુરોપમાં પ્રવર્તવા લાગેલા, ધર્મના વિરોધનો સાચો સૂર ' Efficiency without Morality '—નીતિધર્મની પંચાત વહોર્યા વગર કાર્યસિદ્ધિ મેળવવાની શક્તિ એ છે, એમ ઉપરનો લેખક બરાબર કહે છે. અને તે પ્રશ્ન કરે છે, " આવે રસ્તે વળતી સંસ્કૃતિ ટકશે ? " તેને અંદેશ છે કે, નહિ ટકે ને પાછી જંગલી દશા ઉપર આવી રહેશે. લેખક પોતાના લેખમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને યુરોપીય સંસ્કૃતિનું એક મુખ્ય કારણ બતાવે છે; એ ધર્મે નીતિ પ્રવર્તાવીને સંસ્કૃતિનો આજનો માર્ગ નિર્માણ કર્યો, એ જો તમે દૂર કરશો તો પાછા હતા ત્યાં ને ત્યાં જ આવીને ઊભશો એમ, એથી કરીને, આ લેખક અનુમાન કાઢે છે. આ સાચું છે કે ખોટું એ પ્રશ્ન ભવિષ્યવેત્તાને જ સોંપીએ. આપણે ત્યાં પણ, યુરોપની ઉપરોક્ત માન્યતાના ભણકા ઊઠતા તો જાય છે. આને અંગે એક પ્રતિષ્ઠિત ઉદાહરણ ટાંકું તો બસ થશે.

જવાહરલાલજીની આત્મકથા (ગુજરાતી)ના ઉપોદ્ઘાતમાંથી. મહાદેવભાઈ લખે છે:—

" એક વાર બે સજ્જનોની સરખામણી કરતાં એઓ બોલેલા તે મને યાદ છે : 'મને તો પેલો માણસ વધારે ગમે છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસના કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ હું વધારે પસંદ કરું છું......ના વિચારો તરેહવાર છે, અનીતિભરેલા છે, આઘાત પહોંચે એવા છે; પરંતુ તે તેને સંસ્કૃતિભરેલી રીતે મૂકે છે એટલે......(જુઓ પા. ૧૯ મું).

સંસ્કૃતિની વિદ્વત્તા-ભરી વાતો એકલી પણ નીતિધર્મના આચાર કરતાં આદરણીય લાગે, એ વસ્તુ ' Efficiency-without-Morality '—વાદની જ એક કલમ ગણાય, એ અહીં બતાવવાની જરૂર નથી. અને આ પ્રવાહ આજે નવીન મનાતી વિચારસૃષ્ટિમાં ઠીક ઠીક સ્થાન પામતો જાય છે, એમ કહેવું કદાચ ખોટું નથી. નીતિધર્મને સંસ્કૃતિના એક મુખ્ય ઘટક તરીકે ન ગણવાથી જ આવા પ્રકારનો વિચ્છેદ પાડીને વિચાર શક્ય બને છે, એ પણ બતાવવાની જરૂર નથી.

નીતિધર્મથી અલગ એવી સંસ્કૃતિ હોઈ શકે ખરી ? એ સવાલ અહીં પૂછવા જેવો છે ખરો. સંસ્કૃતિનું ચણતર ક્યાંક ને ક્યાંક નીતિ-બંધન વગર થઈ ન શકે એ સમજાય એવું સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતિનું અંગભૂત આ નીતિ-બંધન અમુક ખાસ કે નિરાળી જાતનું હોય

એમ બને. પણ કશા જ બંધન વગરની બેલગામ ચીજ સંસ્કૃતિ જેવી વ્યવસ્થિતિના નામને પાત્ર ન જ બની શકે. એટલે જ્યારે 'નીતિમાન માણસ કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ' કહેવામાં આવે છે, ત્યારે કહેવાનો ઉદ્દેશ તો એટલો જ હોય છે કે, પ્રચલિત નીતિવાળો ન હોય પરંતુ અમુક જે આપણને પસંદ છે તેવી નીતિની સંસ્કૃતિવાળો માણસ. એટલે, સારાંશમાં એક નીતિ સામે બીજી નીતિનો જ પ્રશ્ન એમાં હોય છે. પરંતુ ભાષા એવી રીતની મુકાય છે કે જાણે નીતિ અને સંસ્કૃતિ વિરુદ્ધ પણ હોઈ શકે, નિરનિરાળી વસ્તુ છે. નવીન વિચારસૃષ્ટિવાળાઓએ આ ભાષાભ્રમ દૂર કરવો જોઈએ અને પોતે જે નવીન નીતિને માનતા હોય છે તેનું સંશોધન કરી તે જ સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ. આજના આપણા દેશના સંજોગમાં આવા પ્રકારની સ્પષ્ટતા કરતા જવાની બહુ જરૂર છે.

૨૨–૨–૩૮

તા. ક.

આ લેખ કેટલાંક વર્ષ બાદ આજ છપાય છે. હું તો તે વિસરી જ ગયો હતો. વાચકે જોયું હશે કે, ૧૯૩૮ના જાનેવારીમાં 'હિબર્ટ જર્નલ' વાંચ્યા પરથી તે લખેલો છે. તંત્રીએ એ જૂનો લેખ અત્યારે છાપવા લીધો તેમાં વાંધો નથી. અંગ્રેજ લેખકે ત્યારે જે ભીતિ દર્શાવી હતી, તે આજે ખરી પડેલી જોઇએ છીએ. સ્વ. શ્રી. મહાદેવભાઈએ નોંધેલી બીના આપણને હજી ચેતવે છે, ને તેથી જ આ લેખ છ વર્ષ બાદ પણ તાજો રહે છે.

૨૬–૭–૧૯૪૪ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

મ. પ્ર. દેસાઈ

★

અખૂટ ભરિયા—

પૂજાલાલ

અખૂટ ભરિયા સમસ્ત સચરાચરે પ્રાણના
અસીમ નિધિઓ; દશે દિશ તરંગમાલા ધસે,
અનાહત સુણાય ગર્જન અગાધ ઊંડાણનાં
ઠર્યાં અરવ મૌનમાં; સ્વર સૂણી સૂણી ઉલ્લસે
પ્રફુલ્લિત બનેલ અંતર અપૂર્વ સંવાદમાં;
સ્ફુરે નયન તારિકા ગગન તારિકાના સમી,
અને હૃદયરશ્મિમા નવ પ્રભાતના રાગમાં
છવાય, પુલકપ્યાર આણુએ અણુ રહે રમી.
જહાજ જગનાં પ્રસારી શઢ શુભ્ર એમાં સરે
અજાણ્યુ પથ ખેડતાં, વિષમ કાલ ઝંઝાતણા
પ્રકોપ સહતાં, જતાં પરમ સ્વપ્નને બંદરે
જહીં અમૃત શાંતિધામ વિલસંત સોહામણાં,
સુકાન પર છે અદશ્ય કર કો મહા પ્રેમનો;
થશે સફર સિદ્ધ સર્વ–અવકાશ ના ડામનો.

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય

ડૉ. યશવંત શુ. નાયક

ટૂંકું પાટલીનું ધોતિયું, નાની કફની અને પીછોડી જેવા ઉપરણાથી સજ્જ થયેલા ગાંમડિયા જેવા દેખાતા અને ટૂંકી દાઢીવાળા ડોસાને જોતાં કોઈને પહેલી નજરે એમ ન લાગે કે એ એક મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હશે. ડૉ. રૉયનું નામ આજે હિંદમાં જ નહિ પરંતુ જગતભરમાં જાણીતું છે. હિંદુસ્તાનમાં આધુનિક કાળના રસાયણશાસ્ત્રના શોધખોળના પિતા તરીકે રૉય ઓળખાય છે. હિંદુસ્તાનના અનેક જાણીતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ એના ચરણે પ્રેરણા મેળવીને હિંદના વિજ્ઞાનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આ ઉપરાંત બેંગાળ કેમિકલ વર્કસના સંસ્થાપક તરીકે, એક મહાન ત્યાગી અને દાનવીર તરીકે ડૉ. રૉયને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં કોઈ નહિ ઓળખતું હોય, એવું ભાગ્યે જ બને. આચાર્ય રૉયની સાધુતા, નિર્મળ ચંદ્રિકાની જેમ આપણા દેશમાં સર્વત્ર તેની સુધાશાન્તિ રેલા રહી છે. અને ગાંધીજીને બાદ કરીએ તો ડૉ. રૉયની નમ્રતાની જોડી હિંદમાં અન્યત્ર મળવી મુશ્કેલ છે. એની લેબોરેટરીમાં એક નાની સરખી ચારપાઈ ઉપર સાદું પાથરણું પાથરી આરામ લેતા લક્ષ્યાએ એમને જોયા હશે, ત્યારે જ એની નમ્રતા અને ભવ્ય ત્યાગનો ખ્યાલ આવે છે. હિન્દનાં લાખો અને કરોડો દરિદ્રનારાયણ અને ભૂખે મરતા કિસાનોના તે નમ્રસેવક છે. એ સેવાના કોડ પૂરા પાડવા એઓ ધનસંપાદન કરીને તેનો બીજાને માટે ઉપયોગ કરે છે અને પોતે અકિંચન વ્રત પાળે છે.

મોટા રસાયણશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાન વગેરે બાબતોમાં પણ એ પારંગત છે. આ પ્રમાણે અનેકવિધ દિશાનું જ્ઞાન મેળવીને એમણે તેનો ઉપયોગ આખા જીવનમાં માત્ર લોકસેવા કાજે કર્યો છે. એ સેવાની તમન્નામાં કંઈ અડચણ ન આવે તેટલા માટે એમણે સારૂંયે જીવન અપરિણિત ગાળ્યું છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૧માં થયો હતો. ૧૮૭૯માં મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી એમણે પરદેશ જવાની શિષ્યવૃત્તિ મેળવી. આથી જ એ ઇંગ્લેન્ડ જઈ ઊંચી કેળવણી લેવા પામ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં ૭ વર્ષ રહી એમણે ડૉક્ટર ઑફ સાયન્સની ઊંચી પદવી પ્રાપ્ત કરી. હિંદમાં પાછા ફરતાં આવીને તુરત જ બનેલો બનાવ એમના જીવનકાર્યનો પ્રેરક થઈ પડ્યો. બંગાળના કેળવણીના અધિકારી પાસે જઈ એમણે નોકરીની માગણી કરી. એમની લાયકાત વગેરે જાણી એ અધિકારીએ કહ્યું, "તમે આટલી લાયકાત ધરાવતા હો તો અહિં નોકરી શોધવા કરતાં શા માટે કોઈ ઉદ્યોગ શરૂ કરતા નથી ? કદાચ મારા જેવા શેઠાકને તમે નોકર પણ રાખી શકશો." આ વાક્ય વ્યંગમાં બોલાયું હોય કે સલાહરૂપે; પરંતુ આચાર્ય રૉયે હિંદભરમાં નામાંકિત થયેલી બંગાળ કેમિકલ વર્કસની સ્થાપના કરીને એ કથન અક્ષરશઃ સાચું પાડી બતાવ્યું. આજે એ કારખાનાના મૅનેજરને બે લાખ રૂપિયા કમિશન મળે છે. એ કંપનીની મૂડી પચાસ લાખ રૂપિયાની છે. એમાં ૧૮૦ માર્કેલ લાંબી સ્વતંત્ર રેલવે છે. આજે એશિયામાં મોટામાં મોટું ઔષધના તેજાબનું કારખાનું એમાં છે. આ ઉદ્યોગની શરૂઆત પ્રફુલ્લચંદ્રે માત્ર ૭૫૦ રૂપિયામાં કરી હતી. એ કારખાનાને લીધે લગભગ ૨૦૦૦ માણસોને રોજી મળે છે, અને હિંદમાં વીસ લાખ રૂપિયાની દવા વેચાય છે.

ડૉ. રૉય ૧૮૮૯માં કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કૉલેજમાં પ્રોફેસર નિમાયા; અને ૨૮ વર્ષ

નોકરી કરી નિવૃત્ત થયા. વિદ્યાર્થીઓને રસાયણનું જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત એમણે શોધખોળ તરફ ધ્યાન દોડાવ્યું. એમના હાથ નીચે હિંદભરના અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ કેળવણી લીધી છે, અને તેઓ પણ જગતભરમાં નામાંકિત થયા છે. પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયની રસાયણશાસ્ત્રની શોધે એમની તથા એમના વિદ્યાર્થીઓની કીર્તિ જગતભરમાં પ્રસારી છે. ખરેખર આથી જ પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય હિંદના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પિતા તરીકે ઓળખાય છે. ફ્રાન્સના રસાયણશાસ્ત્રીએ રસાયણનો ઇતિહાસ લખ્યો તેમાં હિંદના પ્રાચીન રસાયણવિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ માત્ર પણ ન કર્યો. પ્રફુલ્લચંદ્રે એ વસ્તુ તેમના ધ્યાન પર આણી ત્યારે તેમણે કટાક્ષ કર્યો કે, "હિંદના વિજ્ઞાન વિષે જાણવાના સાધનો નથી અને જો એવું વિજ્ઞાન કંઈક હોય તો આ માટે તમે એકાદ પુસ્તક લખતા નથી?" આ કટાક્ષનો જવાબ વાળવા પ્રફુલ્લચંદ્રે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને થોડાંક વર્ષમાં હિંદના પ્રાચીન વિજ્ઞાન વિષે એક અપૂર્વ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ ગ્રંથને લીધે હિંદનું ગૌરવ વધ્યું છે.

આજે પોણોસો વર્ષ પસાર કર્યા છતાં ડૉ. રોય ચપળ છે અને હજુ પણ ઘણીવાર પ્રયોગશાળામાં શોધખોળનું કાર્ય કરે છે. અનેક વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શન કરવામાં મદદ આપે છે. અત્યારે એમના સમયનો મોટો ભાગ એઓ સ્વદેશીના પ્રચાર અને સ્વદેશસેવામાં ગાળે છે. આટલો મોટો રસાયણનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યા છતાં હાથ–ઉદ્યોગ ઉપર એમની અડગ શ્રદ્ધા છે. એ દિવસમાં દરરોજ બે કલાક નિયમિત કાંતે છે. એમનું માનવું છે કે હિંદના ગરીબોનો ઉદ્ધાર ખાદી જેવા હાથ–ઉદ્યોગોમાં જ છે.

એમનો ત્યાગ અને દાન પણ એટલાં જ જાણીતાં છે. જ્યારે બંગાળામાં કેળવણીની પ્રગતિમાં સરકાર વધુ પૈસા ખરચી ન શકે તેવી સ્થિતિમાં હતી ત્યારે એમણે પોતાને કૉલેજના પ્રોફેસર તરીકે મળતો પગાર ન લેવાનું જાહેર કર્યું. નિવૃત્ત થયા પછી પણ એમણે યુનિવર્સિટીની સેવા, વિના વેતને આજસુધી ચાલુ રાખી છે. એમની સ્વતંત્ર માલકીનો ઉદ્યોગ એમણે લિમિટેડ કંપની બનાવી તેને સોંપ્યો ત્યારે કંપનીની સ્થાવર મિલકતની કિંમત લીધી નહિ, અને એક ડિરેક્ટર તરીકે એમને પરાણે કેટલાક શેરો આપવા પડ્યા. એમણે આજસુધીમાં અનેક સખાવતો કરી છે. હાલમાં હિંદમાં રસાયણના સંશોધનકાર્ય માટે ૧૧ લાખ રૂપિયાનું દાન કર્યું છે. સાદું અને ઉદ્યોગીજીવન ગાળી છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી એ હિંદની અનેક રીતે નિઃસ્વાર્થ સેવા કરતા આવ્યા છે. એ સેવા કરવા માટે જ એમણે અપરિણિત જીવન ગાળ્યું છે. સ્વદેશસેવા, વિજ્ઞાનસેવા અને જનસેવા માટે આજે પણ એ જ ઉત્સાહથી, એ જ પરિશ્રમથી, એ જ ખંતથી અને એકધારી સહૃદયતાથી કાર્ય કરી રહ્યા છે. ગાંધીજીના પરમ ભક્ત હોઈને ગાંધીજીની પેઠે જ પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો અને તેટલી ઓછી જ રાખી છે. પોતાના સમયનો મોટો ભાગ ખાદીના પ્રચારદ્વારા દેશની નિર્ધનતા ટાળવામાં અને બીજા ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિમાં ગાળી રહ્યા છે. એવા સંતની સેવાથી હિંદની સંસ્કૃતિમાં અને કીર્તિમાં અનેકગણો વધારો થયો છે.

આવા એક ત્યાગવીર વૈજ્ઞાનિકનું ૮૩ વર્ષની પાકટ વયે કલકત્તા ખાતે જુનની ૧૬ મી તારીખે અવસાન થયું છે. એમના અવસાનથી હિંદે એક મહાનસેવક અને એક મહાન વિજ્ઞાનના ઉપાસકને ગુમાવ્યો.

"કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં"

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર   તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧   હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર	જિંદગીના વીમા ઉપર
રૂા. ૩૬	રૂા ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૬ ટકા વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો
પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા લખો:—

મુંબઈ ઈલાકાના પ્રાન્ત મેનેજર્સ

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

સુલતાનપુરી ભાગોળ, સુરત

ઓફિસો:—

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

ગોરસી:

ઠાકોરભાઈ ભાણાભાઈ નાયક બી. એ. (ઓનર્સ)

તમે મને અત્યારે ગોરસીના સ્વરૂપમાં જુઓ છો. મારા પૂર્વજન્મની કવિતા હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય વગર કોણે વિચારી હશે? પેલી 'પ્રસ્થાન'માં સુંદરમ્ અનુવાદિત આવેલી તે; નીચે હરીનનું નામ ન હતું તે કવિતાને ભૂલી ગયા કે?!! ચાલો, ત્યારે હું જ એને ગદ્ય-સ્વરૂપે કહી દઉં: મારા આગલા જન્મમાં હું સૂરજના ગૌરમાંથી ફુલો માટે મધુ ખેંચતી ધરતી હતી; શિશિરના ખૂબ ઠંડા પવનમાંથી ફુલો માટે પરિમલ એકઠી કરતી પૃથ્વી હતી; અને ચોમાસાના ભયાનક ધોધમાંથી શરદ્ માટે પ્રસન્નતા ભેગી કરતી જમીન હતી!! તે વખતે વર્ષાનાં ઘનઘોર વાદળાં સંધ્યાકાળે ક્ષિતિજ આગળ આવી મને ચૂમી જતાં: શરદ્‌નાં વાલ્મીકિ-વર્ણવ્યાં પીળાં પીળાં અનાજો મને વાવરી નાખી જતાં: અને વસંતનાં બહુરંગી કુસુમો મારાં કર્ણાભરણ બની રહેતાં. આ સઘળાં મારાં સાથીસંગાથીઃ આજે એમને છોડીને મારે નવું, જુદું રૂપ લેવું પડે છે.

પેલી ગન્ધવતી પૃથ્વીને કુંભારે ઘડી, અને મારો અવતાર થયો. મેં કુમ્ભકારને જોયો, એ માણસ હતો. મારા જેવું જ એ યે એક ઘડતર જ હતો એમ મને લાગવા માંડ્યું. બનાવ્યા વગર વસ્તુ ઉત્પન્ન કેમ કરી શકાય? આપણે જે બધું જોઈએ છીએ એ કંઈકનું પરિણામ છે. ત્યારે એ કંઈક શું હશે? ને કંઈકનો કર્તા કોણ હશે?? માનવતાની ગોરસીના કુંભારની ભાળ ન મળતાં ઈરાનનો પેલો બુઝર્ગ ઉમ્મર ખય્યામ બોલી ઊઠે છેઃ

" Who the pot pray and who the potter ? " તમે માણસો, ઉપરથી જોતાં તો ખૂબ સાદા લાગો છો; પણ જરાક જ ઊંડે જતાં તમારી માણસજાત જેવી ગૂંચવણભરેલી, અનુત્તર પ્રશ્નોના પડદા પાછળ રહેલી એકે વસ્તુ લાગતી નથી. એ કોયડાનો ઉત્તર મારા જેવીને હાથે ન આપી શકાય.

તમે ધારતા લાગો છોઃ " આ બિચારી ગોરસી માટીની બનેલી, કાં તો કોઠારમાં રહે કે કાં તો મહીઆરીને માથે ચડે. આ સિવાય એનું કોણ?" પણ ભાઈ, રાખો. તમે જાણો છોઃ ઘણી વખત રાત્રિની રખારણ વિરાટ આકાશની ગોરસી માથે મૂકી ચંદનું માખણ વેચવા નીકળે છે. સર્વ કોઈ આ સુભગ દશ્યને પડતું મૂકી ઊંઘી જાય છેઃ જો આ મહાદ્ સૌંદર્યનો તમને ખપ હોય તો કોઈ દિન જાગતા રહેજો. એ માનીજાને કોઈની પડી નથી; એ આહીરનારી તો આખે આખીના કોઈ પ્રદેશ તરફ તારાનાં ફૂલડાં વેરતી ચાલી જાય છે. આટલા સરસ કાવ્યને તમે કેમ જતું કરો છો? શું માણસ જાતને અધિકાર જ ન હશે?? જોઈ! આવી આવી તો મારી સખીઓ છે.

વાહ! મારે તો હજી ઘણાં ઘણાં સદીપણાં છે. આજે યે વૃંદાવનની બંસીના ધ્વનિ મારે કાને સંભળાયા કરે છેઃ રાધાના સ્નેહાર્દ્ર શોરે બેસતાં જોયેલી એની મદઘેલી આંખો ભૂલાતી નથીઃ દાણ માગતા કૃષ્ણની સાથે એ સુંદરીનો થયેલો મધુકલહ આંખ આગળથી ખસતો નથી. 'ગોપ-સખા'નો લકુટના ખા તો હજી સાલી રહ્યા છેઃ અને ગોપીની અલકલટોથી ટપટપ પડતાં ગોરસબિંદુની કવિતા શ્રાવણનું વાદળું કે ઉષાસમયનું ઝાડ પણ નથી આપવાનું એ વિચારથી ઓછું થયેલું દુઃખ પણ યાદ આવે છે!! ધન્ય મારો અવતાર! તે દિવસો જોવાના મળ્યા. ગયા તે દિવસો.

ના. હું ભૂલી નથી ગયો. આ પરમ દિવસે તો "મલયાનિલ"ની ગોવાલણી માથે ગોરસી મૂકી વેચવા જતી. કાનો લોકોને ગાંડા કરી મૂકતી. આ જમાનામાં યે મારાં નસીબ

ઉતર્યા લાગે છેઃ મારી એ મૈત્રિણીને ચંડી, ચપલા અને ચકોરાનાં ત્રિરંગી ચિત્રો જોવાની કેટલી મજા આવી હતી !? તમે તો એ વાર્તા વાંચીને જ ખૂશ થઈ જશો હો. પણ અમે તો, એને નજરે દીઠી છે, એટલે પૂછવું જ શું ??

વળી પેલે દિવસે તો મેઘાણીએ ખૂબ ખૂબ વખાણેલી, વર્તમાન કવિતામાં મોહક ભાત પાડતી, ઉષાને કનક પગલે કવિતાભૂમિમાં પગલાં માંડતી, " આર્તવી શ્રી "ની જેમ હસતી હસતી ચાલતી " ગોરસી " આવી. મારી ત્રણકથી કવિતાને વાચાળ બનાવવા માટે " ઇન્દુ "ને મારે કેટલાં અભિનંદન દેવાં ! એનો કેટલો પાડ માનવો ?? પ્રાચીન સમયની તેજવન્તી શીતા, શકુન્તલા અને દેવકી, મેનકા જેવી મૂર્તિઓથી માંડી એણે " જૂની નિશાળ " આગળનાં " જૂનાં પગરખાં "માં " ગુલાબ જાંબુ ખાતાં " ખાતાં કવિતા જોઈ છે. જોઈ તો છે જ પણ આબેહુબ નિરુપી પણ છે. આ " ગોરસી "માં માનવતાની કરૂણતા છે; " અલખ શોમમાં એકલ " પહોંચવાના પ્રયાસ છે; પ્રભુનાં કોઠીકિરણની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પ્રભુની ફિલસૂફી છે; જૂનાંના નવી આંખે દર્શન છે; દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થતો વિષાદ પણ છે; થોડું નૈરાશ્ય યે છે; અને બીજું ઘણું ઘણું છે. જવા દો. આ સઘળું ન હોય તો યે ગોરસી નામ જ એટલું કવિતા ભર્યું છે ! તમારે એનો આસ્વાદ લેવો જ પડશે.

ગોરસ ! જેનાં વેદે સોસો ઋચાએ ગાન ગાયાં છે; જેનાં આધુનિક પ્રજાસુધારકો હજાર હજાર વખાણે પ્રચાર કરે છે; અને જેનો બાળક આનંદથી ઉપભોગ કરે છે. એ ગોરસને ધારણ કરતાં મારે હૈયે હર્ષની અને ગર્વની હેલી થઈ છે ! જ્યારે ઘરની ગૃહિણી મને ખાલવવા કરે છે ત્યારે જસોદાનું ગાયભર્યું ઘર, જસોદાને વળગેલો માખણચોર વગેરે યાદ આવે છે.

તમારે ત્યાંની કોઈ ડોશી ચોરના ધાકથી શંકા ન જાય એટલા માટે ગોરસીઆમાં જ પોતાનું ધન રાખી મૂકતી !! આ ડોશીમા યે કોઈ કોઈ વખત યાદ આવે છે.

અને......,

પણ અરે, તમે તો કહેતા લાગો છોઃ અલમતિપ્રસઙ્ગેન । એટલે હું નાજુક અંગવાળી આગળ કેમ કરી વધી શકું ??

સ્વદેશી. . . . . . . સસ્તા. . . . . . . સરસ

નેરોલની
લંગર છાપ
શાહી

REGISTERED ANCHOR BRAND

ફાઉન્ટન પેનના
તથા
બ્લ્યુ બ્લેક બાટલા
વાપરો.

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટેટોમાં તેમજ આપણી દરેકે દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો :—

ધી નેરોલ એજન્સી
જમ્મુ દરવાજા—અમદાવાદ.
બ્રાન્ચ :—કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

ઉનાળામાં આરોગ્ય!!!

➤ આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ० ➤

[અહમદનગર]

યંત્રની સહાયતા વિના ઊંચી દવાઓ બનાવનાર.

✯

રક્તશુદ્ધિ, મળશુદ્ધિ અને તંદુરસ્તી માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલું

રક્તદોષાંતક

મગજને શાંતિ આપનાર અને માથાના વાળ વધારનાર ખુશબોદાર

સુકુલ

થાક ઉતારી મનને શાંત બનાવી આશાએશ આપનાર આલ્હાદક પીણું

નીહાર

વગેરે દવાઓનો ઉપયોગ કરી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ઉપરાંત જુદા જુદા રોગોથી મુક્ત થવા માટે પણ અમારે ત્યાંની દવાઓનો સારો ઉપયોગ થાય છે.

<u>ડૉકટરો-વૈદ્યોને અમારી દવાઓ વાપરવા ખાસ ભલામણ છે.</u>

: : લગભગ બધે જ અમારા એજંટો અને સ્ટૉકિસ્ટો છે : :

ગૂજરાત અને ઉત્તર થાણા જિલ્લાના સોલ એજંટ:—

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભાસ્કરલેન, ભુલેશ્વર, મુંબાઈ-૨

અંગ્રેજ મુત્સદ્દી—આર્થર બાલ્ફર

(રોજનિશીમાંથી ઉતારો)

મૂળ લેખક : વિઠ્ઠલરાય ઘાટે
અનુવાદક : ગુલાબભાઈ મંકોડી

લંડન—૧૯ મી માર્ચ–૧૯૩૦. આજે સવારે લૉર્ડ બાલ્ફર ૮૨ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા. તેમના જીવન પેઠે તેમનું મૃત્યુ પણ ગંભીર અને નિર્વિકારમય હતું. તેમની મૃત્યુ-શય્યા પાસે, સ્ત્રીપુત્રાદિ, આપ્તઇષ્ટ, મિત્રશિષ્ય વગેરે કોઈનું ટોળું ન હતું. મરતાં પહેલાં, બાળબ્રહ્મચારી બાલ્ફરે, જેમ્સ કોલ્મન કે જેણે ૩૨ વર્ષ સુધી વફાદારીથી પોતાની સેવા કરી હતી તે નોકરને પાસે બોલાવીને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ, તેઓ શાંત પણે બોલ્યા, "Good bye, James. Thank you very much for all that you did."

જેમ્સ મોં ફેરવી ગયો. બાલ્ફર બોલ્યા, "મારા ગયા પછી (અથવા મારા મૃત્યુ પછી) બારીના પડદાઓ નીચા ન પાડતો. વારુ. હવે તું જા."

જેમ્સે અતિશય દુઃખી થઈ ઓરડી છોડી. આ બાજુ એક ઓશીકાં પર વળીને બાલ્ફરે શાંતિથી પ્રાણ છોડયા.

"હું આવતી કાલે બહારગામ જવાનો છું, કપડાં બાંધ" એવું હમેશનું મામૂલી કામ નોકરને કહીએ એ રીતે હળવા શબ્દો જેમ્સની વિદાય લઈ બાલ્ફરે ઇહલોક છોડ્યો.

કોઈએ તેના મૃત્યુલેખમાં લખ્યું છે કે: "If Asquith was the last of the Romans, Balfour was the last of the Greeks!". ખરેખર દેહથી અને મનથી બાલ્ફર ગ્રીક હતા. ઊંચું શરીર, વિશાળ અને સુંદર આંખો, દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ પણ પૂજવા લાયક એવું કપાળ.

ગોલ્ફની રમત ઇંગ્લેંડમાં તેમણે જ લોકપ્રિય કરી. ખુલ્લાં મેદાનમાં રમવાનું, ફરવાનું તેમને ખૂબ પસંદ હતું. રમતગમતની પસંદગી પ્રમાણે બાલ્ફરની બુદ્ધિમત્તા પણ ગ્રીક હતી. એ બુદ્ધિમત્તાએ ઍરિસ્ટોટલની પેઠે, સુશિક્ષિત અને જ્ઞાત જગતને દોરવણી આપી; આશ્ચર્ય માત્ર એ જ કે બાલ્ફર ઍરિસ્ટોટલ પછી બે હજાર વર્ષે થયા હતા. તેમનું જગત—તેમના સમયનું જગત—ઍરિસ્ટોટલનાં જગત કરતાં કેટલું બધું વ્યાપક, વિવિધ અને વિશાળ હતું. આ પ્રકાર જગતમાંનાં વિવિધ-જ્ઞાનને પચાવી, એ જ્ઞાન પોતે ઉપાર્જિત કર્યું છે તે ભૂલી જઈ, બાલ્ફર જગતના [illegible] સામે ન જોતાં, ડાબીજમણી બાજુ ન વળતાં, સીધા આગળને આગળ ધાયા અને સોક્રેટિસે જેટલી શાંતિથી વિષપ્રાશન કર્યું તેટલી જ શાંતિપૂર્વક આ આધુનિક ગ્રીક પુરુષે આ કાળી દુનિયાની વિદાય લીધી. તેમનું કર્તૃત્વ અપાર હતું. પચાસ વર્ષ સુધી તેઓ સ્વરાષ્ટ્ર સમક્ષ ઊભા રહ્યા હતા—અનિચ્છાથી ઊભા હતા અને વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો કરતા હતા. લંડન ટાઈમ્સે તેમના મૃત્યુલેખમાં એક સુંદર વાક્ય લખ્યું છે; "Nothing less than the whole life could have disclosed the whole man in him." બાલ્ફરની વિભૂતિ એટલી મહાન હતી કે તેનું સર્વાંગી સ્વરૂપ વ્યક્ત થતાં ૮૨ વર્ષ લાગ્યાં.

સૌથી વિશેષ તો એ કે બાલ્ફર ખરેખર ભાગ્યશાળી હતા. અમીર કુટુંબમાં જન્મ, સેસિલ નામનાં ઐતિહાસિક, ખાનદાન, વૈભવસંપન્ન અને બુદ્ધિસંપન્ન કુટુંબથી સગાઈ, ગર્ભશ્રીમંતાઈ, બુદ્ધિમત્તા, સુંદર શરીર. ઈશ્વરે માનવીને આથી વિશેષ શું આપવું

જોઈએ ? બાલ્ફરની બુદ્ધિ અતિશય ચિકિત્સક હતી. કોઈ પણ પ્રશ્નની બન્ને બાજુ તેમને તુરત જ દેખાઈ આવતી. કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપર તેઓ સમતોલ બુદ્ધિથી બોલતા. તેમનાં ભાષણમાં અતિશયોક્તિ ન હોય—ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમા ન હોય, લાંબા લચક વાક્યો ન હોય. તેમની બુદ્ધિ કોઈ પણ વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નનું પૃથક્કરણ કરવા લાગી કે પછી શત્રુ અને મિત્ર—પક્ષ એક સરખી આતુરતા અને પ્રસન્નતાથી તેમનાં ભાષણો સાંભળે. ભાષણને અંતે તાળીઓનો ગડગડાટ થાય, મિત્રો અભિનંદન આપે; બાલ્ફરને તેની ખબર પણ ન હોય ! નીચે બેસતાં વળી પાછા તેમના હોઠ બીડાઈ જાય, વળી તે વિચારમાં મગ્ન થઈ જાય. પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિપક્ષ તરફથી પ્રશ્નો અને ઉપપ્રશ્નોનો મારો ચાલતો હોય ત્યારે બાલ્ફર લાંબા પગ કરીને આંખો મીચીને બેઠા હોય. તેમના ચહેરા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર નજરે ન પડે. બાલ્ફર કેટલાંય વરસો સુધી એક મહત્વના પક્ષના નેતા હતા. તેમણે પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ (foreign ministership) ચલાવ્યું, મુખ્ય પ્રધાનપદ પણ અનુભવ્યું, છતાં પણ તેઓ સમાજવિમુખ હતા, એકાંતપ્રિય હતા. તે રાજયોગી હતા. ગોલ્ફ અથવા ટેનિસ રમતાં રમતાં પણ તેમનું તત્વજ્ઞાનવિષયક ચિંતન ચાલુ જ રહેતું હશે. રાજ્યદરબારમાં લેવી (Levy) દરમિયાન, રાજકારણી મેહ્ફિલોમાં, અથવા ભોજનપ્રસંગોએ, દરબારી પોષાકથી વિભૂષિત થયેલા બાલ્ફર એ કોલાહલ વચ્ચે પણ કદાચ આત્મ-નાત્મવિચાર કરતા હશે.

બાલ્ફરે ૫૦ વર્ષ સુધી પોતાના રાષ્ટ્રને પોતાનું બુદ્ધિ સર્વસ્વ ખોબેખોબા ભરીભરી પાયું. હૃદય માત્ર પોતા માટે સાચવી રાખ્યું હતું. કેમ જાણે કે પરમેશ્વરે સુંદર આત્માની ભેટ આપતાં તે આત્માને મિત્રપ્રેમની કે શત્રુપ્રેમની શરવૃષ્ટિની અસર ન થાય એટલા માટે તેને ફરતું અભેદ્ય કવચ ચડાવ્યું હતું. કેમ જાણે કે પોતા તરફથી જગતના તરુણોની બે પેઢીને સૌંદર્ય, સૌખ્ય તથા તેની સાથે જ સત્ય અને શિવનો સંદેશો આપવાનો છે એ જાણતા હોવાથી બાલ્ફરે શરૂઆતથી જ તે કવચને પ્રયત્નપૂર્વક વિશેષ અભેદ્ય બનાવ્યું હતું. પ્રેમ, સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, પ્રત્યક્ષ મરણ, એ કોઈનો કવચ ભેદીને અંદર પ્રવેશ થવા પામ્યો નહીં. બાલ્ફરનો સુરક્ષિત આત્મા છેવટ સુધી નિર્વિઘ્નપણે પોતાનું કામ કરતો રહ્યો અને છેવટે મૃત્યુશય્યા પાસે ઊભેલા નોકરને પણ બહાર મોકલી દઈ બાળબ્રહ્મચારી બાલ્ફર એકાંતમાં વિરામ પામ્યા. The Last of the Greeks ! The Last of the Greeks !

વિશ્વયોજના

ભારદ્વાજ

: ગિર :

આ વિશ્વની એક સમગ્ર યોજના
પ્રયોજનાર્થે લયકાળ કેરાં
ઘડી હશે કે મનબુદ્ધિ એનાં
દિને દિને ઘાટ ફૂડાં ફૂડાં કરી
મોં ફાડમાં મૃત્યુ તણી ધકેલતી ?

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેત્રીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

- મૃત્યુ-અંદાજના અનુભવમાં સુધારો અને
- ખર્ચ-પ્રમાણમાં થએલ ઘટાડાની રજૂઆત કરે છે.

૩ ટકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંક્યા પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોકખો નફો

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

જાહેર થયેલ બોનસો	જિંદગીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૨-૮-૦
	ઉપાતીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦-૦

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેંટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યોરન્સ કં. લી०

સ્થાપના : ૧૮૭૪] [હેડ ઑફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઑફિસ : ઇલેકટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઇન્દ્રનંદન ચુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

ગુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચા વાપરો

એજન્ટસ: **જહાંગીર બ્રધર્સ**

સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

૧ વિદાય દુનિયા ! (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૮૧
૨ જ્યોતિષ અને સંસ્કૃતિ	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	૮૩
૩ અખૂટ ભરિયા (કાવ્ય)	પૂજાલાલ	૮૪
૪ આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય	ડૉ યશવંત શુ. નાયક	૮૫
૫ ગોરસી :	ઠાકોરભાઈ ભાણાભાઈ નાયક	૮૮
૬ અંગ્રેજ મુત્સદ્દી-આર્થર બાલ્ફર	અનુ : ગુલામભાઈ મજીઠી	૯૧
૭ વિશ્વયોજના (કાવ્ય)	ભારદ્વાજ	૯૨

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦

✲

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઋતુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, જીર્ણજ્વર તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરીસંજીવની

રજીસ્ટર્ડ છાપ

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂા. ૧-૪-૦

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : **મેસર્સ એસ. રમણું એન્ડ કું.** ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્સીના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર મફત.

For

Honesty, Service & Integrity

(1) The Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

Fabrics combine Durability
Attraction & Fashion.

(2) The New Commercial Mills Co. Ltd. Ahmedabad.

Gopi Fabrics
Bears the Stamp of
Integrity, Quality, Strength & Colours.

(3) The New National Mills Ltd. Ahmedabad.

Nuna Fabrics
is
A Happy Blend
of
All that is
Superior, Durable & Fashionable.

(4) The Sentinel Assurance Co, Ltd. Bombay.

Shields you from risks Personal
AND
Those of Business

Life & Fire,

Motor & Accident

PURELY INDIAN CONCERNS

INSIST ON OUR SERVICE

અરવિન્દ

એટલે

અનોખા વસ્ત્ર માટે

હિંદનું સૌથી વિખ્યાત કાપડ

જેવાં કે સુતરાઉ સાડીઓ - ધોતીયાં - શર્ટીંગ ટવીલ - ક્રેપ - પોપલીન - નેનસુક - લોન - મલમલ દોરીયા અને વોયલ.

તમે જે કાપડ ખરીદો તે ઉપર આ માર્કો જુઓ.

વર્ષ ૧૯ · અંક ૧૧ · ૨૦૦૦ ભાદ્રપદ

પ્રસ્થાન

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

આદ્ય [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કે૦ મિસ્ત્રી

સ્વાગત

જરા થંભી ગાડી; સડક પર ઊભા સહુ ભમે,
પુકાર્યો 'ગાંધીનો વિજય' હરખે ગદ્ગદ રવે
અને બાપુ કેરું અમિત સુખ જોયું સ્મિતભર્યું,
સુશીલાનો ઝાલી કર ઊતરતા ખૂબ હળવે
નિહાળ્યા બાપુને; જખમ ઝમતી સર્વ હૃદયે,
કરુણાનું એના નયન છલકે અમૃત નર્યું.

ન શું એણે વેઠ્યું ! મરણપથ મહાદેવ પળિયા;
ગયાં બા; એ લાંબાં અનશન; કડુ બોલ અરિના;
સુકાની વિનાની, નિરખી, જતી રોળાઈ જનતા.—
ઊભી'તી ડો' વૃદ્ધા જઈ નજીક ત્યાં ફાટક તણી;
નમેલી શી કાયા, થર થર થતા હાથ, નિરખી
રહી એ બાપુને સજલનયને, એમ પૂછતી:
"અહો ! ગાંધી આવ્યા ? અહીં શું કરી આ મુંબઈ મહીં ?"
રહી આધે ઊભી, શિર કર ધરી, લીધ દુઃખણું.

નિહાળું હું, મોંઘી નયનમીટ શું રાષ્ટ્રજનની
રહી વૃદ્ધા રૂપે પુરુષવરનું સ્વાગત કરી !

નાથાલાલ દવે

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ
ચ્યવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માંડો

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [જીવન]

લીલાં આંબળાં સાથે બીજાં પાચક
અને લોહી વધારનાર ઔષધો
મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની
નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર
સાત્વિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી૦ : મુંબઈ

: અમદાવાદના એજન્ટ :

મોતીલાલ બ્રધર્સ—ગાંધીરોડ

અમદાવાદ

'રાજકીય વિ॰ આર્થિક' પ્રગતિવાદ

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

૧

ક્રિપ્સ-યોજનાના અસ્વીકાર પછી, આપણે ત્યાં જે નવી રાજકીય ભૂમિકા જન્મી, તેનું મુખ્ય લક્ષણ જો કાંઈ હોય તો એ જણાય છે કે, માત્ર રચનાત્મક કે સુધારપંથી ઢબે હવે રાજકારણમાં પ્રગતિ કરવી અશક્ય છે; અને બનતી ત્વરાએ હિંદની પ્રજાના હાથમાં તેની રાજસત્તા આવી જવી જોઈએ,—એટલે કે, અંગ્રેજ રાજસત્તાએ જૂના કાળમાં પચાવી પાડેલું પોતાનું આસન, વિશ્વયુદ્ધ નં. ૨ ના નવા યુગમાં (જાતે સમજીને, કે જગતના તેના મિત્રો પાસેથી સમજીને) છોડી દઈ, તેના હકદાર એવા હિંદી પ્રજાજનોને સોંપવું જોઈએ; તેમાં તેનું અને સૌનું ભલું રહેલું છે, ને યુદ્ધમાં તેનો નૈતિક જય છે.

આ ભૂમિકા-ફેર નાનોસૂનો નહોતો. ગાંધીજીની જ વિચારણામાં કાંઈક ફેર આ ઢબનો બતાવી શકાય. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આવી બાબતોમાં ફેર કાળાના ધોળા જેવો નહિ, પણ કંઈ ચીજને પહેલું-પછી મહત્ત્વ અપાય કે, શેના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે ને તીવ્રતા બતાવાય છે, તે જાતનો ફેર હોય છે. અત્યાર સુધી ગાંધીજી રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા સ્વરાજની કલ્પના કહી બતાવતા. તેમાં રચનાત્મક કાર્યને એક રીતનું પ્રથમ મહત્ત્વ હતું, અને તે આજેય તેમની નજરમાં છે. પરંતુ ક્રિપ્સ-યોજનાની નિરાશા બાદ તેમણે આ મહત્ત્વને જરા જુદી રીતે બતાવ્યું. તેને એમણે સ્વતંત્ર ભારતની પુનર્ઘટનાનો (અત્યારથી તત્કાલ અમલમાં આણી શકાય એવો) કાર્યક્રમ કહ્યો. તે જે વસ્તુઓને તેર-વિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ગણાવે છે, તે બધી હમેશની છે, ને તેમાં મંડયા રહેવા માટે એ જ કારણ બસ છે. પરંતુ, એક એવી કલ્પના જે સમજાતી હતી કે, તે કાર્યક્રમ દ્વારા આપણે અમુક સમયમાં—બનતી ત્વરાએ સ્વરાજ હાંસલ કરવાનો ધ્યેય ઉકેલી લઈશું, એમાં કાંઈક ફેર થયો. તેનો પ્રસિદ્ધ દાખલો કોમી એકતા પ્રત્યેની દૃષ્ટિનો આપી શકાય. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ત્રીજો પક્ષ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી તે આ રચનાત્મક કાર્યનો આખરી ઉકેલ નહીં થવા દે. (જોકે તેનો અર્થ એ પક્ષોએ કશું કરવાનું જ નથી રહેતું એવો હરગિજ નથી થતો.) અને એ જ ન્યાયે, કહી શકાય કે, બીજાં અનેક કાર્યોમાં પણ કોઈ ને કોઈ રૂપે ત્રીજો પક્ષ આવે કે પડે જ છે; અને આથી કરીને માત્ર રચનાત્મક કામ દ્વારા તત્કાલ કરવાનું એવું સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું કામ સાધવા માટે પૂરતું પીઠબળ જમા થઈ રહેશે, એમ નથી લાગતું. સત્યાગ્રહ જેવા શસ્ત્રની આથી જ તાત્ત્વિક જરૂર મનાય છે. પણ આપણે અહીં તે બધાનો વિચાર કરવા નથી નીકળ્યા. ઉપરના બધા પરથી કહેવા-બતાવવાની મતલબ એટલી છે કે, ૧૯૪૨થી હિંદનું રાજકારણ રચનાત્મક કામ અને સ્વરાજ વચ્ચેનો સંબંધ થોડીક નવી નજરે જુએ છે. આથી જ લૉર્ડ લિનલિથગોની સરકારે એ નવી ભૂમિકા ઉપર પોતાનો દમ દંડ ઉઠાવ્યો ને જે હજી સમૂળો નીચે નથી મૂક્યો. અસ્તુ.

૨

પરંતુ આ જ બે વર્ષોના ગાળામાં સરકારે જે પોતાના રાજદ્વારી પાસા-દાવમાં ફેર બતાવ્યો છે, તેય એવો જ વિલક્ષણ છે, એમ માનો તોય સાચું છે કે, ઉપલા પ્રજાકીય માનસ-ફેરના જવાબ રૂપે જ એ છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિના અભ્યાસીઓને ખબર છે કે, ગયા વાઈસરૉયની સરકાર પોતાની દંડ-નીતિ પર જ એવી મુસ્તાક હતી કે, બંગાળામાં દાણોપાણી ખૂટ્યાં તેનીય એને ખબર ન રહી ને લાખોના જાનને ભોગે જ તે જાગી, ને જે કાંઈ કર્યું તે કર્યું. પણ તે ખરેખર કશાયું નવા હાકેમના આવ્યે. આ હાકેમે

માત્ર દંડનીતિ દેખાડવા કરવા જરૂર નહોતી, કેમ કે તેની વધુ જરૂર રહી નહોતી; માત્ર 'ઉદ્-દંડ' રહેવાથી બસ હતું. પણ તેણે ગયા હાકેમના વારસા રૂપે પ્રજા-વિરોધી આડમતા ઉપરાંત જે નવી નીતિ શરૂ કરી તે 'યુદ્ધ-બાદ' પુનર્ઘટનાના મનોરાજ્યની. અને તેમાં તેણે ગાંધીજીને પણ નોતરું આપ્યું ને કહ્યું કે, રાજદ્વારી બાબતોમાં તો તમારે ને બ્રિટિશ સરકારે એક થઈ મળવું મુશ્કેલ લાગે છે; છતાં જે મોટું 'યુદ્ધ-બાદ' પુનર્ઘટનાનું કામ છે, તેમાં તમારા જેવા લોકમાન્ય પુરુષની પ્રતિષ્ઠા ભારે સેવા આપી શકે; અને એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. એમ સરકારે રાજકારણી પરથી રચનાત્મક કહેવાતા કાર્યક્રમને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું, જે શરૂની પ્રજાકીય દૃષ્ટિથી ઊલટું બન્યું. અરે! જુઓ તો, ગાંધીજીનો આખો રચનાત્મક કાર્યક્રમ જ જાણે સરકારે—ભલે તેની લાભનીતિને હિસાબે—અપનાવ્યો છે, એમ બતાવી શકાય.

અને આ નીતિને અનુસરી સરકારે ભાત ભાતના બોર્ડ, કમિશનો, સમિતિઓ નીમી ભારે મોહક એવી યોજનાઓના રિપોર્ટ તૈયાર કર્યા. રેલવે, ખેતી, આરોગ્ય; શિક્ષણ વગેરે અનેક વાતો તેમાં લેવામાં આવી. મહત્ત્વની અને યુદ્ધ-કાળમાં તત્કાલ કામ દઈ શકે એવી તથા યુદ્ધ પછી તરત હાથ પર લેવાની થનારી એવી જે યંત્રોદ્યોગ-વિકાસની વાત, તેને—કોણ જાણે કયા દોરીસંચારથી!—હિંદના કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓએ ઉપાડી લીધી, અને તેને સરકારે પોતાની ઢબે આશીર્વાદ આપ્યા. આ ઉદ્યોગપતિઓને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઈએ કે, તેમણે તેમાં બહુ અગમચેતી ને સમજભેર એક કલમ મૂકી કે, આ બધી અમારી ગગનવિહારી વાતો રાષ્ટ્રીય સરકાર આવે ત્યારે તેને હાથે જ ભૂમિ પર ઊતરીને ચાલતી થઈ શકશે. અને તેમાં તેઓ ડાહ્યા નીવડ્યા છે, કેમ કે હવે આપણને પાર્લમેન્ટમાંથી સાંભળવા મળે છે કે, રાજકીય પ્રગતિ કરતાં આર્થિક ને સામાજિક પ્રગતિ હિંદ માટે બહુ જરૂરની છે! હિંદની પ્રજાએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પોતાના સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રશ્નને અંગે જે નવી ભૂમિકા માંડી—કે, રાષ્ટ્રીય સરકાર વગર હિંદનું નાવ હવે આગળ વધી શકે નહિ—તેના જવાબરૂપે આ નવી મીમાંસા આપણને શીખવવાનું શરૂ થાય છે. હિંદે આનાથી સંભાળીને ચાલવાનું રહે છે, કેમ કે, પ્રજાજીવનની મોટી એક નિયામક શક્તિ જે સરકારી-રાજસત્તા, તે વગર કોઈ પ્રજા સંગીન એવું ઓછું જ કામ કરી શકે, એ આજે વિવાદગ્રસ્ત વિધાન નથી. છતાં, શાણા એવા લોકો એથી ઊલટું કહે કે વર્તે તો એ કાલની જ બલિહારી છે!

૩

શિક્ષણની પુનર્ઘટના કે નવા મંડાણ કરનાર માટે પણ ઉપરની બાબત વિચારવા જેવી છે. રાજસત્તા જોડે શિક્ષણને તો સૂક્ષ્મ છતાં ઘણો ગાઢ સંબંધ હોય છે. તેને જો ખરેખર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કરવું હોય તો, એની કોઈ પણ વિચારણામાં ને અમલમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની અગાઉથી હયાતી—ઉદ્યોગવિકાસ માટે પેલા ઉદ્યોગપતિઓએ ગણી તેમ—બહુ જરૂરી છે. આ સરકારની દખલ એમાં ન જ હોઇ શકે. એ જો ભૂલવામાં આવે તો આખું કાર્ય જ ઊંધે પાટે જાય અને તેમાં પુનર્ઘટના જેવું ભાગ્યે જ કાંઈ હોઇ શકે; નવે લેબાશે છતાં કદાચ ગતાનુગતિક જ તે હોય. આથી કરીને મુંબઈના પદવીદાન-સમારંભ વખતે તેના કુલનાયકે જે ચેતવણીનાં વાક્ય કાઢ્યાં છે, તે સવેળાનાં ગણાય. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની યોજનાના જયકર કમિટીના હેવાલ પર વિવેચન કરતાં તેમણે કહ્યું કે, તે કમિટીના રિપોર્ટ પર યુનિવર્સિટીના સત્તાવાળાઓએ વિચાર કર્યો છે, (શો તે એ નથી કહેતા.) પરંતુ ધારાસભાની આખરી મંજૂરી તેને બાકી છે. (૨) કલ્પેલી નવી પૂના યુનિવર્સિટીમાં મુંબઇ કરતાં ઝાઝો સુધારો જોવા મળતો નથી, એમ કેટલાક

અલ ફાતિહા

સ્તુતિમાત્ર હે અલ્લા ! તને. જગદીશને,
કલ્યાણકારી ને કૃપાળુ ઈશને;
તું જ સ્વામી કર્મફલના સમયનો,
તારી જ ભક્તિ ને મદદ માગું અમે;
તું દોર અમને પંથ સીધા પર સદા,
તારા કૃપાપાત્રો તણા પંથે સદા;
કુમાર્ગ પર જે જે ગયા ત્યાં નહિ કદા.

મૂ. પુ. બારોટ

x. અલકુરાનની આ આદિપ્રાર્થના છે, ને જગતભરના મુસલમાનો એનો લગભગ નિત્યપાઠ કરે છે. આને સંક્ષિપ્ત કુરાનનું ઉપનામ પણ અપાયેલું છે.

બોલીશ માં મોર !—

મોર ! બોલીશ માં મોર !
અંધારી રાતને પાછલે પહોર—મોર૦
પાછલી તે રાતની ઊંઘ મારી ઊડી, ગાજે ગગન ઘનઘોર,
એકલ આવાસમાં વીજળડી ફરકે, સરકે મારાં સપનાંનો દોર—મોર૦
તારે તે બોલડે ઊભરે અબોલા ને ઊતરે આ હૈયાનો તોર,
માની આ મન મારું થરથર કાંપે ને કંપે છે કાળજું કઠોર—મોર૦
જુગજુગ જેવડી રાત થઈ બેઠી, ક્યારે થાશે અરે ભોર ?
મટકું માંડું ને ત્યાં તો હૈયાની કુંજમાં ઊંડો આ શો મચે શોર !
મોર ! મોર ! મોર !
બોલીશ માં મોર !

ઉમાશંકર જોષી

માને છે. (૩) અને તે કહે છે કે, " એક વસ્તુ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, આખા દેશ માટે યુદ્ધ બાદ શિક્ષણ-નીતિ યોજાય અને નક્કી થાય ત્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રે રાહ જોવાનું થાય. '

શિક્ષણ શું કે ઉદ્યોગ શું, અનેક રચનાત્મક કામોને માટે સૌ દેશહિતચિંતકોએ સંભાળીને ચાલવાનું છે કે, તેઓ સ્વતંત્રતાની મુખ્ય વસ્તુ ભૂલીને તેમાં ગૂંચાઈ ન જાય. નહિ તો તેઓ ' આર્થિક વિ૦ રાજકીય ' પ્રગતિ અને વિકાસનો નવો જે સરકારી પ્રગતિવાદ દેશ પાસે આવ્યો છે તેમાં ફસાશે, ને સ્વરાજ-પ્રશ્નને વળી વધુ ગૂંચવશે. આવા સંજોગોમાં, પ્રજાની નિજી શક્તિ, સમજ અને સંગઠન-બળથી જે થાય,—અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમી પ્રજા ધારે તો ઘણું કરી શકે—તે કરવા તરફ ધ્યાન, ખંત, ને ઊલટ તથા ઉત્સાહ રાખવાં; અને સરકાર-જાગૃતિ મદદમાં આવી, ઝટ થતાં દેખાતાંમાં ફોરાં સમજીને સ્વસ્થ રહેવું, એ સામાન્ય ધોરણ ગણાય.

૨૭–૮–'૪૪
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

તિતિક્ષા અને લાઘવ

શૌનક

કુદરત પણ કેટલીક વાર પોતાની વિનોદપ્રિયતા કેવી બતાવી આપે છે! 'જરૂરિયાત વધારશો તો સમૃદ્ધ ને સંસ્કૃત (સુધરેલા) બનશો' એમ ગાઈવગાડીને કહેતી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને જ વર્તમાન યુદ્ધની જનેતા બનાવી તેના જ મોંમાંથી 'જરૂરિયાત ઘટાડો' અને 'only if you must'નાં પ્રચારસૂત્રો કઢાવી તેણે અવળીતરાઈભરી ગમત નથી કરી? સગવડો વધારી આપી પરતંત્રપણું અને તિતિક્ષાવૃત્તિને ભાંગી નાખનારી તથા કુદરતી અવસ્થાથી માણસને આઘો ને આઘો લઈ જનારી અર્વાચીન સંસ્કૃતિ જ એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરી બેઠી કે તેને પોતાને જ 'ચલો કુદરત ભણી' જેવું જ કંઈક, અલબત્ત બહાદુરીભરી પીછેહઠની વ્યૂહરચનાની દૃષ્ટિએ, કહેવું પડે છે અને તિતિક્ષા કેળવવાની લોકોને અત્યારે શીખ આપવી પડે છે!

લોકોને કુદરતની આ ગમત—કોઈ વળી તેને તેણે લીધેલું વેર પણ ગણશે: એ તો જેવી જેની દૃષ્ટિ, મૂળ હકીકત તો છે તે જ છે—ની ઠીક પ્રસાદી મળી છે. તેણે પગનો ઉપયોગ ભૂલી ગએલા અનેકોને પગે ચાલતા કર્યા છે, લોકોને આગગાડીની મુસાફરી ઓછી નહિ કરતા તોય તેમાંની અસહ્ય ભીંસાભીંસ તથા હાલાકીને સહી લેતા કર્યા છે, અને અનેકોને ઝીણા ચોખા ને ઝીણા કાપડને બદલે જાડા ચોખા અને જાડાં તથા થોડાં કાપડથી તેમ ઓછી બ્લેડ, ઓછા કાગળ, ઓછા ઘાસલેટ અને ઓછા કોલસાથી ચલાવી લેતા કર્યા છે!

પણ અત્યાર સુધી લેખકો અને તેના ડાબાજમણા હાથ જેવા—ખરી રીતે તો આ ત્રણમાંથી કોણ મુખ્ય અને કોણ તેના ડાબાજમણા હાથ એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે—પ્રકાશકો અને મુદ્રકો આ 'જરૂરિયાત ઘટાડો'ની ઝપાટમાંથી કોરા રહી ગયા હતા. તાજેતરમાં અમલમાં આવેલા કાગળકસરના કાયદાદ્વારા 'લ્યો, તમે ય લેતા જાઓ' કહેતું 'જરૂરિયાત ઘટાડો'નું સૂત્ર, માગણી કે સલાહ તરીકે નહિ, પણ હુકમ બનીને આવી પહોંચ્યું છે. આવર્તવિંત સામયિક પત્રોને તો તેણે એક જ સપાટે પાતળા પાપડ જેવાં બનાવી દીધાં છે, અને લેખનના તો નહિ પણ મુદ્રણ–પ્રકાશનના વ્યવસાયને ઠંડાગાર જ કરી મૂક્યા છે!

છાપખાનાવાળા તેમજ પ્રકાશકો આનાથી ભલે કકળી ઊઠે. પણ લેખકોએ કાંઈ કકળવા જેવું નથી. એમની કલમને મોંયે—કલમનું મોં કેટલું નાનું ને છતાં કેટલું મોટું છે, પેલા અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન્ ભગવાન જેવું!—દૂચો મરાતો નથી, કોઈ દુન્યવી સત્તાની પણ શક્તિ બહારની એ વસ્તુ છે. લેખક જેનું નામ, તે તો જગતનું રહસ્ય વધુ જાણનારો ગણાય અને એવા તરીકે તેણે સમજી લેવું જોઈએ કે દુનિયામાં જે જરૂરી હોય છે તે જ બને છે, અને દેખાતા અનિષ્ટમાં ય કોઈ શુભ સંકેત લપાયેલો હોય છે. ગમે તેવું લખ્યું ગમે તે છાપી આપવાની મુદ્રણયંત્રે સસ્તી બનાવી મૂકેલ સગવડે મુદ્રણ–પ્રકાશનના વ્યવસાયની ચરબી ઠીક વધારી દીધી હતી, એ કાયદાના નિયમનના આ ઉપવાસ જેવા કુદરતી ઉપચારથી હટી જશે. લેખકોમાં ય પોતાનાં પુસ્તકોની સંખ્યાવૃદ્ધિનો મોહ એ જ કારણે વધી ગયો હતો તે પણ ઓછો થઈ ગુણવત્તા પર તેમની નજર પાછી જઈને ઠરશે. આવું તો જરૂરી હતું એમ કહી સમાધાન લેખકો નહિ મેળવે?

અને સામયિકોને માથે ભારે થઈ એમ કહી તેનો પારખરો કરવો પડે એવી સ્થિતિ સરજાઈ છે એ ખરું—એમની અત્યારની સિકલ જોઈને તેમના પ્રેમી કોઈ સાહિત્યનાં છોકરાઓને રડવું ય આવે તો નવાઈ નહિ—, પણ એ બાબતમાં ય 'કૃષ્ણ કરે તે ઠીક

કરે છે ’નો વૈષ્ણવી સંતોષ લેવા જેવો છે. ‘ સાદી ભાષા સાદી કડી ’ વાળા શામળના દોહરામાંના ‘ સાદી ’ વિશેષણને બદલે ‘ ટૂંકી ’ મૂકીને એ દોહરાને પોતાના ધ્યેયમંત્ર કે લેખકોને સલાહ તરીકે મથાળે ટાંકવાની અનિવાર્ય જરૂર જેને માટે હવે ઊભી થઈ છે એવાં આપણાં સામયિકો તેના લેખકોને માથે શબ્દકસરની ફરજ નાખશે તે એક મોટો લાભ સાધી આપશે. અત્યારના જેટલું બધું નહોતું છપાતું ત્યારેય વિલાયત જેવા દેશનો શેક્સપીયર હૅમ્લેટમુખે ‘ શબ્દો, શબ્દો, ખાલી શબ્દો ’ પ્રત્યે પોતાનો અણગમો વ્યક્ત કરી ગયો હતો. અત્યારે તો એને આપઘાત કરવાનું મન થાય એટલો બધો વાણીવિલાસ મુદ્રણકળાને મુબારક પ્રતાપે વધી પડ્યો છે. સામયિકોના લેખકોને ટૂંકું જ લખવાનું જરૂરી બનતાં, શબ્દોના ઉડાઉ દુર્વ્યયને ટાળી, ‘ પરહરી વસ્ત્ર ને વળગે ચૂંથે ’ એવો અત્યારલગી બેલેલો ખેલ ખતમ કરી, જ્યારે એક એક શબ્દની કીમત હતી ને જ્યારે અર્ધી માત્રાના લાઘવ કે બચાવથી પુત્રોત્સવનું સુખ મણાતું હતું એવા સૂત્રોના જમાનામાં જવાનું આવ્યું છે. અને ત્યાંથી ય આગળ વધી ઉપનિષદના પ્રજાના ‘ द, द, द, ’ના અને છેક અંતે તો ગુરો दस्तु मौनं व्याख्यानंના જમાના સુધી પહોંચી જવાય તો ય શું ? એ તો ઈષ્ટયોગ જ બનશે. આખરે તો વૈખરી એ વાણીનો સ્થૂલતમ પ્રકાર છે ને ? ખરી વાણી તો મૌન પારની પરા જ ને ? વાણીનું મૌન સાધી, મૌનની વાણીના સામર્થ્યનો, અને એમ ‘ મરીને જીવવાના મંત્ર’નો કે ‘ तेन त्यक्तेन भुंजीथाः’ ના સત્યનો, પ્રકારાન્તરે સાક્ષાત્કાર એ તો લેખકની ચરમ સિદ્ધિ છે, એ દિશામાં પગલાં માંડવાનું ય આથી જ બનશે ને !

પણ ટૂંકું લખવાની દુઃસાધ્ય કળાની સાધના કરવા જતાં આ સિવાય બીજા ય અનેક ફાયદા લેખકને મળવાના. શબ્દની અભિધા, લક્ષણા ને વ્યંજના એ ત્રણે શક્તિઓના કુશળ જ્ઞાતા જે દરેક લેખક બનવું જોઈએ જ તેય બનાશે, અને એવું લખાશે જેમાંથી એ ત્રણે શબ્દશક્તિઓ વડે લભ્ય વાચ્ય, લક્ષ્ય અને વ્યંગ્ય એ ત્રણે પ્રકારના અર્થના અધિકારીઓ પોતાને મારેનો અર્થ ગ્રહણ કરી લેશે—જેથી અધિકારવ્યવસ્થા જાળવ્યાનો સંતોષ પણ લેખકને મળશે. વિવેચકોની ‘ શબ્દાળ ’ એવી ગાળમાંથી ય બચી જવાશે. શબ્દના કોલાહલમાં ડૂબી ગએલ જગતને, પૃથ્વીને જળમાંથી બહાર લાવનાર વરાહ ભગવાનની માફક બહાર કાઢી તેમાંથી બચાવી લેવાનું શ્રેય પણ રળાશે. બ્રહ્માનંદસહોદર આનંદ જે કવિતા આપતી હોવાનું કહેવાય છે તે તો મળે ત્યારે, પણ સૂત્રકારોનો પુત્રોત્સવસહોદર આનંદ તો ભાષાલાઘવથી મેળવાશે જ. છેલ્લે તો સરસ્વતીની ઉપાસના જરા ય ઓછી ન થાય ને સંક્ષિપ્ત છતાં એ સત્ત્વશાળી થાય તેમ કરીને સામયિકોને સફળી નાખનાર કાગદાને હંફાવ્યો ગણાશે ને એ રીતે લેખકવર્ગનું નાક પણ ઊંચું રહેશે. કાગળઅંકુશનાં કાયદામાંથી ય આવા ફાયદા ખોળી કાઢી, તેના ડંખને આમ નિર્વિષ બનાવી દેવાશે. બોલો, આ બધા લાભો ઓછા છે ? આપત્તિમાંથી ય સમાધાન ન મેળવે એ આર્યદૃષ્ટિ શાની ?

તો પછી, પ્યારે લેખકબિરાદરો, તમે ખોટા કકળશો નહિ. ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં તમારું સમગ્ર વક્તવ્ય સમાવતાં શીખો, ને ઉપરના ફાયદા ઉઠાવો. ટૂંકમાં, લાઘવની સાધના કરી લઘિમાસિદ્ધો બનો. અને એમ કરીને ગાંધીજીને જેમ મુલાકાતીઓ માટે દીવાલ પર ‘ Be quick, be brief, be gone ’—ગામઠી ભાષામાં કહીએ તો ‘ પોરામાં પતાવો ને ટળો ’—એવી સૂચના કરવી પડી છે તેવી સામયિકોના તંત્રીઓને તમને સંબોધીને કરવાવારો આવવા જ દેશો નહિ !

★

" કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં "

તમારાં કુટુંબની સલામતી ખાતર   તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧   હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર	જિંદગીના વીમા ઉપર
રૂા. ૩૬	રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૨½ ટકા વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો યા લખો:—

ઓફિસો:— મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મુંબઈ ઈલાકાના બ્રાન્ચ મેનેજર્સ

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

બુરાનપુરી ભાગોળ, સુરત

'પ્રસ્થાન'ના ગ્રાહકોને

આપનું લવાજમ આવતા અંકથી પૂરું થાય છે. અને હવે 'પ્રસ્થાન' ૨૦'મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે એ જણાવતાં અમને આનંદ પણ થાય છે. સારા સંજોગો હોત તો કેટલી યે યોજના કરી આપનો વધુ ને વધુ સહકાર મળે એમ કર્યું હોત. પણ આજના સર્વભક્ષી યુદ્ધે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને છોડયું નથી — કાગળ ઉપર પણ અંકુશ આવી ગયો છે, ૭૦ ટકા કાપ મૂકાયો છે, એને લીધે 'પ્રસ્થાન'નું કદ કેટલું ઘટાડવું પડ્યું છે એ પ્રત્યક્ષ છે. જે માસિક અમે ૬૪ પાનાંથી વધારીને ક્રમેક્રમે ૭૨, ૮૦, ૮૮ અને ૧૦૦ પાનાં સુધીનું આપ્યું હતું તે જ માસિક આજે આ કદમાં બહાર પાડતાં અમને કેટલું થતું હશે તે અમારું મન જ જાણે છે!

આ સંજોગોમાં, વધુ પાનાં આપી શકાય તે માટે વધુ ક્વોટાની અમે માગણી કરી છે, અને આશા છે કે વધુ પાનાં માટેની અમારી માગણી સ્વીકારાશે.

અમારા ચાલુ ગ્રાહકોને વિનંતિ છે કે તેઓ આ ચાલુ કદ તરફ ન જોતાં, આવતા બાર માસ માટે, અમને સાથ આપશે. 'પ્રસ્થાન'નો આ કટોકટી કાળ છે અને તે સમયે આટલા સાથની અમે આશા રાખીએ તો તે વધુપડતું નથી જ! છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષથી અમારે આ જાતની અપીલ કર્યા કરવી પડી છે: અને આપે તેને માન પણ આપ્યું છે. આજના રંગ જોતાં, કદાચ, લડાઈ બાર માસથી વધુ નહિ લંબાય, એટલે, વધુ એક વર્ષ માટે આ અપીલ છે. આજે આ માસિકને ટકાવી રાખવું એ આપની ફરજ છે. અને અમને શ્રદ્ધા છે કે આપ જરૂર એટલો ભોગ એક વર્ષ માટે અચૂક આપશો જ.

આવતા વર્ષ દરમ્યાન શક્ય તેટલું વધુ મેટર આપવા અમે જરૂર યત્નશીલ રહીશું જ. માસિકને જીવાડવા ખાતર આપનો સહકાર, વધુ એક વર્ષ માટે આવશ્યક છે જ, અને તે આપી આપ અમને મદદ કરશો એમ ઈચ્છું છું.

આવતો અંક વી. પી.થી

૧ નવા વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૫–૦–૦ આ અંક મળે તરત જ મ. ઓ.થી મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

૨ આવતો અંક તા. ૩૦–૯–૪૪ના રોજ પ્રસિદ્ધ થશે. તે દરમ્યાન જેમનું લવાજમ નહિ મળ્યું હોય તેમને એ અંક રૂા. ૫–૪–૦ના વી. પી.થી તા. ૨–૧૦–૪૪ના અરસામાં રવાના થશે, તે સ્વીકારી લેવા વિનંતિ છે.

૩ જેમને ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવું ન હોય તેમણે આ અંક મળે તરત જ તે મુજબ ખબર આપવી.

૪ અમદાવાદના ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ કાર્યાલયમાં ભરી જવું.

વીસ-વીસ વર્ષથી ચાલતું આ માસિક આજે ફરજ તરીકે આપનો સહકાર ઇચ્છે છે. એને જીવાડવા ખાતર આપ જરૂરથી એના ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેશોજી.

તા. ક. વધુ ક્વોટા માટેની અમારી માગણી મંજૂર થઇ છે એટલે હવેથી ૧૨ મહિને વધુ પાનાં આપી શકાશે.

તા. ૨૯–૮–૪૪

રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી
સંચાલક

ક વિ જ ન !

આષાઢસ્ય પ્રથમ સુદિવસે
ક્ષિતિજે ધનશૈલોનાં દરસે,
કવિજનનું ઉર પ્રીતિતરસે
 ચમક્યું ચેતનમાં.
મેઘદૂતની મનભર વાણી
માંડી વાંચવા, ત્યાં ઉભરાણી
સ્મૃતિ. હતી જ સુદૂરે રાણી
 શૂન્યનિકેતનમાં

આલ્મોડાના. અર્ધ જ કમણી
વેકેશન ગાળીને; નમણાં
નેત્ર તણી પજવી રહી રમણા
 પરંતુ કવિમનમાં.
મેઘદૂત મૂકીને પડતું,
ચિંતવતું કવિઅંતર રડતું,
વિરહનિવારણ કોઈ ન જડતું
 ગહરાં ચિંતનમાં:
વાયરમાં શું હૈયું સમાયે?
કાગળ સઘળા સેન્સર થાયે.
મોકલીએ, જો કોઈ જાયે,
 સંદેશા. પણ હા
વી.પી. પર ક્યાં ટિકિટ મળે છે?
વૃથા અરે મુજ આંસુ ગળે છે!
ઊંચે આ વાદળ ગગડે જે
 તે મુજ દુઃખ મહા

પ્રિયા કને કરશે જ નિવેદન.
કાલિદાસ કે મુજમાં ભેદ ન
એને, કરશે વળી અચેતન
 સેવા પ્રેમિકની.

પરંતુ પ્રિયને પૂછી જોઈએ,
—અણસમજી વાતે ન મોહીએ,
રડતાં પ્હેલાં આંખ લ્હોઈએ,
 —એવા ડહાપણની
લ્હેરમાં પ્રિયને પત્ર મોકલ્યો:
'પત્રે ભાવ રહે અણઉકલ્યો.
કહે તો કહું સંદેશ મોકલો
 વાદળની સાથે.'

વળતી ટપાલમાં પ્રત્યુત્તર
આવતો'ક પડ્યો ઘરઉંબર–
માં, અક્ષરની લઢણ સુસુંદર
 રચેલ મૃદુહાથે.

ફાડીને કવિ સભર ઉમળકે
વાંચે: 'તારા ગીતની હલકે
રખે વ્યર્થ તે વાદળ છલકે!
 હોયે ત્યાં જ હજી
તો કહેજે: વિણ ધાન્ય મરે છે
આખું બંગાળ, અને ટટળે છે
કંગાલો કણ માટ,' ભણે છે
 રુષ્ટ પ્રણયસરોજ

ધૂળ મહીં! તો કરે ધાન્યભર
મળે પહેલું જ માર્ગે ખેતર,
વર્ષીને ત્યાં મનભર સત્વર.
 કહેજે કૈંક તું યે

બસ ત્યારે! જો ધટ બજે છે,
બંગ રાહતે વળ્યો જે છે,
તે માટે સૌ વેશ સજે છે.
 પૂછેલું ઝટ દે યે."

ઉમાશંકર જોશી

૩–૯–'૪૪

વિશ્વમાં પૃથ્વી સિવાય બીજે જીવનની શક્યતા છે?

ડૉ. યશવંત ગુ૦ નાયક

સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વી એક વિશિષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે. વળી દૂરબિન અને બીજાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી વિશ્વનું જે અવલોકન થઈ શક્યું છે તે ઉપરથી પણ એમ માલૂમ પડે છે કે પૃથ્વીના જેવી પરિસ્થિતિ ભોગવતો બીજો ગ્રહ વિશ્વમાં બીજે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તે બહુ સંભવિત નથી. આ હકીકત સાચી છે એમ માનવાને ઘણાં વૈજ્ઞાનિક કારણો છે, આથી એમ પ્રતિપાદન થઇ શકે છે કે જીવનને માટે જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ જોઈએ તે આપણી પૃથ્વી સિવાય ઇતર કોઈ ઠેકાણે સંભવિત નથી. જીવનને ધારણ કરનાર પૃથ્વી વિશ્વમાં એક અલૌકિક પદાર્થ છે એમ જ કહી શકાય.

જીવનને માટે પૃથ્વી ઉપરની ભૌતિક પરિસ્થિતિ કેટલી રીતે અનુકૂળ છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો પણ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે જીવન અન્યત્ર સંભવિત નથી.

(૧) પૃથ્વી એક જ એવો ગ્રહ છે કે જેના ઉપર કાર્બન (કોલસા)નું તત્ત્વ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. દરેક જીવંત વસ્તુનાં અંગોની રચનામાં કાર્બન એક મહત્ત્વનું અંગ છે. માણસ, પશુપંખી, જીવજંતુ અને વનસ્પતિ એ દરેકમાં કાર્બનનું તત્ત્વ એક અથવા બીજે રૂપે રહેલું છે. વિશ્વની અંદર રહેલા અનેક તારાઓનું તથા સૂર્યમંડળના બીજા ગ્રહોનું શાસ્ત્રીય અવલોકન એમ બતાવે છે કે એ સર્વમાં કાર્બનનું તત્ત્વ નથી અથવા નહિ જેવું જ છે.

(૨) પૃથ્વીનું સૂર્યથી અંતર પણ એટલું યથાસ્થિત છે કે જેથી તેના ઉપર જીવનને જોઇતી ગરમી અને ઠંડીના ફેરફારો થાય છે. ૪૦ થી ૪૨° સેન્ટિગ્રેડ (અથવા ૧૩૦ થી ૧૩૫° ફેરનહિટ) જેટલા ઉષ્ણતામાનથી વધુ ગરમી પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગ ઉપર પડતી નથી. એથી વધુ તાપમાં જીવન સંભવિત નથી. એ જ પ્રમાણે અતિ ઠંડકમાં પણ જીવન સંભવિત નથી. બુધ અને શુક્ર જેવા ગ્રહો સૂર્યથી ઘણા નજીક હોવાથી એના ઉપર અતિશય તાપ લાગે છે. વળી એ ગ્રહોની એક જ બાજુ હંમેશાં સૂર્ય તરફ રહેતી હોવાથી એમની એક બાજુ અતિ ઉષ્ણ રહે છે અને બીજી અતિ ઠંડી રહે છે. આમ એ ગ્રહોની બન્ને બાજુ જીવનને માટે નકામી થઇ પડે છે.

પૃથ્વીથી દૂર રહેલા ગ્રહોમાં મંગળ સિવાય બીજા ગ્રહો ઉપર અતિ ઠંડક રહેતી હોવાથી જીવન શક્ય નથી. મંગળના ગ્રહ ઉપર પૃથ્વીના કરતાં વિશેષ ઠંડક છે, પરંતુ બીજી પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં ત્યાં પણ જીવન સંભવિત નથી ખાસ કરીને કાર્બન તત્ત્વનો અભાવ મંગળ ઉપર જીવનની શક્યતાને નકારે છે.

(૩) પૃથ્વી ઉપર પાણી અને હવા એ બન્ને પણ માફકસર પ્રમાણમાં આવેલાં છે. હવામાં જીવનને જરૂરી તેટલો ઑક્સિજન અને નાઇટ્રોજન પણ રહેલો છે. બીજા ગ્રહોની ઉપરના વાતાવરણનું અવલોકન કરતાં માલૂમ પડે છે કે પૃથ્વીના જેવું વાતાવરણ ભાગ્યે જ કોઇ ઠેકાણે હોઇ શકે. કદાચ મંગળ ઉપર એવું વાતાવરણ હોય પરંતુ તેમાં પણ કાર્બન ડાયૉક્સાઇડ નામના વાયુનો અભાવ એમ સૂચવે છે કે ત્યાંનું વાતાવરણ જીવનને અનુકૂળ નથી. પૃથ્વી ઉપર હવામાં જરૂર પૂરતો કાર્બન ડાયૉક્સાઇડ વાયુ પણ રહેલો છે. ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, શનિ અને બીજા દૂરના ગ્રહો ઉપર પાણીનું અસ્તિત્વ નથી એમ માલૂમ પડે છે. મંગળ ઉપર વાદળો અને બરફ હોવાનો સંભવ રહે છે. ચંદ્ર ઉપર વાતાવરણનો બિલકુલ અભાવ છે. આથી ચંદ્રમાં જીવન હોય એ તો તદ્દન અશક્ય છે.

(૪) પૃથ્વી ઉપર વાતાવરણ અને તેમાં રહેલા ઓઝોનને લીધે સૂર્યનાં તેજનો જીવનવિનાશક ભાગ શોષાઈ જાય છે. પારજાંબલી કિરણો અને ઉષ્ણતાનાં કિરણો વાતાવરણમાં

શોષાઇ જાય છે. જો એ કિરણો સીધાં પૃથ્વી ઉપર આવતાં હોત તો પણ જીવનને ભસ્મીભૂત કરી મૂકત.

(૫) પૃથ્વી ઉપરનું ગુરુત્વાકર્ષણબળ પણ જીવંત વસ્તુના પ્રત્યેક અંગને સમતોલ રાખવામાં અનુકૂળ છે. જો ગ્રહ ઘણો મોટો હોત તો તેના ઉપર ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ એટલું બધું થઇ જાત કે આપણા શરીરનાં અંગોને ટટાર રાખતાં તત્ત્વો ભાંગીને ચૂરો થઇ જાત. જો ગ્રહ ચંદ્ર જેટલો નાનો હોત તો જીવંત પ્રાણીઓની એકમેકની ગતિ અને તેને લીધે થતા અકસ્માતો પણ વિઘાતક થઈ પડત.

ઉપરની સર્વ હકીકતો લક્ષમાં લેતાં એમ સમજાય છે કે પૃથ્વીના જેવું જ વાતાવરણ જલાવરણ અને ઘનાવરણ ધરાવતો કોઈ બીજો ગ્રહ હોય, તે ગ્રહ તેના સૂર્યથી યોગ્ય અંતરે આવેલો હોય, તે ગ્રહ ઉપર પૃથ્વીનું દરેક તત્ત્વ હોય, તેના વાતાવરણમાં ઓક્સિજન અને નાઈટ્રોજન વાયુ યોગ્ય પ્રમાણસર આવેલા હોય, અને તે ગ્રહનું ગુરુત્વાકર્ષણબળ પૃથ્વીના જેટલું લગભગ હોય તો ત્યાં જીવનની શક્યતા રહે છે.

અનેક વેધશાળાઓમાંથી બહુ શક્તિશાળી દૂરબિનો વડે અવલોકતાં એવું માલૂમ પડે છે કે જે તારામંડળમાં આપણો સૂર્ય છે તેમાં સૂર્યના જેવું ગ્રહમંડળ જણાતું નથી. ગયે વર્ષે એકબે તારા ઉપર ગ્રહો હોય તેવું જણાયું છે. પરંતુ તે ગ્રહોની પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. વિશ્વમાં બીજાં પણ અસંખ્ય તારામંડળો છે, છતાં તેમાં પણ ગ્રહમંડળ ધરાવતા તારાની શક્યતા બહુ જ ઓછી છે.

દરેક તારો એ નાનોમોટો સૂર્ય છે. એ તારાઓ એકમેકથી પ્રચંડ અંતરે રહેલા છે. નજીકમાં નજીક બે તારા વચ્ચેનું અંતર ૨ થી ૩ પ્રકાશવર્ષ* જેટલું એટલે કે ૧૧૬૦૦ થી ૧૭૪૦૦ અબજ માઇલ જેટલું હોય છે! એવું માનવામાં આવે છે કે આવી રીતે અવકાશમાં વિખેરાયેલા તારાઓમાંથી એક કાળે આપણો સૂર્ય બીજા તારાની ઘણો નજીક આવી ગયો હતો. આને પરિણામે સૂર્યમાંથી ઉષ્ણ વાયુના મોટાં ભરતીનાં મોજાં આવ્યાં હતાં અને તે સૂર્યથી વિખૂટાં પડી જતાં તેમાંથી ગ્રહો પેદા થયા. આવી રીતે બે તારાઓ એકમેકની નજીક આવે તેવો બીજો અકસ્માત એટલો વિરલ છે કે તેને માટે એકાદ દાખલો ઠીક પડશે. હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર બે માખીઓ ગમે તેમ ફરતી હોય અને તે અકસ્માતે એક સ્થળે ભેગી થાય તેટલો જ સંભવ બે તારાને અકસ્માતે ભેગા થવાનો છે; અને ભેગા થાય તો તે બેની એકમેકની અસર સૂર્ય ઉપર થઈ તેવી જ થવાનો સંભવ તો તેથી પણ ઓછો છે. આમ છતાં ગ્રહો પેદા થાય તો તે ગ્રહો પૃથ્વીના જેવી જ પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય એનો સંભવ તો ઘણો જ ઓછો છે. આવી ગણના આપણા તારામંડળથી સ્વતંત્ર આવેલાં અનેક તારામંડળોને પણ લાગુ પાડી શકાય. ટૂંકમાં, આપણે એમ કહી શકીએ કે કોઈ અગમ્ય કારણથી કુદરતે પૃથ્વીને વિશ્વના સર્વ પદાર્થો કરતાં અનોખી સ્થિતિમાં મૂકીને તેના ઉપર જીવન નિર્માણ કર્યું છે. સાગર જેવા અફાટ વિશ્વમાં પૃથ્વી રૂપી એક બિંદુ ઉપર વિચરી રહેલી જીવંત સૃષ્ટિમાં મનુષ્યરૂપી એક જીવકોટી આજે એ વિશ્વની સમસ્યા ઉકેલવા મથી રહી છે. જીવન, પૃથ્વી અને તેમનો વિશ્વ સાથેનો સંબંધ એ મોટી સમસ્યા છે.

---

* એક પ્રકાશવર્ષ અંતર એટલે એક સેકન્ડના ૧૮૬૦૦૦ માઈલના વેગે જતું પ્રકાશનું કિરણ એક વર્ષમાં જેટલું અંતર કાપે તેટલું અંતર. આશરે એક વર્ષમાં પ્રકાશનું કિરણ [illegible] માઈલનું અંતર કાપે છે.

સ્વદેશી. . . . . . સસ્તા. . . . . . સરસ

નેરોલની
લંગર છાપ
શાહી

ફાઉન્ટન પેનના
તથા
બ્લ્યુ બ્લેક આરલા
વાપરો.

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટેટોમાં તેમજ આપણી દરેકે દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો :—

ધી નેરોલ એજન્સી
ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.
બ્રાન્ચ :—કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઈનમાં.

ગુજરાતનાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી
ઓ. કે. ની
ચા વાપરો
એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ
સ્ટેશન સામે : અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

૧ સ્વાગત (કાવ્ય)	નાથાલાલ દવે	૯૭
૨ રાજકીય વિ. આર્થિક પ્રગતિવાદ	મગનભાઈ દેસાઈ	૯૯
૩ અશ્રુકાવિહા (કાવ્ય)	ચૂ. પુ. બારોટ	૧૦૧
૪ બોલીશ માં મોર ! (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૧૦૧
૫ તિતિક્ષા અને લાઘવ	શૌનક	૧૦૨
૬ હરિજન ! (કાવ્ય)	ઉમાશંકર જોષી	૧૦૫
૭ વિશ્વમાં પૃથ્વી સિવાય બીજે જીવનની શક્યતા છે ?	ડૉ. યશવંત નાયક	૧૦૬
૮ પાળપીડિતની પ્રાર્થના (કાવ્ય)	પૂજાલાલ	૧૦૯
૯ વિદાય (કાવ્ય)	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૦૯

★ ગ્રાહકોને : જેમનું લવાજમ હજી બાકી છે તેમને તાકીદે મોકલવા વિનંતિ.

For

Honesty, Service & Integrity

(1) The Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

Fabrics combine Durability
Attraction & Fashion.

•

(2) The New Commercial Mills Co. Ltd. Ahmedabad.

Gopi Fabrics
Bears the Stamp of
Integrity, Quality, Strength & Colours.

•

(3) The New National Mills Ltd. Ahmedabad.

Nuna Fabrics
is
A Happy Blend
of
All that is
Superior, Durable & Fashionable.

•

(4) The Sentinel Assurance Co, Ltd. Bombay.

Shields you from risks Personal
AND
Those of Business

Life & Fire,
Motor & Accident

PURELY INDIAN CONCERNS
• INSIST ON OUR SERVICE •

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ છગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૮–૮–૫૪